

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ માળાનો ઉદ્દેશ પ્રચલિત અર્થમાં ધાર્મિક ગણાતા ગ્રંથો જ નહિ, પણ જીવનનાં વિધિવિધ ક્ષેત્રોમાં 'ધર્મદૃષ્ટિને પોતે અને વધારે એ રીતના ઉપયોગી' ગ્રંથોને પણ સેવાનો છે. આ 'સેવાધર્મ' પુસ્તકનું એ રીતે આ માળામાં સમાવિત સ્થાન છે.

જીવનના નિર્વાહ માટેનું કર્મ, અને જીવનના શ્રેષ્ઠ માટેની સાધના એ બે બાબતોને એકબીજાથી સદંતર ભિન્ન માનવાનું વલણ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હોય છે. એ વિચ્છેદથી અતે જાતે બાબતોને હાનિ પહોંચે છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં સ્વકર્મને જ 'યોગ'નું પદ આપીને એ વિચ્છેદ ટાળવાનું અવતાર-કાર્ય કર્યું છે.

પરંતુ સમાજના બધા વર્ણધર્મો ઊલટપાલટ થઈ ગયા હોય, ત્યારે વ્યક્તિ માટે કઈ વસ્તુ સ્વકર્મ છે, એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ બને છે. તેમ જ સમાજમાં સાર્વત્રિક કટોકટીના કે સર્વતોમુખી આપત્તિના એવા સમયો પણ આવે છે, કે જ્યારે તેમના નિવારણના સેવાકાર્યમાં લાગણું એ જ તે સમાજની સર્વ વિવેકસંપન્ન વ્યક્તિઓ માટે સ્વકર્મ બની રહે. આપણો દેશ હાલમાં કેટલાય સમયથી એવી જ અવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. સદ્બાએ ગાંધીજીએ આપણા સમાજને સેવાધર્મની ઉત્તમ પ્રેરણા આપી છે. અને તેને બળે આપણો દેશ કંઈકે ધારણ પામી શક્યો છે. દેશના સાર્વત્રિક પુનરુત્થાનનાં આગામી વર્ષોમાં બીજી મૂઢી ઉપરાંત સેવાકાર્યની મૂઢીની હજી પણ બારે માગ રહેશે. -એટલે સેવાધર્મ વિશે અનેકમુખી વિચારણા કરતું આ પુસ્તક થોડા સમયે બહાર પડે છે. એમ કહી શકાય.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	.	.	.	.
લેખકનું નિવેદન	.	.	.	.
અપાલો ધર્મજિજ્ઞાસા		[શ્રી કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા]		
૧. સેવા શા માટે કરવી ?	.	.	.	.
૨. પ્રેમનો વિકાસ	.	.	.	૧
૩. જીવ, જગત અને ઈશ્વર	.	.	.	૧૧
૪. સેવાના ક્ષેત્ર અને પ્રકાર	.	.	.	૩૧
૫. રાષ્ટ્રવાદ અને કોમવાદ	.	.	.	૪૪
૬. નક્કી સેવા	.	.	.	૬૨
૭. સેવામાર્ગમાં આવતા નડલરો	.	.	.	૭૧
૮. સેવકની સાધનસમૃદ્ધિ	.	.	.	૮૩
૯. સેવકની આજીવિકા	.	.	.	૧૨૦
૧૦. વિવિધ પ્રશ્નો	.	.	.	૧૫૧
૧૧. સેવકો જોઈએ છે	.	.	.	૧૭૬

લેખકનું નિવેદન

પોતાના વિચારો વાચકો આગળ પુસ્તક રૂપે રજૂ કરવાનું સાહસ હું આ પહેલી જ વખત કરી રહ્યો છું. આ પુસ્તક મેં ૧૯૪૨ ના જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધીના ગાળામાં બેલગામ જેલમાં લખી કાઢ્યું હતું. તે વખતે એ લખાણ વિષે મેં નીચે મુજબ વિચારો નોંધી રાખેલા :

“મેં આ વિચારો જાપવાના ધરાદારી લખ્યા નથી. આ લખાણ જાપવું જોઈએ એવો મિત્રોનો અભિપ્રાય થાય, તેમ જ સાધનોની અનુકૂળતા મળી જાય તો સુધારેલા સ્વરૂપમાં આ લખાણ આગળ ઉપર જાપવાને કશી દરકત છે એવું કંઈ નથી; પણ આ લખાણ મુખ્યત્વે કરીને મારા નિકટના મિત્રો અને સહકારીઓના અવલોકન માટે મેં કરેલું છે. . . . દસ દસ વીસ વીસ વરસ સાથે કામ કર્યા છતાં નિકટના સહકારીઓની સાથે કાર્યના આદર્શ અને પદ્ધતિ બાબત સ્વસ્થ ચિત્તે આમૂલાત્ર સદ્વિચાર કરવાની તક લાગ્યે જ મળે છે. એક તો વખત જોઈએ, તેની સાથે ચિત્તની સ્વસ્થતા જોઈએ અને એ બંને હોય તોપણ જુદી સજ્જ હોય તો જ કામ પાર પડે. આ બધા સંજોગોનો મેળ ખાવો મુશ્કેલ હોય છે. તેથી નિકટના સાથીઓની સાથે સદ્વિચાર કરવાના સાધન તરીકે જ આ લખાણ જેલની નિરાંતમાં કરવાનું મેં નક્કી કર્યું.”

“વિદ્યાર્થીઓને જેમ નિમ્નલેખનથી લાભ થાય છે, તેવો જ લાભ મને આ લખાણને નિમિત્તે થયો છે. મારા વિચારો વધારે વ્યવસ્થિત અને સ્પષ્ટ થયા, અને મને લાગે છે કે, મારી નિજા પણ વધારે દૃઢ બની.

“અહીં જે વિચારો મેં વ્યક્ત કર્યા છે તે મેં ગુરુજનો પાસેથી, સાથીઓ તથા સોગતીઓ પાસેથી અને કયાંક મારા જાળમિત્રો પાસેથી પણ જેવા મને સમજાયા તેવા લીધા છે. એ વિચાર મારે ગળે ઊતરેલા છે અને તે પચાવવાનો હું સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તેથી એ વિચારો મારા છે એમ કહી શકાય. પણ જેટલે દરજ્જે તે

મારા છે તેટલે દરજ્જે તે માગ સાથીઓના પણ છે, અમારા બધાની વિચારસરણીનું તે એક આધુનિક પ્રતિબિંબ છે, એવી મારી માન્યતા છે, અથવા કહો કે એવી મારી આશા છે "

આ પુસ્તકનું દરજ્જાવિષયન અનેક મિત્રો કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયા છે તેમાના ઘણાએ તે છપાવવાનો આગ્રહ કર્યો કેટલાક મિત્રોએ થોડાઘણા સુધારા પણ સૂચવ્યા તેમાના કેટલાક મે સીમરી વીધા પણ બીજા કેટલાક એના દત્તા કે તે દાખન કરવા માટે આપુ લખાણ નવેસર લખી કાઢવું પડે એમ હતું તેમ કરવા માટે જરૂરી સમય મને હાન ગુરત મળે તેમ નથી કાગળની તાબુના આંજના દિવસોમા પુસ્તક છપાવવાનો વિચાર સરખો મારા મનમા આવ્યો ન હતો, પરંતુ મહારાષ્ટ્ર મય જાડારના ચાવક અને રાજકીય સાહિત્યના ઉત્સાહી પ્રકાશક શ્રી દાદાસાહેબ કુનકણીએ આ પુસ્તક તરતોતરત છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી પ્રકાશનને અગે ચનારુ વાળખી ખર્ચ નીકળી રહે એ રીતે પુસ્તકની કિંમત અને તેટલી ઓછી રાખનાનું પણ તેમણે ખુશીથી કબૂલ કર્યું તેથી આ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા મેં તેમને આપી છે બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો સુયોગ આવે તો તે આથી ઓછી કિંમત રાખીને તેમ જ દરે પછી જે સુધારાવધારા સહેલે તે સૂચવનામા આવે તેની સાથે કાઢવાની ઉમેદ રાખુ છું. વાચકો પોતપોતાની સૂચનાઓ મને જણાવે એવી તેમને નમ્ર વિનંતિ છે

શ્રી કિશોરલાલભાઈએ પોતાની તળિયન બાદ જ ફીલ્મ લોના છતાં કેવળ મારા વિષેના વાત્સલ્યથી પ્રેરાઈને આ પુસ્તકને એક બહુ જ માર્મિક અને મૂલગ્રાહી પ્રસ્તાવના લખી આપી પુસ્તકની ઉપયોગિતામા મહત્વનો ઉમેરો કર્યો છે પણ તે માટે તેમના આભાર માનવા એ પણ શાબે તેવું નથી

સાધકાશ્રમ
કલ્કત્તા
એપ્રિલ, ૧૯૪૫

સીતારામ પુરુષોત્તમ ઉર્ફે આરુપા
પદવર્ધન

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ।

શ્રી આપ્પાસાહેમ પટવર્ધને જે તપ મુધી પોતે અગીકાર કરેલા
 યતનુ એકનિઠાથી આચરણ કરી, અનેક પ્રકારની મુરકેલીઓ અને
 ઠપોનો મુકામલો કરતા કરતા હેન્ટે તેમા યશ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા
 છે મુજથી જ વિદ્યા-આસંગી પર પરામા જન્મેલા, નાનપણથી કેળવાયેલી
 સ્વાધ્યાયની ટેવ, તેમા તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના ખાસ વિદ્યાન,
 અધ્યાપ-ની મનોવૃત્તિ, ઝીણી ઝીણી ચર્ચાઓ દરનાર મુરકો અને
 પડિતોની મોનતમા નિત્ય જીવન, જેલના એકાતવાસમા મળે-ની મનનની
 અનુરૂણતા, અને પોતાના તેમ જ બીજાના અનુભવોનો મનમા ભરાયેલો
 ખજાનો આ મધાના પરિપાક રૂપે તેમને હાથે પોતાના સ્વકર્મના
 શાસ્ત્ર જેવું આ પ્રસ્તક લખાય, એમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી

‘સર્જનો દીકરો જીવે ત્યા સુધી સીવે’ એટલે, જીવે ત્યા
 સુધી મીવે, તો જ તેની રંગેરંગમા સ્વકર્માચરણના સરકારો ‘ભિમટયા’
 છે એમ કહી શકાય એને સીવવામાથી શા મળે છે એ પ્રશ્ન, નજીવો
 ન હોય તોયે, એટલો જ એક પ્રશ્ન નથી એને સીવવા સિવાય
 બીજું કશું કાવે જ નથી, ગમે જ નહીં, તેનાથી કરાય જ નહીં,
 એની ભાવના તે સ્વકર્માચરણની ભાવના છે એની ભાવનાથી
 પ્રેરાઈને જ લાખો બેઠોતો ખેતી કામદાકારક થતી નથી છતાં
 તેને હાપૂર્વક વગગી રહે છે પ્રકૃતિના શુભોમાથી ઉત્પન્ન થતું આ
 સ્વકર્માચરણ વર્ણધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે એ તત્ત્વનું સંશોધન રૂપ —
 એટલે કે વિશુદ્ધ ભાવે કરેલું સ્વકર્માચરણ — એને આપણે આ
 જમાનામા ‘સેવાધર્મ’ ને નામે ઓળખીએ છીએ, અને એ જ અર્થમા
 જનમેવા, દેશમેવા, સેનક વગેરે શબ્દો વાપરવામા આવે છે

‘સેવા’ સ્વકર્માચરણનું જ સંશોધન રૂપ હોવાથી, તે એક
 વૃત્તિ જ છે વૃત્તિ એટલે જન્મથી અથવા તે પછી પ્રાપ્ત થયેલા
 સરકારોથી નિર્માણ થયે-ની શરીર, મન અને બુદ્ધિ સમાગ્નેષ્યોગી
 અધ્યાપ, વિશ્લેષણથી પાત્રતા વૃત્તિ એટલે ઉપજીવિકાનું સાધન અથવા

ધધો, એ તો એના પરિણામને મહત્વ આપી આરોપાયેલો લાક્ષણિક અર્થ છે બધા જ ન હોય તોયે, સમાજને ઉપયોગી લાગનારા ધણા-ખરા ધધોઓ મૂળે સમાજજીવનની કાર્મિક ઊણપ અથવા દુ ખના દર્શનમાથી ઉદ્ભવેલી સેવાવૃત્તિમાથી નિર્માણ થયેલા જણાય છે તે ઊણપ કે દુ ખને દૂર કરવા માટે પ્રથમ કેટલાક પરોપકારવૃત્તિના બના માણસોને ‘સ્વયંસેના’ કરવાની વૃત્તિ થાય છે એના બદલામાં પોતાને કશો લાભ મળે — એક નારિયેળ કે પાનસોપારી પણ મળે — તો તેયે ન ખાંચે, એ રૂપે તે પ્રગટ થાય છે એ સેનાવૃત્તિ તેમના જીવનના અન્ય કર્મો અને વ્યવસાયો ઉપરાંત, એક પુરવણી રૂપે, પ્રથમ પ્રગટ થાય છે પણ જ્યારે એ ઊણપો અથવા દુ ખો સમાજજીવનની એક નિત્યની જ ખામત બની જાય છે, અને તેને પહોંચી વળવા માટે અનેક માણસોની જરૂર બિની થાય છે, ત્યારે ખીજી પગથિયુ ‘ખડી સેવા’નું આવે છે એટલે કે, ઉપર કહેના ‘સ્વયંસેના’ તથા ખીજા કેનાક માણસો, પોતાના નિત્ય વ્યવસાયોને છોડી દુર્ધ, એ ઊણપો કે દુ ખો દૂર કરવા માટે, પોતાને આડે પહોંર તંપાર રાખે છે, અને તેમના વામની કદર કરનારા સમાજના ખીજા લોકો તેમને તે માટે અનુકૂળતા તેમ જ તેમના જીવનનિર્વાહની વ્યવસ્થા કરી દે છે, અને તેમને પ્રતિજ્ઞ પણ આપે છે તેમનું સેનાગમ તથા તેમની ઉપજીવિકા એ એ વચ્ચેના પ્રમાણને બજારલાવતો કોઈ ન્યાય લાગુ પડતો નથી અને ધણુખરુ, તેઓ પણ પોતાનું જીવન પોતાની કદર કરનારા લોકોની ઉદારતાને પેાપે એવુ સાદુ અને પરિત્ર રાખે છે

જે ઊણપો અથવા દુ ખો દૂર કરવા માટે પરોપકારવૃત્તિથી આ સેનાકાર્ય ઉત્પન્ન થયુ, તે જ સમાજમાં કણ્ઠા ફેલાયેલા અને સતાયે ટકનારા દોરો હોય, અને તે દૂર કરવાનું કામ કોઈ ખાસ પ્રકારની આવડત, કુનેહ, અને શિક્ષણની ઉપર આધાર રાખવું થાય તો તે ‘ખડી સેવા’માથી એક નવો વર્ણ અથવા ધધો ધીમે ધીમે પેદા થાય છે વકીલ, દાકતર, નર્સ, ધર્મોપદેશક, પુરાણી, શિક્ષક વગેરે

અનેક ધધાઓ અને તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા ઉપધધાઓ આ રીતે મૂળ 'સ્વયસેના', પછી 'ખડી સેના' અને અંતે 'ધધા'ની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે

'સ્વયસેના'ની સ્થિતિમા નિર્વાહનો પ્રશ્ન ઊઠતો જ નથી. આર્થિક બદલાની છાયાથી તે 'મરજાદી' રહે છે 'ખડી સેના'મા આર્થિક બદલો કેવળ તેને સેના કરવાની સુગમતા કરી આપવાની મર્યાદામા રહે છે બળરભાવ સાથે તેનો ઓછો સંબંધ હોય છે પરંતુ જ્યારે તે ધધાની સ્થિતિએ પહોંચે છે, ત્યારે તે સમાજની જરૂરિયાત તો પૂરી પાડે છે, પણ તેની 'સેના' તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થતી જાય છે, તે બળરની વસ્તુ બને છે, અને અધિગતિએ પહોંચે તો અપ્રતિષ્ઠિત પણ થાય છે

આમ 'સેના' એ સ્વકર્માચરણનું સંશોધિત રૂપ અને શરૂઆતમા એક નવા વર્ણ અથવા ધધાનું આરભસ્થાન છે દેખીતું છે કે, સમાજજીવનની જે બિચુપો અથવા દુષ્ટો કાયમ જેવા હોય - જેવા કે, અજ્ઞાન, રોગ ગદગી, અન્યાય, વિષમતા, સરકારવિહીનતા, વિદ્યા કળા-વિહીનતા વગેરે - તેમના નિવારણનું કાર્ય કેવળ 'સ્વયસેના' તરીકે લાભો વખત સુધી નહીં શકે નહીં જતે દહાડે તેને 'ખડી સેના'નું રૂપ પ્રાપ્ત થવાનું જ એટલે કે, તે જ મામલે આડે પહોંચ કરનારા માણસોની જરૂર લાગનાની, અને તેથી તેમને તેમ કરવાની સુગમતા કરી આપવાનો પ્રશ્ન પણ જાણે થાનો જ 'ખડી સેના'ની સ્થિતિમા હોય ત્યાં સુધી જ સેનાકાર્યનું રૂપ શુદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠાપાત્ર રહેવાનો સભવ, અને ત્યાં સુધી જ તેના આચરનારાને તે સ્વકર્મ દ્વારા ઉપાસનાનું અને શ્રેય પ્રાપ્તિનું સાધન છે, એવો તેને વિષે સંતોષ થવાનો સભવ રહે છે પણ જ્યારે તે 'ખડી સેના' બળરનો ધધો બને છે ત્યારે, તે દ્વારા સ્વકર્માચરણ થતું હોય અથવા વલ્લુધર્મ પળાતો હોય તોપણ તેમાથી 'સ્વક્રમણા તમમ્યસ્ય સિદ્ધિ વિવદતિ માનવ' એ વાક્યનો અનુભવ અથવા સંતોષ મળવો સંભારપદ થાય

તેમણે એમ માન્યુ કે, સ્વકર્માચરણ લહે અમુક હદ સુધી મનુષ્યની ચિત્તાશુદ્ધિમા સહાયક થાય, પણ તે દ્વારા 'સિદ્ધિ વિવદતિ'નો અનુભવ થવો અશક્ય જ છે, તેમણે એવ પ્રાપ્તિના અતિમ પગથિમા રૂપે સંન્યાસને અનિવાર્ય માન્યો, અને ગીતાના એથી જુદા તાત્પર્ય તરફ મેચનારા પ્રયોક્તાને સંન્યાસને અવિરોધી થાય એમ સમજાયા હજાર વારસો વર્ષ થયાં, હિંદુ જનતા આછીવત્તી તે સસ્કારને વગગી રહી છે

એ હજાર વારસો વર્ષ દરમ્યાન, 'જ્ઞાનદશા' સિદ્ધ કરીને પાછા સ્વકર્માચરણ અથવા 'સાસારિક કર્મો'માં પડનારા 'સહજ સ્વરૂપ'નીઓ'નોએ એક સપ્રદાય આવતો રહ્યો પણ તે 'સહજવસ્થા' ધણી દુર્લભ થયેલી વાસનાઓની તૃપ્તિ કરવા માટે અનન્યેના એક પ્રકારના જનુ લોકણ માન બની, અને, જલે મુઠ્ઠીભર લોકોને થોડો વખત લાતા પાછળ તે ધમડી શકી હોય, તોય તેની પ્રતિજ્ઞા ઝાઝો વખત કી શકી નહિ, અને એ સપ્રદાય નૈસર્ગિક પ્રેરણાથી સ્વકર્માચરણ રનારા માનવસમુદાયને કોઈ શુદ્ધ માર્ગ બતાવી શક્યો નહિ ગીતાએ ક્યું છે કે, 'જોષયન્ સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્ યુક્ત સમાચરત્, પણ આ નીઓએ તે મુજબ કર્યો. 'સમાચાર' (સમ્યક્ આચાર) કરી ન લાગ્યો, તેમ તે કર્યો 'જોષય' એટલે 'શોધન' પણ કરી ન બતાવ્યું. રણ કે તેમનું 'સહજવસ્થા'નું તત્ત્વજ્ઞાન તેમને શુભ અને દોષ, નીતિ ને અનીતિ, વગેરે સર્વે 'ત્રિશુભાત્મક વિચારો'ને બાવિશતા દરાવના તરફ લઈ ગયું, અને ધણી વાર સ્મૃતિ-ધર્મોની ઝાપણભરી મર્યાદા ઓતું પણ ઉત્તર કરના તરફ ખેંચી ગયું આમ તેમનું સ્વકર્માચરણ પણ જનતાને ઝાઝુ માર્ગદર્શક થયું નહિ જિતદુ, તેમનામાના કેદનાકના જીવન પરથી લોકોએ એમ જ માન્યુ કે, શ્રેયાર્થી અને સમારીનો માર્ગ જુદો જ હોવાથી, જે માણસ સસારની પ્રવૃત્તિઓને શ્રેયાર્થી જીવનને અનુકૂળ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે મમાગનું નુકસાન કોતો દશે અથવા દહ કરતો દશે

હજાર વારસો વર્ષ સુધી આના અનુનવમાથી પસાર થયેના હિંદુ મમાગને આ વિષયની દરી વિચાગણા કરવાની જરૂર હતી જ

લોકમાન્ય ટિળકે પોતાના ગીતાભાષ્ય દ્વારા એ વિચારનો આરંભ કર્યો. ‘નિષ્કામતા’ની શરત પૂરી પડે તો સ્વકર્મોચ્ચરણ, સંન્યાસની અપેક્ષા વિના, સંસિદ્ધિનું પૂર્ણ સાધન બની શકે છે, એવો ગીતાના ઉપદેશનો સાર છે એટલું જ નહીં, પણ તે પર જ ગીતાનો વધારે ભાર છે, એમ તેમણે સમજાવ્યું.

પણ નિષ્કામતા એટલે શું? એનું આધ્યાત્મિક સ્વસંવેદ રૂપ શું, અને બાહ્ય વ્યાવહારિક રૂપ શું? સમાજનાં વિવિધ કર્મોમાં તેનો અમલ કરવા માટે કઈ મર્યાદાઓ અને ધર્મોનું પાલન આવશ્યક છે? એ બધી તપસીલો ઉમેરવાની બાકી રહે છે. ‘નિષ્કામતા’ એવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે કે, આવી તપસીલો છતાંયે માણસ પોતાને છેતરી શકે, તપસીલોનું રતીભાર વધારે પડતું પાલન કરતાં છતાં સકામકર્મી હોઈ શકે. તો પછી તેવી તપસીલો ન હોય ત્યારે સામાન્ય જીવિતો શ્રેયાર્થી સ્વકર્મોચ્ચરણ દ્વારા સંસિદ્ધિની આશા રાખે એ બાહુબળથી દરિયો તરી જવાની આશા રાખવા બરાબર ગણાય. ભૌતિક સુખો પાછળ પડેલા અને સાચ-જૂઠ્ઠી પરવા કર્યા વિના, લગાઈ-ટાંકરીદાઈ તથા સર્વે પ્રકારનાં જગતપટનો આશ્રય કરી, ભૌતિક સ્વાર્થ અને સુખ શોધતા માનવસમાજમાં, સ્વકર્મ દ્વારા, એટલે કે, પોતાનાં અને સમાજનાં ભૌતિક સુખોને જ મુખ્યત્વે વધારવાને પ્રયત્ન કરનાર માણસને શ્રેયની સિદ્ધિ કેમ થઈ શકે? લોકમાન્યે જૂના વિચારોમાં પરિવર્તન કરાવનારું બીજાંરોપણ તો કર્યું પણ તેને અનુસરી કર્મમાર્ગનું આ જમાના માટેનું આવશ્યક શોધન કરી દેખાડવા જેટલું તે જીવ્યા નહિ.

એ આરંભ ગાંધીજીએ કર્યો. અથવા વધારે ચોક્કસપણે કહીએ તો આરંભ કર્યો સદ્ગત* ગોખલેએ અને વિકાસ કર્યો ગાંધીજીએ. એમણે આ જમાનાના હિંદી સમાજજીવનમાં અનેક ઊણપો અને દુઃખોનું સામઢું ઘર્ષન કર્યું. અને તે દરેકના ઉકેલ માટે જુદા જુદા પ્રકારની સત્ય, અદ્વિંસા અને યમ-નિયમો પર આધાર રાખનારી સેવાઓ — રચનાત્મક કાર્યક્રમની સંસ્થાઓ — ઉત્પન્ન કરી. પચીસ

વર્ષના ગાળામાં તેમાંની ધણીક 'સ્વયંસેવા', 'ખડી સેવા' અને ધધી ત્રણે ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થઈ, અને એકી વખતે ત્રણે પ્રકારના મેરકોનું કર્મક્ષેત્ર બની એમાંથી સ્વકર્મયોગ કેવી રીતે 'સેવા'નું અથવા શ્રેયનું સાધન મટી જઈ, 'ધધી'નું અથવા પેટભરુ વેપારનું સાધન બની જાય છે, તેનું નિરીક્ષણ કરવાનુયે મન્ય શ્રી આપ્પાસાહેમે પોતાના નિરીક્ષણનો લાભ આ પુસ્તક દ્વારા આપણને આપ્યો છે સમાજોપયોગી કર્મમાર્ગમાં રહીને મનુષ્ય કઈ રીતે તેને સ્વપરશ્રેયનું સાધન બનાવી શકે, તેનું એમણે જાણે એક દર્શન અને તેનું લાભ જ ગચ્છુ છે

એ બંને સર્વોગપૂર્ણ ન હોય, એમના કેટલાક વિચારો ફરી વિચારના જેવા હોય એમ પણ બને, પણ કર્મ દ્વારા સંસિદ્ધિનો રીતસર માર્ગ રજૂ કરવાની એ શરૂઆત કરે છે સમાજનો કોઈ પણ ધધી પોતાના ભૌતિક સુખો વધારવા માટે કરવો તથા પોતાને વધારેમા વધારે ભૌતિક સુખો પ્રાપ્ત થાય એ રીતે કરવો, અને તેને સમાજજીવનની કોઈ સાચી ઊણપ અથવા દુઃખ દૂર કરવા માટે કરીને અમુક એક મર્યાદામાં રહી તેમાંથી નિર્વાહ મેળવવો—એ બેની વચ્ચે જે ભેદ છે, તે સ્વકર્મખંડ અને સ્વકર્મયોગ એ બે વચ્ચે છે શ્રી આપ્પાસાહેમનું લાભ સંપૂર્ણ ન હોય તોયે, એટલું જતાવવા માટે પૂરતું છે કે, સમાજજીવનની ઊણપ કે દુઃખ દૂર કરનાર કોઈ પણ ધધી જે 'મેત્રાધર્મ' સમજીને ચલાવવામાં આવે, તો તે સ્વકર્મયોગ બની શકે. તેથી જિનદુ 'સેવા'રૂપે મનાયેલી આજની કોઈ પ્રવૃત્તિ જે પોતાના ભૌતિક સુખો વધારવા માટે જ કરવામાં આવે, તો તે પણ એક 'ધધી' જ બની જાય તેથી આ પુસ્તક માત્ર 'સેરકો' માટે જ છે, એમ રજો કોઈ માને

હું આશા રાખુ છું કે, 'સેરકો' તથા બીજા વાચકો પણ આ પુસ્તક વાચશે અને આ માર્ગને વધુ સ્પષ્ટ અને ઉજ્જવળ કરશે

સેવાગામ

૨૯-૩-૪૫

सेवाधर्म

સેવા શા માટે કરવી ?

સેવાના સ્વ પ્રકાર : 'દેશસેવા' કરવી એ આજકાલ સર્વ-માન્ય અને મોટે ભાગે રૂઢ કાર્યક્રમ થયેલો છે. દેશમેવા સિવાય પણ સેવાના બીજા અનેક પ્રકારો આજે પ્રચલિત છે : દા. ત સમાજસેવા, શાંતિસેવા, હરિજનસેવા, આદિવાસીઓની સેવા, દલિતસેવા, મજૂરસેવા, ગ્રામસેવા, રક્તપિત્તીઓની સેવા, ગેસેવા ઇત્યાદિ. ઉપરાંત, અનેક જાતનાં સ્વયંસેવક મંડળો અને સેવા સમિતિઓ ઠેકઠેકાણે જોવામાં આવે છે. આ બધા નાના મોટા સેવકો પોતપોતાની જાણે સેવાકાર્યમાં મગ્ન હોય છે. પોતાના નામના પાટિયાં લટકાવનારા આ મુખ્યર અથવા સગણિત સેવકોથી અનેક ગણા જોવા અનામિક કે અજ્ઞાત રહીને સેવા કરનારા મૂક સેવકો દેર દેર વીખરાયેલા હોય છે. દુનિયામાં જેમ સ્વાર્થવૃત્તિ સર્વવ્યાપી છે તેની જ રીતે આ સેવાવૃત્તિ પણ સામાજિક છે એમાં શંકા નથી.

મિત્ર હેતુ આમાની ધણી મેવા શોખને ખાતર, રમજીને કે મનવિનોદનને માટે, લોકોની નજી આગળ દમામથી મહાસવા માટે, પ્રસિદ્ધિના લોભથી, જિજ્ઞાસા માટે, કોઈ એક મહાન સંઘ કે સંસ્થાના સભ્ય કે ધટક હોવામાં લાગતી મોટાઈને ખાતર, બીજાઓના અનુકરણથી અને ક્યારેક તો લોભ, ઈર્ષ્યા, મનસર વગેરે મનોવિકારોથી પ્રેરાઈને તેમ જ બીજા અનેક પ્રયોજનોને વશ થઈને કરવામાં આવે છે, એ વાત સચી. તેમ છતાં ધણી સેવા દેવગ સહજ પ્રવૃત્તિથી, સ્વાભાવિક વચણને લીધે, રહેનારુ નથી એટલા માટે, સાચી લાગણીથી તેમ જ પોતે મેવા કરી ગયા છીએ એવા સાલિમાન જ્ઞાન વિના થાય છે એ વાત પણ કબૂલ કરવી જોઈએ અમુક ચોક્કસ વખતે ઉપર

જાણ્યુવેલા હેતુમાંથી કોઈ એક જ હેતુ કાર્યની પાછળ હોય છે, એનું પણ નથી હોતું. અનેક હેતુઓનું મિશ્રણ જુદા જુદા પ્રમાણમાં થયેલું જોવામાં આવશે. તેમ છતાં ‘શુદ્ધ સેવા’ કરીને એક વસ્તુ તો જરૂર છે. અસલ ધાતુ ખાણમાં હંમેશાં બીજી વસ્તુઓ સાથે ભળેલી અવસ્થામાં જ આવતી હોય, તેમ જ વહેવારમાં પણ આપણે તેની સાથે બીજી ધાતુઓ કે દ્રવ્યો કોઈ વિશિષ્ટ પ્રમાણમાં મેળવતા હોઈએ તોપણ એ ધાતુનું અમુક એક ચોક્કસ સ્વરૂપ આપણે કંઈપણે છીએ અને તેના ગુણધર્મો નક્કી કરીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે સ્વાભાવિક, શુદ્ધ કે અસલ સેવા વિશે જ આપણે નિયમ કરવાનો છે. તેનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાનું છે, તેનો અર્થ કરવાનો છે, તેમ જ તેની ઉપપત્તિ બેસાડવાની છે.

‘વચ્ચાત્તાપ’ : “મારે બીજાની સેવા શા માટે કરવી જોઈએ,” એવો પ્રશ્ન કાર્યકર્તાઓના મનમાં ઘણી વાર ઊઠ્યા કરે છે. સેવાકાર્ય કરતાં કરતાં સેવકને અનેક વાર નાસીપાસ થવાના પ્રસંગ આવે છે. આવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મારે બીજાની સેવા શા માટે કરવી જોઈએ, એવો વિચાર તેના મનમાં આવે છે. પેટને ખાતર કે પગાર માટે બીજાની સેવા શા સારું કરવી, એવો પ્રશ્ન ઊઠવાનો ઝાઝો સંભવ નથી હોતો; કારણ એ સેવા બીજાની નથી હોતી, પણ પોતાની જાનની જ હોય છે. પણ “ધરનું ખાઈને નક્કમી પારકી પંચાન મારે શા સારું કરવી,” એવો વિચાર મારા પોતાના મનમાં લેતો તે પહેલાં જ મારાં સર્ગાત્મકાંઓ તેમ જ દિલચિંતકો તે મારા મનમાં ધુમાડી દે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ શુદ્ધ અથવા સ્વાભાવિક સેવા, એ સેવાના જ્ઞાન વગરની, સદગત્ હોય છે. પણ સેવાના બીજા પ્રકારો એટલે બીજી વસ્તુઓ સેવા સાથે ભળી હોય એવા સેવાના પ્રકારો પણ શરૂઆતમાં એવા જ્ઞાન વિનાના હોય છે. કોઈ યુવક સદગત્સૂતિથી સ્વયંસેવક દળમાં દાખલ થાય છે; પણ આગળ જતાં બીજાને કોઈ માણસ તેનો નામક બને છે અને તેને તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું પડે છે ત્યારે, અથવા મેવકદળના ફોટામાં તેને પ્રમુખ સ્થાન મળતું નથી ત્યારે તેનો

ઉત્સાહભગ થાય છે અને 'મારે શું કામ આ બધી પચાતમા પશુ જોઈએ,' એમ તે પોતાના મનમાં ને મનમાં બગડ્યા લાગે છે. દેશની ખાતર કેળાણી ઝોડી દેનારા, જેલયાત્રા કરનારા અથવા નોટરીમાથી રાજનામું આપનારા અનેક સુકોને પાઞ્નથી પસ્તાવો થાય છે અને તેમના મનમાં જાત જાતના વિચાર આવે છે "દેશભક્તિ એટલે આધાર્ષી તો નહીં હોય કે અથવા તે એક મહત્વાકાંક્ષાનો જ પ્રકાર હશે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા બગ લાવના માટે તેમ જ પોતાનું મહત્ત્વ વધારના માટે આગેનાનો અમને ઠરકેરી મૂકે છે અને પોતાનું ઉદ્દિષ્ટ કાર્ય પાર પડતા અમને હોં દે છે," ઈત્યાદિ જો એ આદોષનને પરિણામે એ સુન- પોતે જ મોઝી પહોળી પહોળી, તો તેની નિંદા દહ પશુ થાય છે પણ આના આગવુક કારણોને લઈને જ થયેલી નિંદા દાહિક હોનાની પણ પૂરતી ધારતી રહે છે

ઉપરનો પ્રશ્ન ખીલ રીતે ૫ । રજૂ કરી શકાય "મારે સ્વાર્થ- ત્યાગ શા માટે કરવો જોઈએ ? પારકાના સુખને ખાતર મારે શું કામ મરવું ? માનન્માત્મના, કીર્તિ મળે એવા માટે ? અથવા મારો ત્યાગ ભરિબ્ધમાં ધનારા લાભને માટે મૂઢી તરીકે કામ આવે એટલા માટે મારે ત્યાગ કરવો ?"

જાતના દુષ્પરિણામ સમાજસેવા તથા તેની સાથે સ્વાર્થત્યાગ કરનારા માણસને વખત જતા તે ત્યાગ ભારે પડે છે અને તેથી તેનામાં એક જાતનું સ્પષ્ટ કે સૂક્ષ્મ ચીડિયાપણું પેદા થાય છે, એવું આપણા જોરામાં ઘણી વખત આવે છે કેટલાક લોકો તો તે માટે પ્રસ્તાવ છે અને સર્વિશેષ સ્વાર્થપરાયણ મનીને સેવામર્ષની કાવમની વિભા છે, એ પણ સમજ્યા પણ કેટલાક પોતાના અનુભવી શક્ષા મનીને પોતે કરેલી માર્ગમુ સાદુ વાગવાના ઇરાદાથી સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે પણ સેવાનું એકું ચલાવે રામે છે

આવા 'ત્યાગી' સેવાને સમાજ વતી એમ કહેવની જરૂર છે કે, "તમારી સેવા અમારે નથી જોઈતી, તેમ જ તમારો ત્યાગ પણ

અમારે નેર્જિતો નથી તમારે કદ ઉગાડનાની જરૂર નહીં અને અમારે પણ નાપડવની પીડા ન જોઈએ ’

મ કે એમ પણ કહી ગયાય કે “સ્વાર્થત્યાગ એ એક અનિષ્ટ વસ્તુ છે મોઈએ પણ સ્વાર્થત્યાગ કરવો, એ છદ્દ કે ચામળી નથી ”

તો શુ મધાએ પોતપોતાના જ સ્વાર્થમાં ગમ્યાપમ્યા રહેલું જીવનમાં બધા અગિયો તો આ સ્વાર્થ-આધુપણને લીધે જ આવી પડે છે

એટલા માટે સ્વાર્થત્યાગ અથવા સેવા એમને શુ તે શા માટે કરવી જોઈએ એનો ખુનામો થવાની જરૂર છે

માતાની અવશ્યસેવા સ્વાર્થત્યાગનો અથવા સેવાનો સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનો કે આદર્શ બાળક માટે કદ વેળી માતાનો છે માતા બાળક માટે રાતદિનસ અનિવાર્ય નહેન કરે છે બાળકો તે માટે તેના ઉપકાર માનતા નથી જિનદુ તેના ઉપર જ ચિડાય છે તેનું અપમાન કરે છે પણ માતાને મન તેનું કાઈ દુઃખ નથી તે જ જો તેના સાનકા ઊકરા હોય તો આ લોભનું દુઃખ આનંદ કરુ છુ પણ એમનામાં જરાય કૃતજ્ઞતા છે કે ? આ લોકો તો ખામ તેનું જ ખોદવાવાળા છે ! આવા આના નિચાર અને ઉદ્ગાર તે હંમેશા વ્યક્ત કરે છે દ્રુકમાં આપણી સાવકી માની સ્થિતિ ઉપર જણાવેના પસ્તાનામાં પડેના આપણા દેશભક્તના જેવી જ હોય છે સગી માને પોતાના બાળકો માટે પોતે આટઆટનું કરે છે એનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું જિનદ પોતાના બાળકો માટે દરકોઈ પ્રકારની મહેનત કરતી વખતે તે પોતાની જાતને ભૂરી જાય છે ફિવસ જિગો ક્યારે અને આથમ્યો ક્યારે એનું પણ તેને જ્ઞાન રહેલું નથી સેનામાં તેને એટલો આનંદ આવે છે કે એ આનંદમાં જ તે મગ્ન રહે છે એથી જિનદુ સાવકી મા પોતાના સાનકા બાળકો માટે જરા સરખું મદ્દ ઉઘાવે તો તે પણ તેને સારી પેઠે જણાય છે અને તેથી સનાગણુ દગ પોતાને મળવું જોઈએ, એની તેને અપેક્ષા હોય છે અને—કુદરતના નિયમને અનુસરીને

જ — જ્યારે તે પોણા લાગ જોટલું જ મળે છે, ત્યારે તેને અગે અગે આળ લાગે છે. સગી મા શરૂઆતથી આખર સુધી આનંદ જ આનંદ મેળવવા પામે છે; જ્યારે સાવકીને નસીબે સતત કષ્ટ મેળવવાનું જ આવે છે.

આ તકાવતનું કારણ બંનેની વૃત્તિઓમાં અથવા દૃષ્ટિઓમાં છે, એ સહેજે સમજાય તેવું છે. માતા જ્યારે બાળકોની સેવા કરે છે, ત્યારે પોતે કોઈ પારકાની સેવા કરે છે, એવી દૃષ્ટિના પણ તેનામાં નથી હોતી. તે પોતાની જ સેવા કરતી હોય છે. પોતાની જાતની મળશુદ્ધિ કરવામાં જેમ કોઈને ખટકતું નથી, તે જ પ્રમાણે તેને પણ પોતાનાં બાળકની મળશુદ્ધિ કરતી વખતે કશું લાગતું નથી. એટલું તો શું, બાળક તેના શરીર ઉપર ઝાડે ફરે કે પેશાબ કરે તોપણ તેને કંઈ લાગતું નથી.

ના, બિલકુલ તેને આનંદ જ થાય છે ! ‘ધન્યાસ્તદગરજસા મલિનીમવન્તિ’ (બાળકના શરીર પરની ધૂળથી મલિન થનારાં માબાપ ખરેખર ધન્ય છે.)* બાળકો માટે કષ્ટ વેશમાં માતાને આનંદ આવે છે. તેને તેમાં ધન્યતા લાગે છે. પોતાની સેવાનું ફળ મળે તે માટે તેને રાહ જોવી પડતી નથી. તે તેને તે જ ફાળે — બહુ કંઈક અગાઉથી જ — મળી જાય છે. સેવા કરવાની તક એ જ તેની બક્ષિસ, એ જ તેના જીવનનું સાર્થકય.

સેવા = આત્મવિસ્તાર : પોતાના દેહની સેવામાં જે ધન્યતા માતાને લાગતી નથી તે પોતાનાં બાળકોની શુશ્રૂષામાં લાગે છે. એટલે બાળકોની સેવા અને પોતાની જાતની સેવા, એ બેમાં માતા ભેદ કરતી નથી, એમ જે ઉપર કહ્યું છે, તે સર્વોંશે સાચું નથી. ભેદ હોય છે, અને તે એ હોય છે કે, બાળકોની સેવા એ પણ સ્વ-સેવા હોય

* એમ કહે છે કે, કવિપુલ્કગુરુ કાલિદાસના જાજ્ઞતલ નાટકમાંની આ ઉક્તિ વાંચીને જર્મન કવિ ગેટે હર્ષથી નાચવા લાગ્યો હતો.

તોપણ તે 'સ્વ' વધારે વિસ્તૃત કે વ્યાપક હોય છે, અને આ સ્વ-વિસ્તાર જ અત્યંત આનંદદાયી હોય છે

પરજોલી સ્ત્રીને વંધ્યાવસ્થામાં, એટલે આળસ કરતાં પહેલાં, મરણ આવવું ન જોઈએ, એમ કહે છે. વિવાહિત સ્ત્રી કુમારિકા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવી પણ માન્યતા રહ છે આ માન્યતાઓ એક વિશેષ દૃષ્ટિથી યથાર્થ છે વિવાહિત સ્થિતિ વિવાહ પહેલાંની સ્થિતિ કરતાં તથા દેહિનત અવસ્થા છે કેવળ પોતા પૂરતો જ વિચાર કરવાને ટેવાયેલા બે જીવો પોતપોતાનું અર્પ સ્વત્વ એકબીજાને અર્પણ કરે છે, પોતાની જાનને માટે જીવનારાં યુવક અને યુવતી બીજાને માટે જીવવા, બીજાના મુખમાં જ પોતાનું મુખ બોળવા શીખે છે અને તેમ કરીને બંને પોતપોતાની સમૃદ્ધિ અને સમુન્નતિ સાધે છે બંનેનું સ્વત્વ વધારે વિસ્તૃત, વધારે વિશાળ, વધારે સમૃદ્ધ અને સમુન્નત બને છે આ દૃષ્ટિથી કુમારિકા કરતાં પત્ની અને કુમાર કરતાં પતિ શ્રેષ્ઠ ગણાય. અને એ જ દૃષ્ટિથી સંતાનવાળી સ્ત્રી વંધ્યા કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય — પછી એ અપ્રત્ય જન્મતાવેંત મરણ પામે તોય કશી દુરકત નથી.* કે! ગર્ભ કાલ સુધી જે તરુણી આગમ, મિલનખોર, ને રમનિયાળ હતી તે માતાની પદ્ધતિએ પહોંચનાવેંત તેનો સ્વભાવ ધરમૂળથી બદલાઈ જાય છે ગરમી કારનહીલના ડર* પર પહોંચતાં જ પથ્થર જેવા કંઠ્ય બરફનું એક ક્ષણમાં પ્રવાહી પાણી બની જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ નવ-માતાનો બધો મિલનજ એક ક્ષણમાં ઓગળી જાય છે અને તે અન્ય જીવ માટે જીવવા તેમ જ મરવા તૈયાર થાય છે કેવળ સ્ત્રીને નાતે તે બધે મુદ્દ હો, પણ માતાને નાતે તે ખરેખર ધન્ય છે, ત્રિમુવતરંગ છે!

* “હાં સ્વમિત્રો મેમાતા । કર્યાં વરો મરણાતા । મમ પુરો”

ઉપરના ઉપાત્તમાં સંતાનહીન સ્ત્રીને ઉતારી પહોંચાને જિજ્ઞાસુ હયોદો નથી. સંતાન ન હોવું એ ખામી ગણાય, તો તે સાર્વત્રિક ખામી કહેવાય. અને એ ખામી પનીની હોવાને બદલે પનીની જમ્ દોષ સહે. વાત, માતા કરતાં સંન્યસિની સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે, એમ અમે આમન હકુ છે. (જુઓ પા. ૧૪)

અપત્યસંગોપન એ સ્વાર્થત્યાગ અને સેવાનો અમલ નમૂનો છે એ ઉપરથી આપણે સ્વાર્થત્યાગનો અર્થ નક્કી કરી શકીએ છીએ સ્વાર્થ-ત્યાગમાં ત્યાગ એ કેવળ દેખાવ પૂરતો છે અથવા તે એક સગવડની ભાષા છે સ્વાર્થત્યાગ એટલે સ્વાર્થ-સાધન જ હોય છે ! આત્ર એ સ્વાર્થ વધારે જાણી કોટિનો અને તેમાંનો 'સ્વ' વધારે વિશાળ હોય છે ટૂંકમાં સ્વાર્થત્યાગ એટલે આત્મવિસ્તાર, વધારે વિસ્તૃત સ્વની શોધ

એટલે હવે સેવા શા માટે કરવી અને કેવી કરવી, સ્વાર્થત્યાગ શા માટે કરવો અને કેને માટે કરવો, એનો ઉકેલ સહેજે મળી જાય છે. નાના સ્તરે મોટા સ્વની સેવા કરવી જોઈએ, તેને માટે સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવો જોઈએ અને તેમ કરીને પોતાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ અક્ષત, આમાં કહેલી સેના કે ત્યાગ એ નામના જ છે. સેવા કરવી એટલે મોટા બનવું, અને લઘુતાનો ત્યાગ કર્યા વિના મહાન બની જ ન શકાય ગોલ્ડમાં મખત થવા માટે શાળાનો ત્યાગ કરવો પડે છે, ગૃહિણી થવા માટે પિયરનો ત્યાગ કરવો પડે છે સ્વાર્થત્યાગનો અર્થ તે આ જ

અકતાની ભાવના જ સેવાનો વાઙી : ત્યાગે સેવા કરવી તે કેવી ? જેને વિશે પ્રેમની લાગણી હોય તેની જ સેવા કરવી ઘટે અને પ્રેમ એટલે એકતાની ભાવના હું અને મારા પ્રેમનો વિષય બને એક જ છીએ, અમારા મુખદુ ખો એક જ છે, એવી માન્યતા પ્રેમની પાછળ હોય છે માતાને પોતાના સતાનને વિશે પ્રેમ અથવા આત્મીયતા હોય છે પોતપોતાના કુટુંબીઓ વિશે લગભગ બધાને જ આત્મીયતાની લાગણી હોય છે, માન કુટુંબમાં કેવી ગણના કરવી એ બાબત લુદા લુદા લોકોની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે દાખલા તરીકે, ઘડી ડોઝીમાને પોતાનાં દીકરાદીકરીઓ, પૌત્રપૌત્રીઓ, ભાણેજભત્રીજા તેમ જ પ્રપૌત્રો અને પ્રપૌત્રીઓ — બધાં જ પોતાના છે એમ લાગે છે, અને તેથી તે બધાંને માટે તે દરેક જાનનાં કષ્ટ ઉગવે છે છતાં તેમાં પોતાનું કાર્મી નુકસાન થયું છે, અથવા પોતે કોઈ સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે એમ તેને લાગતું નથી.

જાણું, તેની પુત્રવધૂને પોતાની જોડાણી કે દેરાણીનાં છાકરાં માટે કોઈ કષ્ટ ઉપવચાં પડે તો તેને તે સાલ્યા વિના રહેતાં નથી.

કેટલાક લોકોને પોતાની જ્ઞાતિ વિષે અથવા જમાત વિષે આત્મીયતાની લાગણી હોય છે, અને તેઓ તેથી જ્ઞાતિસેવા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી કેટલાક દેશસેવાને પોતાનું ધ્યેય બનાવે છે. તો કેટલાક મોટા મનના સદ્ગુહસ્થોમાં વિશ્વકુટુંબની ભાવના હોય છે. ગીતાએ તો “સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા” અને “સર્વભૂતહિતં રતઃ” (શ્રૂતમાત્રને વિષે આત્મીયતાની લાગણી ધરાવનારો અને સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે સતત પ્રયત્ન કરનારો) એવું યોગીનું વર્ણન કર્યું છે. અને આવો યોગી એ જ આદર્શ સેવક છે. જેમ પરમેશ્વરની એટલે કે एकमेवाद्वितीय એવા વિશ્વના સર્જનકાર ગુણાતીત ઈશ્વરની ભક્તિ એ જ સાચી ભક્તિ છે; ખીજા તેમીસ કરોડ દેવો પૈકી પોતપોતાની કુચિ પ્રમાણે અથવા શિરસ્તા પ્રમાણે કોઈ શંકરને તો કોઈ મિડોળાને, કોઈ હનુમાનજીને તો કોઈ મહાકાળીને ભજનારા ત્રિવિધ મદ્દાવાળા ભક્તો હોય તોપણ તે બધાની ભક્તિનું અંતિમ નિધાન કે આધાર આખરે પરમેશ્વર જ હોય છે; તે જ પ્રમાણે પોતાના પ્રિયમતની, પોતાનાં હંમાંછાકરાંની, અર્ગાવદ્ધાસાંની, છટ્ઠમિત્રોની, જ્ઞાતિમંદુઓની, સમાજની, ગામની, દેશની કે સમગ્ર માનવજાતિની સેવા કરનારા સેવકનું અંતિમ ઉપાસ્ય દેવત શ્રૂતમાત્ર એટલે બધાં જ પ્રાણીઓ અથવા પરમેશ્વર જ હોય છે. એ સ્પષ્ટપણે હોય છે એમ નથી હોતું, પરંતુ એવું હોતું જોઈએ.

જ્ઞાત્રી આવશ્યકતાઃ જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મ એ સાધનાની સાંકળ છે. સેવાનો સમાવેશ કર્મમાં થાય છે એ દેખીતું જ છે. મુંગઈની સોરખત સર્વિસ લીગે (સમાજ સેવા સંઘે) સ્વીકારેલો ધ્યાનમંત્ર “નો, સ્વ, સર્વ” (જણો, ચાહો, સેવા કરો) આ સાધનાના માર્ગને અનુરૂપ જ છે. સેવામાર્ગનું અનુશીલન કરવા માટે યોગ્ય માદિનીની, જ્ઞાનની અથવા દષ્ટિની આવશ્યકતા હોય છે. તેની સાથે જ ભક્તિ અથવા યોગ્ય પ્રેમ પણ જોઈએ. પ્રેમ એટલે મોહ અથવા ઉમંગોદે સમગ્રતાનો

નથી, પણ વિવેકયુક્ત, નિષ્પક્ષપાત અને અનાસક્ત નિષ્ઠા એવો તેનો અર્થ કરવાનો છે. આવી જ્ઞાનભક્તિમાથી સેવા અથવા સત્કર્મ નિષ્પન્ન થાય જ. જ્ઞાન ભક્તિ કર્મ, એ કર્મ વિવેચન અથવા વિચારની સગવડ માટે જ કેવળ રાખ્યો છે. પ્રથમ પૂર્ણ જ્ઞાન, પછી પૂર્ણ ભક્તિ અને તે પછી સત્કર્મ એમ એક પછી એક કરમશઃ નિર્માણ થાય છે એમ મુદ્દન માનવાનું નથી. જ્ઞાન ભક્તિ કર્મ એ ત્રણમાનો દરેક ધર્મક પોતપોતાની રીતે સ્વતંત્ર, પણ તેની સાથે જ બીજાઓને પોતક તેમ જ બીજાઓ પાસેથી પોપણ મેળવનારો હોય છે. જ્ઞાન ભક્તિ વિના પણ સત્કર્મ ધર્મ શકે છે અને એ સત્કર્મને લીધે ભક્તિ વધારે પ્રગલ્ભ બને છે અને સમ્યક્ દષ્ટિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન વિના પણ ભક્તિ મળી આવે છે અને તે એક તરફથી સત્ય જ્ઞાનને અને બીજી તરફથી સત્કર્મને પોષક બો છે. તેમ છતાં તેનો સંપૂર્ણ વિભાસ થાય તે માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે, તેમ જ સત્કર્મ વિના તે વાઝણી રહે છે. ભક્તિ સેવા રહિત જ્ઞાન અથવા જાણકારી, હોઈ શકે છે—તે કે આવી જાતની નાત્તન જાણકારી જ દુનિયાની અને આપત્તિઓનું મૂળ છે—પરંતુ ભક્તિ-મેળા વિના જ્ઞાનનું સાર્થકત્વ સંભવતું નથી અને જાણીપને અભાવે ભક્તિ અને કર્મ અરણ્યમાં અટકાઈને જૂના પડનાની ધાસ્તી હોય છે. આને આત્મોન્નતિની સામ્રાજ્ય હેના કરતાં ત્રિવેણી ખેલી વધારે હિમિત છે. તેથી સેવક જ્ઞાની હોવો જોઈએ, તેમ જ ભક્ત પણ હોવો જોઈએ.

પ્રેમનો વિકાસ

આત્મવિસ્તારની ઉત્કળ માર્ગો સ્વાર્થી એટલે કે કેવળ પોતાના શારીરિક સુખની પાછળ પડતો દોષ એવો માણસ ભાગ્યે જ મળી આવે. માણસ સમાજપ્રિય અને સમાજનિષ્ઠ પ્રાણી છે તેને એનારાધુ જીવન ગમતું નથી. સોગત કે સાથી વિના તેના જીવનમાં પૂર્ણતા આવતી નથી અને તેથી જ કોઈની પણ સોગત વિના માણસને એનું પડતું નથી. દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસને પણ પોતાની જાત ઉપરાંત બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર પ્રેમ કરવાનું, તેને સુખી કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરવાનું, આનંદમાં ભાગે છે. પ્રેમ કરવા માટે કોઈ માણસ ન મળે તો છેવટે એકાદ કૂતરા કે બિલાડી ઉપર પ્રેમ કર્યા વિના, તેની બંધી રીતે સેવાઓ કરી કર્યા વિના, અથવા કાંઈ કાંઈના વિના તે રહેશે નહિ.

ટુંકમાં, હરકોઈ માણસ પોતાની સ્વદેહ-ભાવના પોતાના સાડા ત્રણ હાથ દેહને યગાળીને નિસ્તૃત થાય તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ તેના સ્વભાવ જ છે. આ બધું તેના સ્વ-રૂપને અનુસરીને જ બનતું હોય છે. માણસનો જીવ અથવા આત્મા એ મૂળે શિવસ્વરૂપ છે, તેને કોઈ દેહમાં પૂરનામાં આવે તોય ત્યાં તે નિરાંતે રહી શકતો નથી, જોડની મર્યાદાઓ ઓળંગીને વિસ્તીર્ણુ ક્ષેત્રમાં સ્પૃશ્ય સ્પર્શ કરવાની પોતાની સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાંતિ તે દેહાળી દર્ષી શકતો નથી. આ ઉત્ક્રાંતિ જ નામ પ્રેમ છે અને એ પ્રેમનું રૂપ તે સેવા.

પ્રગતિના દૃષ્ટા પણ આ પ્રેમની વિવિધ કોટિઓ, પગથિયા અથવા અવસ્થાઓ હોય છે. મહાન ઇલાનિષ્ઠ દેશભક્ત જોએશ મેક્ઝિની પોતે એક બ્રહ્મચારી જ હતો, છતાં તેણે એક દેકાણું બહુ

જ મામિક રીતે કહ્યું છે કે, “ માતાનું પવિત્ર યુગ્મન બાળકને પ્રેમનો પહેલો પાઠ આપે છે પોતાની પ્રિયનમાના પહેલા પવિત્ર યુગ્મનને પરિણામે યુવાનના મનમાં જનન વિશેશદા જાગૃત થાય છે ” એ રીતે આ સાચું પણ છે, પરંતુ પ્રેમ એટલે આસક્તિ, પ્રેમ એટલે મોહ, લાગણીનો ઉમળકો અથવા વિકાર નથી પ્રત્યક્ષ વહેનાર- મા જોવામાં આવતા પ્રેમના નમૂના એ આવા ઉમળકાના સ્વરૂપના હોય છે એ વાત સાચી માતાના પ્રેમની બરોબરી બીજી કંઈ વસ્તુ કરી શકે ? તેમ છતાં એ પણ આદર્શ પ્રેમ ન ગણાય, આદર્શ પ્રેમ તરફ પ્રગતિ કરવાનો તે એક જોશીલો પણ અણુધક પ્રયત્ન છે, અધના હો કે પ્રેમની પાશાળામાનો તે પહેલો પાઠ છે માતૃપ્રેમ, બાલપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ, પતિપત્નીપ્રેમ એ મધ્યા આત્મવિકાસના માર્ગના પ્રાથમિક ટપ્પા છે, પણ એમાંથી એકે અતિમ ઉદ્દિષ્ટ નથી આ ટપ્પા આગળ પહોંચ્યા પછી આપણે અતિમ લક્ષ્ય હાસન કરી લીધું એવી લાવનાથી ત્યાં જ રોકાઈ જઈએ તો આપણી સ્થિતિ “ જ્ઞાતલવદુર્વિદગ્ધ ” ના જેવી (અર્થ જ્ઞાનથી ભાન જૂનેના માણસ જેવી) થાય પ્રેમનો પ્રવાહ સતત આગળ ને આગળ વહેતો રહેવો જોઈએ ધ્રુવમંથી આગળ વધીને સગાવહાનાઓ તરફ, છટ્ઠમિત્રો તરફ, આડોશીપાડોશીઓ તરફ, ગ્રામ-જનો તરફ, શાનિમધુઓ તરફ, દેશમાધવો તરફ, અખિન માનવજાતિ તરફ અને આખરે જૂતમાત્ર તરફ આગળ ને આગળ વહેતો રહેવો જોઈએ તે જો વચ્ચે જ અટકી જાય તો બધિધાર પાણીની જેમ કુતુપિત અને અનર્થકારી પણ થવાનો સંભવ હોય છે

પત્ની માતા ધન્ય છે એમ આપણે ગયા પ્રકરણમાં કહ્યું, અને તે સાવ સાચું છે પટેના ધોરણમાં પાસ થઈને બીજા ધોરણમાં જનાર માગક જરૂર અભિનદનને પાત્ર છે, એમ એ ની ડિગ્રી મેળવનાર જેટલો જ પાત્ર છે પણ બીજા ધોરણમાં પ્રવેશ કરવો એટલે વિદ્યતાની અતિમ મર્યાદા આવી ગઈ એમ એ માગક તેમ જ પેના પદવીધર રમે સમજે તેઓ પોતપોતાની વિદ્યાની ઉપામના

અખડ ચાલુ રાખે એ જ ચોખ્ખ છે. એ જ ન્યાયે પોતાનાં બાળ-બચ્ચાંના સરણપોપણ માટે રાતદિવસ કષ્ટ ઉદાવનારાં માતૃપિતા આદરને પાત્ર હોય તોપણ તેઓ નિઃસ્વાર્થપણાની અંતિમ મર્યાદાએ પહોંચ્યાં એમ ન કહેવાય; બલકે, તેમની આ કુદૃષ્ટસેવા તેમના પોતાના જ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યને બાધક પણ થઈ શકે. બલકે, આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ એવો જ છે કે, પોતાનાં બાળકોની નિઃપૂર્વક સેવા કરનારાં માતૃપિતા પારકાનાં બાળકોને ત્રાસ આપવામાં પણ આધુપાધુ જોતાં નથી. વાંઝણી સ્ત્રી કરતાં માતા શ્રેષ્ઠ હોય તોપણ સંન્યાસિની માતા કરતાં હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે; કારણ તે જગદંબા એટલે આખા જગતની માતા છે. ઈશુ ખ્રિસ્ત વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે એક વખત તે જ્યારે ધર્મપ્રવચનો કરતો ફરતો હતો ત્યારે તેની માતા તેને મળવા આવી. “તમારાં બા તમને મળવા આયાં છે,” એમ કોકે આવીને ઈશુને કહ્યું એટલે તે તરત બોલી જઈયો, “મારાં બા ! હું બા હોને કોઈને ઓળખતો નથી !”

પ્રેમનાં પગથિયાં : અપત્યપ્રેમ, બંધુપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ એ પ્રેમનાં ચડતાં પગથિયાં છે. પણ પગથિયાં જેમ ઉન્નતિનું, તેમ જ અવનતિનું પણ સાધન થઈ શકે છે. કોઈ પણ એક પગથિયા ઉપર ઉભો રહેતો માણસ ચડતો પણ હોય અથવા જતરતો પણ હોય. પ્રેમવિકાસની કોઈ પણ મર્યાદા કે ટાપો—કુટુંબ, ગામ, ન્યાત, દેશ વગેરે—પ્રગતિના એક ટાપા તરીકે સ્થિતિને પાત્ર બલે ગણાય; પણ તે જ કેકાળે કાલમતા મામા નાખીને રહેવાની છૂટ કોઈને નથી. અને વળી એ મુકામ જે પીઠેદાનો હોય,—દેશ તરફથી ગાનિ તરફ અથવા સાતિ તરફથી કુદૃષ્ટ તરફ પાછા ફરવાનો હોય—તો તે વિગેય સોચનીય અને વખોડવા લાયક છે.

આપણે જેને કુદૃષ્ટ અથવા નિર્દયતાનાં કૃષો માનીએ છીએ તે પણ મૂળે પ્રેમમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. એ પ્રેમ સંકુચિત હોય છે એટલું જ. ધાડપાડુ કે છુટારુ જ્યારે ધાડ પાડે છે અથવા ભૂંડ માટે

મારામારી અથવા ખૂન કરવા પણ પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે પણ મોટે ભાગે પ્રેમને લીધે જ થાય છે. પોતાના બાલગચ્છાને સુખ મળે અથવા પોતાની પ્રિયતમાની દાગીના માટેની હોશ પૂરી થાય એવા (અનમત્ત, તેની દૃષ્ટિથી) નિસ્વાર્થ હેતુથી જ તે પ્રેરાયલો હોય છે. દ્વિતીય બીજા રાષ્ટ્રને ભવે રાક્ષસ જેવો લાગે, પરંતુ તે પણ પોતાના જર્મન રાષ્ટ્રને વૈભવની રાએ લઈ જવાના ‘ઉચ્ચ અને નિરપેક્ષ’ હેતુથી જ પ્રેરાઈને પોતાની સુખસમગડે અથવા વ્યક્તિગત સ્વાર્થની જરાસરખી પરવા કર્યા સિવાય, અને પોતાનો જન હથેળીમાં લઈને અવિરત પ્રયત્ન કરી રહ્યો હોયો. શાંતિનિદા આગેનાનો પણ શાંતિના દિવસને માટે પોતાના ‘મર્ડરની આહુતિ’ આપના માટે સદાય તત્પર હોય છે. આવી રીતે, ઇંદુબનિદા, શાંતિનિદા અને રાષ્ટ્રનિદા એ આત્મીયતાના વિકાસના દર્યા છે. કુદુર્મનિદા કરતા શાંતિનિદા અને શાંતિનિદા કરતા રાષ્ટ્રનિદા ચડિયાતી છે એ સાચું, પણ આની સક્રિય નિદામાથી — એ નિદાઓ ગમેતેટલી વિસ્તૃત હોય તોપણ — અનર્થ જ પેદા થાય છે.

આવક કે સકુચિત્ત? નિદા કેટલી વ્યાપક છે એ સવાન મહત્ત્વનો નથી પણ એ નિદાનું મોઢું કઈ બાજુએ નળેલું છે, તે પ્રસંગશીલ છે કે સકોચશીલ છે, પૂર્વાભિમુખ છે કે પશ્ચિમાભિમુખ છે, એ સવાય છે. કારણ એક બાજુથી જે પ્રેમ જેવું લાસે છે તે મીઠું બાજુથી જોતાં વેર પણ હોઈ શકે છે. પ્રેમના સિંકાની બીજી બાજુએ દ્રેપની પણ હાપ હોય છે. આવો વેગ્યુક્ત પ્રેમ એ સાચા પ્રેમનું વિકૃત અથવા કલુષિત રૂપ છે. પ્રેમનું અથવા સેનાનું ક્ષેત્ર ગમે તેટલું મર્યાદિત હોય તોપણ વાધો નથી, પોતપોતાના ગળા પ્રમાણે કોઈ પોતાના ઇંદુર્મની, કોઈ સગાવડાવાઓની, છટ્મિત્રીની, શાંતિની, ગામની, પચકોઈની, જિન્વાની, પ્રાન્તની, અથવા રાષ્ટ્રની સેવા કરવાનું કામ ઉપાડે તો તેમાં કશું અબુગતું નથી. આવી બધી મેરા સ્પૃહણીય જ છે, પણ આ નિદા એક નિદાને બાધક ન હોવી જોઈએ.

આપણી સાતિનિષ્ઠા સાતિ-વ્યાપક હોવી જોઈએ, નહીં કે સાતિ-સંકુચિત. પોતાના આગક પરનો પ્રેમ ભગીન કે ભાઈ વિશેના કેવળ કારણ ન બનવો જોઈએ; ઊણતું જેવાં આપણાં ઊકરાં તેવાં જ બીજાનાં, એ ખ્યાલથી બીજાનાં ઊકરાંઓ ઉપર એટલી જ લાગણીથી પ્રેમ કરતાં શીખવાનું તે સાધન બનવું જોઈએ. મિત્રપ્રેમ એ પણ મનુષ્યમાત્ર વિરો મનમાં મિત્રશુદ્ધિ દઢ થાય તે માટેનો પાક આપનારો હોવો જોઈએ. 'નદીમુલેનૈવ સમુદ્રમાદિયંત્' એ ન્યાયે જિલ્લાની કે પ્રાંતની મેવાના માર્ગે જ આપણે દેશસેવા તરફ પ્રગતિ કરવી જોઈએ. પરંતુ દેશસેવા એ પણ એક સમુદ્ર જ છે, મહાસાગરનો તે એક અંશ જ ગણાય. આ મહાસાગર તે અખિલ માનવસમાજ, પરંતુ હિન્દી મહાસાગર, પ્રશાંત મહાસાગર, તેમ જ આટલાંટિક મહાસાગર વગેરે પણ વસ્તુતઃ. એકબીજા સાથે જોડાયેલી એક જ વિશ્વસાગરની શાખાઓ છે. તે જ પ્રમાણે માનવસમાજ એ પણ જૂતમાત્રનું એક અંગ જ છે. તેથી આપણાં પ્રેમની તેમ જ સેવાની પરિસમાપ્તિ સર્વજૂતહિતસાધનામાં જ થવી જોઈએ, અને તેની પહેલાંનો દરેક દરખો એ અંતિમ સાધ્યનો અવિરોધી અને તેને પોષક એવો જ હોવો જોઈએ.

મરત્મા વાડે દ્રષ્ટવ્યઃ અથવા અપત્ય, બંધુ, મિત્ર, દેશપ્રાંધવ એ બધાં એ વિશ્વાત્માની પ્રતિમાઓ છે એમ માનીને જ તેમની ઉપાસના અથવા સેવા કરવી જોઈએ. પર્વતની ટોચે પડેલું પાણી જોકે શરૂઆતમાં ગટર, નાળિયું, વહેણો, નદી ઇત્યાદિમાં જઈને પડતું દેખાય છે, તોપણ તે પાણીનું અંતિમ ધ્યેય જેમ વિશ્વસાગર સુધી પહોંચી જઈને તદ્દરૂપ થવાનું જ હોય છે અને એ ધ્યેયની સિદ્ધિ થાય તે માટે જ તે ગટર, નાળિયું, નદી વગેરેનો તેટલા પૂરતો આશ્રય લે છે, તે જ પ્રમાણે કુટુંબ, સાતિ, રાષ્ટ્ર વગેરેની સેવાનો અંતિમ હેતુ—પણી એ હેતુ સેવકના મનમાં વ્યક્ત હોય કે અવ્યક્ત

હોય—વિશ્વાત્માની મેવા અને તેની સાથે તદ્દરૂપતા સ્થાપવાનો જ હોય છે. આને જ કેટલાક લોકો ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અથવા આત્મદર્શન કહે છે. પતિ, પુત્ર, બંધુ, મિત્રો, એ બધાં ઈશ્વરનાં પ્રતિનિધિને નાતે જ પ્રેમ અને સેવાને પાત્ર છે. ઉપનિષદોમાં તો એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, “ન યા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો મયનિ, આત્માનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયો મયતિ।” (પતિ પરનો પ્રેમ પતિમૂલક નથી હોતો, પણ પરમાત્મમૂલક હોય છે.) પતિની જેમ જ આપ, ભાર્ગ દેવ્યાદિ પ્રિયજનોની બાબતમાં બધા પ્રેમનું મૂળ આત્મા અથવા પરમેશ્વર પોતે જ હોય છે એમ કહીને ઉપનિષદ આવો બોધ આપે છે કે, “જાત્મા વાડરે દ્રવ્યઃ શ્રાવ્યઃ મન્વઃ નિદિષ્યાસિદ્ધઃ” —એ પ્રિયતમ આત્માનું દર્શન કરો, શ્રવણ કરો, મનન કરો, ચિંતન કરો.

મેત્રાયોગનું રહસ્ય પૂર્ણપણે સમજી લેવા માટે આપણે પણ જીવ, જગત અને ઈશ્વરનું અરૂપ અને પરસ્પર સંબંધ જાણી લેવા જરૂરનો છે.

૩

જીવ, જગત અને ઈશ્વર

વેહુની ઇકતા : આપણા શરીરના જુદા જુદા અનેક અવયવો છે. આ અવયવો અને ભાગો બહારથી લિપ્ત અને અલગ દેખાતા હોય તોપણ તે બધા અંદરથી એકત્ર જોડાયેલા, પરસ્પરગવનંબી અને પરસ્પરપોષક હોવાથી એક રીતે એક જ છે એમ કહેવાય. હાથ, પગ, આંખ વગેરે જુદા જુદા અવયવો એક ટોપવામા બેગા કરીને મુઠ્ઠીએ તો તેમનો દેહ નહિ અને, એ તો માત્ર એક દગલો થશે. દગલામાંની વસ્તુઓ પાસે પાસે હોય તોપણ પરસ્પરસંબંધ નથી દેખી. આપણા શરીરનું તેમ નથી શરીરના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચે અથવા અવયવો વચ્ચે અરસપરસ સંબંધ હોય છે તેમની એક વિશિષ્ટ રચના હોય છે,

એક જ તત્ત્વ (પ્રાણ) આપ્તા શરીરમાં સચાર કરતું હોય છે અને તેથી જ દેહ અનેક પેશીઓ, મધિઓ, અણુઓ વગેરેના બનેલો હોય તોપણ તે એક હોય છે

આ જ ન્યાય બંધી સજીવ વસ્તુઓને લાગુ પડે છે છતાં આ એ એક છે તેને કાપીને તેના લાખડાનો એક મોગો દમલો કરીએ તો એ લાકડા એમ જ હોવા જતા એક નથી હોતા બિન્ન વસ્તુઓના અભિન્નત્વનો, અનેકમાં રહેલી એકતાનો, આ એક અજન્મ નમૂનો છે આ એક સૌથી મોટો દુરનનો અમલકાંડ છે

एकतान्त्र उच्चनीच प्रकारो પરતુ આ એકતાના જુદી જુદી કોટિના પ્રકારો હોય છે ધરો જેવી વનસ્પતિ ઠરના આમાના વૃક્ષમા નધારે પ્રમાણમા એકના છે ધરોનો એક કકડો તોડીને જમીનમા રોપીએ તો તે સ્વતંત્રપણે જીવી શકે છે ધરોમા મૂળિયા, થડિયુ અને પાદડા જેના જુદા જુદા અવયવો તેમજ તે દરેક અન્યનનુ તોણુ કાર્ય હોય છે પણ ધરો કરતા વધારે સાદા અથવા પ્રાથમિક સ્વરૂપની શેનાળ કે લીલ જેવી અથવા બધિયાર પાણી પર તરતી 'કરી' જેવી વનસ્પતિમાં આ અવયવભેદ એટલો સ્પષ્ટ અથવા તીવ્ર નથી હોતો, અને તેમનો તે પછી એક લાગ કે અન્યન પોતાના જીવનને માટે બીજા ભાગો પર ઝાઝો આધાર રાખતો નથી ધરોમા આ ભેદ હોય છે તેની સાથે જ પરસ્પરાનનમિત્વ એટલે કે અભેદ વધારે હોય છે આમાના ઝાડની બામનમા મૂળિયા, થડ, ડાળો ડાળખા, પાદ ૧, ૬૦૦ ૬૦૦ અને બીજા એ બધામાં રહેલો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે અને તે બધા એ બીજા પર વધારે પ્રમાણમાં અનનબીને રહે છે, એકના વિના બીજાનું ચાલે જ નહિ એની સ્થિતિ દોષ છે તેમ જતા આ પરસ્પરાનનમિત્વ આમાના ઝાડની બામનમા પણ મર્યાદિત જ હોય છે આમાના ઝાડની મોગી મોગી ડાળાઓ કાપી નાખીએ તોપણ બાકીનો લાગ એવો ને એવો જીવતો રહે છે અને વધ્યા મરે છે, તે જ પ્રમાણે આમાની ડાળોની મ્યમો કરીને, તેમને કાપીને જુદે જુદે ટેકાણે

રોપનામાં આવે તો પોતપોતાનું સ્વતંત્ર જીવન તેઓ શરૂ કરી શકે છે. કેટલાક વૃક્ષના કકડા પણ જમીનમાં રોપવાથી તે મધાનાં સ્વતંત્ર વૃક્ષ બને છે પણ અથવા માણસના દેહનું આમ બનવું નથી પણના દેહનો કોઈ એક અવયવ કાપી નાખનામાં આવે તો બાકી રહેલો ભાગ પોતાને ખૂબ્તા અવયવો નિર્માણ કરીને પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન ટકાવી શકતો નથી (સત્યયુગની દિવ્ય ઔષધિના પ્રભાવની એક વાત કહેવામાં આવે છે કે, એક મિયાડીની પૂછડી તૂટી જતા ધાને ઠેકાણે એક ઔષધિ લગાડવામાં આવી કે તરત જ ત્યાં નરી પૂછડી ઊગી નીકળી । અને તૂટી ગયેલી પૂછડીના મૂળને એ ઔષધિ લગાડતા ત્યાં એક નવી મિનાડી ઊગી નીકળી । પણ હવે કળિયુગમાં જ્યાં બહુતા ફેલાયતી રોવાથી ઔષધિઓનો જૂના વખતનો મુલ્ય પણ લોપ પામ્યો છે ।) માણસના અથવા પશુના શરીરમાં દરેક અવયવનું કાર્ય ભિન્ન અને બીજા અવયવો ઉપર સર્વાંશે અનબીને રહે છે તે શરીરના કકડા સ્વતંત્રપણે જીવી શકતા નથી તેમ જના એ શરીરના દ્વાયપગ, આખ, કાન, કે નાક જેવા એક અથવા વધારે અવયવો નાશ પામે અથવા નકામાં થાય તો બાકી રહેલું શરીર તેની સાથે નકામું થતું નથી પણ પોતાનું જમ જીવન પણ નબાની શકે છે નખ, વાળ, વગેરે જેવા કાનતુ અવયવોની તો તે મિતકુન પરવા કરતો નથી અને મૂળના દાત પડી જાય તો નના દાત વેચાતા લઈને પણ તે પોતાનું કામ ચનાવે છે તેમ જના મનુષ્યદેહ મોટા પ્રમાણમાં એક એકમ છે આ એકતાની એક ખૂમી એ છે કે તેનો દરેક અવયવ અથવા ભાગ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો જ હોય છે—એક ભાગ જેવી આબેદૂન બીજી વસ્તુ આખા ત્રિમુનમાં કયામ મળી શકશે નહિ કોઈ પણ બે માણસના ચહેરા તદન એકસરખા હોય એવું આપણા જોવામાં આવતું નથી, એમ આપણે કહીએ છીએ — ચહેરા જોતાવેત આખા દેહને આપણે ઓળખી શકીએ છીએ દ્વાયપગ, પેટ અને પીઠ, નાક, ને જીવ એ બધાની ચહેરા પરથી આપણને ઓળખાણ પડે છે એટલું જ નહિ, એકના ચહેરા જ

નહિ, એ માણસના કોઈ પણ અવયવ કે ભાગ એકસરખા હોતા નથી. આંધળાઓ કેવળ હાથના સ્પર્શથી બીજાઓને ઓળખી શકે છે, મોચી માણસોને એમના પગ પરથી ઓળખી શકે છે. અવાજ પરથી, ચાલવાની રીત પરથી, ખોંખારા પરથી, તેમ જ એવાં બીજાં અનેક પરચૂરણ ચિહ્નો પરથી પરિચિત લોકોને માણસની ઓળખાણ પડી શકે છે. ધૂર્ત માણસો અકેરા પરથી માણસોનો સ્વભાવ, દષ્ટિ પરથી વૃત્તિ, અવાજ પરથી શિલ્પ કે સંસ્કારિતા, ચાલ પરથી શ્રીમંતાર્થ કે ગરીમાર્થ ઓળખે છે, એ તો હમેશનો અનુભવ છે.

અલિલ સૃષ્ટિની એકતા : માણસનું શરીર જેમ એક છે તેમ અખિય સૃષ્ટિ પણ એક છે, એમ જાનીઓ કહે છે. બ કે, મનુષ્યદેહ કરતાં પણ આખી સૃષ્ટિ વધારે પૂરેપૂરી રીતે એક એટલે કે એકત્વ છે. માટીના એક ગણપતિની સુંદ કાઢી લઈને બાહ્ય ગણપતિની મૂર્તિને બોડવાનું કામ કારીગર માટે શક્ય છે, પણ એક માણસનું નાક બીજા માણસને ચોંટાડી દેતું તે સંભવ્યો માટે પણ (હજી સુધી તો) શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યદેહ કરતાં અનેક ગાંધી ગ્રીણવટથી અને મુખ્યવસ્થિતપણે કુદરતની દરેક વસ્તુ કે ઘટના નિશ્ચિન મમયે, નિશ્ચિન સ્થળે, મૂળમૂલ યોજનાને અનુસરીને વિશિષ્ટ રીતે જ જનતી હોય છે. મૃદ્ધિમાં કોઈ પણ વસ્તુ વચાગની, ક્ષયતુ કે નકાગી નથી; કોઈ પણ ખામી નથી; જાતુ વ્યવસ્થિત, નિયમિત, યથાકાલ, યથાયોગ્ય, તેમ જ યથાસ્થાન રચાયેલું છે. એકના જેવું બીજું નથી, એકની જગ્યા બીજું કોઈ લઈ શકતું નથી; દરેક તત્ત્વખ્યાને પણ એક વિગિદ્ધ પ્રકારનું આત્મતિક મહત્ત્વ છે દરેક વસ્તુ અપરિહાર્ય છે, તેના વિના દુનિયાનું ગાંઠું અટકી જ પડે. ધડિયાળનો એકાદ નાનકડો રફ પડી જાય તોપણ એકત્વના કાંટાની સપાળ ગતિ અટકી પડે છે કદાચ કોઈ કુશળ ધડિયાળી રફને જાંલે તારનો કકડો બેસાડીને પણ કામ ચલાવી શકે. પણ આ મૃદ્ધિના ધડિયાળનો કોઈ રફ જો પડી જાય, તો તેની જગ્યાએ મૂકવા માટે બીજો તારનો કકડો દર્પાથી સાવચો ૪ પણ આ ધડિયાળમાં

કયાય દીલો સ્કૂ જગો જ નદિ — કાગના અત સુધીની ગેરદીનું આ ધડિયાળ છે ચાની પણ તેો એક વખત કાલમની આગેની છે

અમાની માણુમ્થી આ સૃષ્ટિ-અવસ્થા મમત્ સકાતી નથી જ્ઞાનની જેમ જેમ પ્રગતિ થાય છે તેમ તેમ સૃષ્ટિ પાંચોના પરસ્પર સબધો ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થતા જાય છે દાખલા તરીકે, વનસ્પતિના પાદાના આકાર પરથી તેમના ખીજની આકૃતિ ખણી સમય છે ખીજ પરથી વૃક્ષના થડ પાડા, મગિયા વગેરે ના લગે તે કની સમય છે શુનામને મટા શા માટે ? નાળિયેરીના ઝાડને ડાળો કેમ નથી હોતી ? કેરી મીઠી અને કચોરો ને વો સાથી ? — આ મધાના મરણો તેમ જ આમપાસની પરિસ્થિતિ આથેનો તેમનો અનિવાર્ય સબધ જ્ઞાનની જેમ જેમ પ્રગતિ થાય છે તેમ તેમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતા જાય છે વનસ્પતિ શામ્બી નાળિયેરું ફળ જોઈને નાળિયેરીના ઝાડનું ચિત્ર દોરી સમજે અથવા તે જપા થાય છે ત્યાની જમીનનું અથવા આબોહનાનું વર્ણન કરી શકશે માણુસને આપણે તેના ચહેરા પરથી ઓળખીએ છીએ પરંતુ વધારે પરિચય થતા જેમ તેના કોઈ પણ એક અવયવ પરથી તેને ઓળખી શકાય તે જ પ્રમાણે માર્ષ પ્રદેશની ઓળખાણ તેમાના એકાદ ઝાડ પરથી અથવા પ્રાણી પરથી પણ કરી શકાય દરેક જાન અથવા પ્રાણી એ તે પ્રદેશનો એક એ ચહેરો જ છે આખો મુન એ એક દેહ છે

પણ એ પૂર્ણ દેહ ના કહેવાય મોટા દેહનો તે એક અવયવ માત્ર છે સમગ્ર નિશ્ચ એ પૂર્ણ દેહ છે અને એ નિશ્ચમાની દરેક વસ્તુ તે એ દેહનો એક ચહેરો જ છે આ અખિન નિશ્ચો ગીતામા તેમ જ ઉપનિષદોમા પીપળના વૃક્ષની — અશ્વત્થની — ઉપમા આપેલી છે અગ્રેજ મનિ વડ્ઝનર્થ પડી ગયેની બીજ ઉપર જીમી નીકળેના ઘાસને ઉદ્દેશીને મહે છે હે ઘાસ ! તારે વિશે પૂર્ણ જ્ઞાન જો મને થાય તો મને ૭૫ જગત અને ઈશ્વરનું પણ સપૂર્ણ જ્ઞાન આપોઆપ ઘઈ જશે

વિશ્વ ચેતન છે : વૃક્ષમાં કે દેહમાં જે એકતા છે તે તેના જીવતા હોવાને લીધે એટલે કે સચેતન હોવાને લીધે છે. એ રીતે મૃતદેહ એક નથી, તેનામાં એકતા નથી. થોડા જ વખતમાં તેની માટી થવાની છે, અથવા માટી, પાણી, હવા વગેરે પંચમહાભૂતોમાં તે વિલીન થવાનો છે. આ પાંચ મહાભૂતોને એકત્ર પકડી રાખીને તેમનો દેહ જનાવનાર તે દેહમાં રહેલો પ્રાણ જ છે. એ પ્રાણ જ હવા, પાણી, માટી ઇત્યાદિ-માંથી દેહ નિર્માણ કરે છે. વિશ્વરૂપ અશ્વત્થ અથવા દેહ એ પણ ચેતન જ છે. કારણ એકતા, વ્યવસ્થા, રચના, યોજના વગેરે ચૈતન્ય વિના અંભવતાં નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, તારાઓ, ગ્રહોની ગતિઓ, ઋતુચક્ર, વરસાદ-પાણી અને ફસલ, કુદરતની વિવિધ શક્તિઓ અને તેમના ધર્મો એ બધાનો જેમ જેમ અભ્યાસ કરીએ તેમ તેમ આ વિશ્વરૂપી દેહની સુખચિત્તતાનો વધારે ને વધારે અનુભવ થવા માંડે છે. આ વિશ્વદેહમાં રહેલું જે ચૈતન્ય, આ બધા પસારામાં રહેલું જે એકચત્ત્વ, તેનું જ નામ ઈશ્વર.

અશ્વત્થ વૃક્ષનાં અનંત મૂળિયાંમાંથી તેમ જ પાંદડાંમાંથી, થડ, ડાળો અને ડાંખળાંમાંથી, ફૂલોમાંથી તેમ જ ફળોમાંથી જેવી રીતે એક જ મધ્યવર્તી અને સર્વવ્યાપી ચૈતન્ય સંચાર કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ વિશ્વના અનંત પસારામાં પણ એક જ ચૈતન્ય વ્યાપેલું છે; અને તે જ બધાને નભાવી રહ્યું છે વિશાળ અશ્વત્થ વૃક્ષ પણ જેમ રાઈ જેવડા એક નાનકડા બીજમાં સમાયેલું હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ વિશ્વવ્યાપી પરમેશ્વર “અણોરણીયાન્ મહતો મહં માન્” અત્યુ કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ અને મહત્ કરતાં પણ વધારે મોટો છે.

આ ઈશ્વરનું વર્ણન કરવા માટે “પૃથ્વી જેવડો કાગળ અને સાગર જેટલી શાહી પણ જાસ નહિ યાય.” પણ અહીં આપણે ફાઉન્ટન પેનની શાહીથી/અત્યારની યુદ્ધકાલીન મોંઝવારીના મોઢા કાગળ પર બની શકે તેટલા થોડા શબ્દોમાં મેવકના સવાચરણને આધારભૂત એવી શ્રદ્ધાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું છે. આ દુનિયા એટલે કાંઈ કેવળ

અવ્યવસ્થા કે ગોટાળો નથી. તે એક સુસંગઠિત રચના છે; તેનો શાસ્ત્રા કે નિયામક છે; તેનામાં વિકલ્પને સ્થાન નથી; અકસ્માત સંભવતો નથી. સૃષ્ટિનો સર્જનહાર ચિન્મય ઈશ્વર બધે ભરેલો છે; તે જ આપણા બધાનો આધાર છે; તેણે આપણને નિર્માણ કર્યા છે; તે જ આપણને પોષે છે; ડાળે કરીને આપણે બધા તેનામાં જ વિલીન થઈશું. આપણે નશ્વર હોઈએ તોપણ તે શાશ્વત છે; આપણે દૂબળાં હોઈએ તોપણ તે સર્વશક્તિમાન છે; આપણે અપૂર્ણ હોઈએ તોપણ તે પૂર્ણ છે; આપણે દુઃખી હોઈએ તોપણ તે આનંદથી ભરેલો છે; આપણે સ્ખલનશીલ હોઈએ તોપણ તે યોગેશ્વર છે. પરંતુ તે આપણાથી જુદો નથી તેથી આપણે જ શાશ્વત, પૂર્ણ આનંદમય, — બધું જ છીએ. ઈશ્વર એ આપણું જ સર્વોચ્ચ અને વ્યાપક સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપની સાધનાને જ ધર્મ, નીતિ, ઇત્યાદિ નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

માનવી કુટુંબ : આપણ બધાં માણસો તે પરમેશ્વરનાં બાળકો છીએ, તેથી એકબીજાના ભાંડુઓ છીએ — ભાંડુઓ જ શા માટે ! આપણે બધાં સર્વાંશે એક જ છીએ. એક જ ગ્રંથની જેમ અનેક નકલો હોય છે અથવા એક જ છાપના જેમ અનેક સિદ્ધા હોય છે, તે જ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસો એ એક જ મનુષ્યત્વની અસંખ્ય નકલો છે. ગ્રંથની જેમ અનેક આવૃત્તિઓ નીકળે છે, તે જ પ્રમાણે માણસોના પણ અનેક વંશો નિર્માણ થયેલા છે. અને આ ગ્રંથોના કાગળમાં ક્યાંક તફાવત જણાતો હોય તોપણ તેની અંદરનું લખાણ બધે એક જ જાતનું છે માણસ માણસ વચ્ચે અનેક જાતના ફરક હોય છે એ તદ્દન સાચું; પણ એમ તો એક જ ઝાંઝાં જુદાં જુદાં પાંદડાંમાં પણ ફરક હોય છે એક પાંદડા જેવું જ આબેહૂમ ખીલું પાદડું ક્યાંયે નહિ મળે. પરમેશ્વરની સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુનું, એક નજીવા તણખજાનું પણ, વિશિષ્ટપણ હોય છે. વહેવારુ કામમજાદિ દૃષ્ટિથી એક માણસને બદલે બીજો માણસ, એક કારકુનને બદલે બીજો કારકુન,

એક મનુષ્યની અવેજમાં બીજને મનુષ્ય ચાલે છે ખરો; પણ કારકુન કે મનુષ્યના કુટુંબીઓનું એકને બદલે બીજા માણસથી ચાલી શકશે ખરું? ટુંકમાં માણસ માણસ વચ્ચે ગમે તેટલું પૃથક્પણું હોય તોપણ વૃક્ષનાં જેમ પાંદડાં હોય છે તે જ પ્રમાણે આપણુ જ્યાં માનવીઓ એક જ માનવવંશ રૂપી વૃક્ષનાં પાંદડાં છીએ.

માનવ કુટુંબ એક આલંકારિક શબ્દપ્રયોગ છે એમ માનવાનું કારણ નથી; તે પૂરેપૂરે વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દર્શક જ છે. માણસ સર્વાંશે સમાજનિષ્ઠ અને સમાજવલ્લભી પ્રાણી છે. પરુજીવન કરતાં માણસનું જીવન કેટલેય દરજ્જે વધારે સમૃદ્ધ છે, અને આ સમૃદ્ધતાનો આધાર અરસપરસ સહકાર પર છે. મારું ઘર અને મારો આહાર, મારા ધરમાંનું રાચરચીયું, કપડાંસત્તાં અને દીવાખત્તી, મારા ચરમાં, ધર્મિયાળ અને ફાહિન્ટનપેન, મારાં પુસ્તકો અને છાપાં, સિનેમા અને નાટક, રસ્તા, પુલ, મોટરો, આગગાડીઓ અને આગ-બોટો, ટપાલ, તાર, ટેલિફોન અને રેડિયો વગેરે સુખસગવડોથી પરિપૂર્ણ એવા આપણા આજના સમૃદ્ધ જીવનના મૂળમાં સમગ્ર માનવ-જાતિના યુગોના યુગ સુધી કરેલો સદ્કારી શ્રમ બેગો પડેલો છે.

માણસને ખમર પડે કે ન પડે, ઇચ્છા હોય કે ન હોય, તે સમાજની મેંચા લેતો જ હોય છે અને કરતો પણ હોય છે; સમાજની ખાતર પોતે દુઃખો ભોગવે છે અને પોતાની ખાતર સમાજને દુઃખો ભોગવાવે છે. જેમણે આજ સુધી વરાળનું એન્જિન, વીજળી, ફોટો-ગ્રાફ, ધ્વનિમૃદ્ય, વગેરે ક્રાન્તિકારક શોધો કરી તે બધા લોકો સ્વયં 'સ્વાધી' હતા એમ ધડીબર માની લઈએ તોપણ તેમની શોધોનો લાભ દુનિયાને મળ્યા વિના ચાલત જ નહિ. પોતાના કામદાને ખાતર પણ એ શોધોનો લાભ તેઓ બીજાને આપે એ અનિવાર્ય હતું. વળી એટલી મદત્તની શોધો બીજાને હતા વિના તેમનાથી રહેવાયું જ ન હોત, તે વિના તેમને એન જ પડત નહિ, એ જુદું. માણસોનું જીવન

અરસપરસ સંકળાયેલું હોવાથી અત્મંત સ્વાર્થી માણસ પણ પોતાનો સ્વાર્થ બીજાના સ્વાર્થ વિના સાધી જ શકતો નથી. હું સહેજે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી અથવા પોતાના જ મનવિનોદને માટે ગાઉં તો મારો કંઠ મધુર હોય તો હું આસપાસના લોકોને પણ આનંદ આપવાનો જ, અને કંઈક હોય તો તેમને હેરાન પણ કરવાનો જ. વેપાર એ માણસ માણસ વચ્ચેના સહકારનો એક મહત્વનો ભાગ છે. અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે કે વિનિમય એટલે કે કોઈ પણ જાતની ખરીદી અથવા વેચાણ એ બંને પક્ષે લાભકારક હોય છે. આ સિદ્ધાંત સહેજે સમજાય તેવો છે. દેશ કે ઘાટ પરના માણસને માછલી અને કોંકણના માણસને તમાકુ અપૂર્વ અને અમૂલ્ય લાગે છે, તેથી દરેક જણ પોતાની પાસેનો વધારાનો માલ બીજાને આપીને બીજાનો વધારાનો માલ પોતે લે છે. એકનો કચરો બીજાની દોલત બને છે.

સુલકુલ સહિયારું : આપણાં અને આપણાં કુટુંબનાં માણસોનાં સુખદુઃખો એકત્ર ભગેલાં હોય છે, એ વાત તરત આપણે ગળે ઊતરે છે. પરંતુ સમાજ એ પણ એક મોટું કુટુંબ છે, અને તેનાં સુખ-દુઃખો પણ અરસપરસ સંલગ્ન છે એ વાત પણ થોડોક વિચાર કરતાં આપણને સમજતાં મુશ્કેલી નહિ પડે. નાનકડા કુટુંબમાં એક જણ માંદું પડે તો જેમ બધાં માણસો બેચેન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ગામમાં પ્લેગ, મરફી, બળિયા, જેવા ચેપી રોગ ફાટી નીકળે તો મારો છવ પણ જોખમમાં પડે જ છે. મુશ્કેલીમાં ક્ષયરોગ ફેલાય તો એ જ ધાતક રોગ મને અથવા મારાં પ્રિયજનોને ક્યારે વળગશે તેનું કશું કહેવાય નહિ. દરિદ્રતા અને પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ એ ક્ષયરોગનું મૂળ કારણ છે, પરંતુ એક વખત રોગનું બીજ તૈયાર થતા પછી તે પૌષ્ટિક ખોરાક લેનાર પર પણ હુમલો કરી શકે છે. બળિયાનું મૂળ કારણ ગંદવાડ હોય છે; પણ ગંદવાડવાળી વસ્તીમાં બળિયાનો રોગ ફેલાય એટલે આસપાસના સ્વચ્છ રહેણીવાળા લોકોને પણ તે રોગની ધાસ્તી રહે જ છે. સમાજમાં દારિદ્ર્ય હોય તો મને પણ ક્ષય થશે, અને ગંદવાડ

હોય તો મને પણ બગિચા નીકળશે તેથી મારા પોતાના જ આરોગ્યનું રક્ષણ કરવા માટે સમાજના દારિદ્ર્ય, અસ્વચ્છતા, અને અસાનનું નિવારણ કરવાનું આનરપક છે ગામમાં બચ્ચની લોકો હોય તો તેમની સોગત મારા છોકરાને ક્યારે નહીં તે કની શકાય નહિ મારા દેશ-બાધવો સાન નમાના હોય તો પારત્યને લીધે સહન કરવી પડતી ગુગળામણ અને અપમાન મારે ભાગે પણ આવ્યા વિના નહિ રહે મારા ભાઈઓમાથી કોઈ બૂરુ કામ કરે તો લોકોમાં જોમ મારી માનહાનિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે મારા દેશબાધવોના દોષોને કારણે પણ આખી દુનિયામાં હું બદનામ ચલાનો જ પારસી લોકો પોતાની જમાતમાથી કોઈને પણ બીખ માંગવા દેતા નથી, કારણ, એક પારસીની અપ્રતિષ્ઠા એ બધા જ પારસીઓની હિંદુસ્તાનની કેટલીક જગતો મુઝદાન માસ ખાય છે તે સારુ છે કે ખોટું એ વાત મારે મૂંઝીએ તોપણ પરદેશમાં 'હિન્દી લોકો મુઝદાલ માસ ખાય છે' એવું કંઈક બધા જ હિન્દીઓને ચોટે છે ગામડાના લોકો નિરક્ષર અને અણધક હોય, તો મારી પ્રામાણિક શાહુકારી પ્રિયે પણ તેઓ જાતજાતની શકાઓ સધરવાના આસપાસના લોકો દુકાળમાં સપડાયા હોય તો માગ ધર ઉપર પણ ક્યારે દરોડા પડશે તે કહેવાય નહિ

ધરના માણસો જોમ દરઘડીએ મને સલામજૂત થાય છે, તે જ પ્રમાણે આડોશીપાડોશીઓ, મિત્રો, અને અનેક વાર તો અપરિચિત લોકો પણ સગાભાઈથી પણ વનારે લાગણીથી પોતાની મદદે દોડી આવે છે એવો અનુભવ મને નથી ? જુદું ધર કરીને રહેનાર ભાઈ પણ જોમ વિશેષ મુશ્કેલીને પ્રસંગે મારી મદદે દોડી આવે છે, તે જ પ્રમાણે મારા ધરને આગ લાગી હોય ત્યારે ગામનો એએક માણસ તે હોનનવા માટે દોડી આવતો નથી કે ? મિહારમાં બનકે જાપાનમાં પણ, ધરતીકપ થાય તો આપણા મનમાં દયા જાણે છે અને આપણે ત્યાંના સકટઅસ્તોને મદદ મોકલીએ છીએ મલખારમાં રેલથી ગામ-

ડાઝો તણાઈ જાય તો જગાળભાથી રામકૃષ્ણ મિશનના માણસો તેમની વહારે દોડી જાય છે માનવજાત એક મોટું કુટુંબ જ છે, એ સબધનું ફરી ફરી ભાન કરાવી આપવા માટે તો પરમેશ્વર આવા પ્રસંગો અવારનવાર ઊભા નહિ કરતો હોય ?

સહાનુભૂતિ સહાનુભૂતિ એ એક વિનક્ષણ ચીજ છે તે મને ખીજના સુખથી સુખી અને દુઃખથી દુઃખી બનાવે છે મોટેરાઓને રહતા જોઈને, તેઓ શા માટે ગડે છે તેનું કાગલું ન જાણવા છતાં નાના માળગે રહવા માટે છે પરંતુ પ્રૌઢ માણસો પણ આ બામતમા મોટા કદના બાળક જ છે ધણિયાણીનું મોટું ઊતરી ગયેલું હોય તો ધરધણીને ખાનાનું પણ ભાન નથી દુઃખ ચોપાની પર સહેન કરના ગયો હોઈ અને તે વખતે જો બધા જ માણસો મને ખિન્ન ચહેનાજા દેખાય, તો પાછો ઘેર જવાને બદલે ત્યાં ત્યાં જ દરિયામાં ફૂદી પડીને આત્મહત્યા પણ કરું એવો સભાવ કંપી શમય તેથી ઊતડું આપનાત કરવા નીચળી પડેલો માણસ રસ્તામાં એકાદ સુદર નિષ્પાપ માગનું સદજ હાસ્ય જોઈને પાછો ફર્યાના દાખના પણ બનેના છે '૧૩ વશ વર્ણ' વર્ગ હોદ્દો વગેરે જાતજાતના કૃત્રિમ બેદ કંપીને આ સહાનુભૂતિનો બ્યાપાર અથવા ક્રિયા આપણે રોકી ગાખનાનો અથવા મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ છતાં ક્યારેક ક્યારેક આના પદા અચાનક સરી પડે છે અને બે જીવોનો પ્રત્યક્ષ બેઠો થાય જ છે શેષ અને નોકર કાજો અને ગોરો, ન્યાયાધીશ અને આરોગી — બધા એક જ માટીના પૂતળા છે, એવી પ્રતીતિ થવા પિના રહેતી નથી

ધણા શ્રીમત લોમ પોતાના રમનાની આસપાસ ખૂબ ખરચ કરીને ફૂનાડી તૈયાર કરે છે એ ઉચ્ચ અભિરુચિનું કે ગસિકતાનું જ લક્ષણ છે તેમ છતાં, તેઓ જો પોતાની આસપાસ પ્રસન્ન અને પ્રકૃત્ય માનવ-મુખકમઓની વાડી વિકસાવે, તો તે તેના કરતા કેટલીય વધારે

નહિ દોષી જાઉં ? અને તેમા તેમની ઉચ્ચતમ અભિરુચિ જ દેખાઈ નહિ આવે ?

સાષો સપત્તિ - પણ સરાવ એ છે કે સાચી થીમતાઈ કેને કહેવી ? ગેકમા દબરો રૂપિયા જેને નામે જમા દોષ તે થીમત ? કે જેતા કોમગમા મોનાચાદીના દમનામધ વાગ્જો દોષ કોમરને મજબૂત તાણ દીધેલું દોષ અને આગળ સ્પત પહેરો ભરતો પહેરેગીર જો દોષ તે થીમત ? કે જેની પામે દાથી, ધોણ અને દાસગમી વિપુલ દોષ તે થીમત ? એક મીક માતા વિને એમ કહેનામા આવે છે કે, અને ત્યા એક દિવસ એક 'થીમત' નાઈ મહેમાન આવી, તેજો પોતાની પેટીમાના કીમતી ધરેશા કાઢીને તેને જ્ઞાન્યા અને તારા ધરેશા મને ખતાર એમ ધરવાળોને કહ્યું એટલે તે સુગ માતાએ પોતાના સુશીન અને દેખાવડો માળકો તરફ આગળી ચીધીને કહ્યું, "એ રથા મારા દાગીના !" મહેમાન બાઈ અસિધાણી બની કે નહિ એ વાતોકારે કહ્યું નથી, નહિ ઈર્ષ હોય તો તેની મદ્યુદિ માટે દયા જ ખાવી ધટે

સન્નિવ્રતના કરતા અધિવાતી સપત્તિ દુનિયામા બીજી કઈ છે ? કુબેરનો પૈલન અને દેવેન્દ્રનું ઐશ્વર્ય પણ સન્નિવ્રતની બરોમરી કરી શકે નહિ ત્યારે સાચો વહેવારી માણસ કોણ ? માણસોને દૂર રેવાને રીસા કમાનાર તે કે —

“સવ જન મજ ! શાલે ભાકપાઠ ॥

સાવરે સવઢ ! પ્રાણસલે ॥”

(હે પ્રાણસખા, બધા જ લોકો મારે મન લોકપાત્ર અને મારા સગા ઈર્ષ ગયા છે)

— એવી જાતનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરનારા તુમરામ મહારાજ જેવા લોકો સાચા વ્યવહારદક્ષ ? સેવા એ પણ આવી જાતની એક સપત્તિ કમાનાનો વેપાર જ નથી થયું ?

જીવનકલહ પરંતુ દુનિયામા બધાની જ સુખસગવડ સચવાય, તેમનો નિર્વાહ થાય એ ધણીને અસકલ લાગે છે દુનિયામા ખોરાક -

ઓછા અને ખાનારાં ધણાં, નોકરીઓ ઓછી અને ઉમેદવારો ધણા, જગ્યા ઓછી ને ઉનારુઓ ઝાઝા એવી સ્થિતિ છે. અથા વહેતી ખાપ તો કોઈનું જ પેટ નહિ ભરાય. તેથી ગ્રામ માણસે દુનિયાની ફિકર કરતા બેસવાને અડસે પોતાનું કામ શી રીતે પાઠ પડે તેની જ ચિંતા કરવી ઘટે. પગેપકાગની વાતો માણસ બને કરે, પણ તે દક્ષ ખીજતઓને રમાડવાને કે ફેસવાવવાને ખાતર બોળા માણસ આ જીવનકવદમાં ભાગ્યે જ ટકી શકે એમ ધણાને લાગે છે, અને એક વાગ એમ લાગે એટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ એવો જ થતા માટે છે આગગાડીમાં ખીડ થશે એ બાંકે દરેક મુઆદર સ્ટેશન ઉપર બળે ક્યાક વડેલો આનીને બધાની પહેના ડગ્યામા ફૂરીને વધારેમાં વધારે જગ્યા રોકી ગામરાની કોશિશ કરે છે તેથી કેટલાકને સરખા જિભા ગટેવા પૂરતી પણ જગ્યા મળતી નથી એ આનુ તેમ છતાં રેલવેના અધિકારીઓ મુઆદરોની સંખ્યાના પ્રમાણમા વધારેના ડગ્યા જોડો એનો વિશ્વાસ મધામા ટોપ, અથવા તેઓ તેમ કરે તેટલા માટે હરિયાદ કરીને દાં મેળવવાનું મધાને સૂઝે, તો કોઈને પણ નકામી મહેનત નહિ કરી પડે, અને દરેક જગ્યાને જોઈએ તેની જગ્યા મળી શકે, અને કેટલાક જાધનો ડોળ કરીને પગ ફેવારીને પડ્યા છે અને કેટલાક જિભા છે, એવું નહિ બને

આ દુનિયામા અપધી, કવદ, મિથ્યા ધમપજડા, નિયમતા અજીર્ણ, બ્રૂખમરો, બધું છે પણ આ બધું અનિવાર્ય નથી આપણે કેવળ અધીરાઈથી, ડરપોકપણાથી, વધારેપડતા લોભથી, ગિરત અને સમયના અભાવને લીધે આ હેરાનગત વહોરી લઈએ છીએ આ વસુધેરા પોતાના મધા બાળકોને પોષવાને સમર્થ છે ઈશ્વરની દુનિયામા પણ, પત્ની, કાડી વગેરે જતુઓ, કોઈ બ્રૂખ્યુ ગહેતુ નથી માણસને જ એકવાને બ્રૂખમરો વેગ્વો પડે છે તેનું કારણ તેનો અનહદ લોભ, બેપરવાઈ, વિતસતોપીપણ અને સપત્તિનો દુરુપયોગ કે બગાડ એ જ છે, ખીજતુ કરુ નથી અને તેથી જ જે ખરુ જોતા સ્નેહસમેયન થતુ જોઈએ, તેનું આપણે રણાગણ કરી મુકીએ છીએ

સ્પર્ધા એ દુનિયાનો કાયદો છે ખરો, પણ સહકાર એથી વધારે સ્થિર, વ્યાપક, પ્રભાવશાળી અને શ્રેષ્ઠ કાયદો છે જ્યાં બેઠ હોય ત્યાં સ્પર્ધા પણ સાથે આવે જ એક ઝાડની જુદી જુદી ડાળોમાં પણ અરસપરસ હરીફાઈ હોય છે, કારણ, બીજી બધી ડાળો કાપી નાખીને એ જ ડાળો જ રહેના દર્ષિએ તો તે ખૂન જોરથી વધે છે ફૂન અને ફળ તોડી નાખીએ તો ફૂલ જ ખૂન જોરમાં ભીંગે છે એમ હોય તોયે ડાળો ડાળો વચ્ચે સહકાર પણ હોય જ છે પાદડાને જોરે જ ફૂન અને ફળની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય છે, અને ફળ પરિપકન થાય ત્યારે જ બીજ તૈયાર થઈને ઝાડનો વંશ કાયમ રહે છે, એ વધારે સાચું છે માણસના બે હાથ વચ્ચે તેમ જ બે આખ વચ્ચે સતત બહુ જ ગાઢ અને ઝીરત સહકાર હોય છે, તેમ છતાં હાથ વચ્ચે અને આખ વચ્ચે અરસપરસ સ્પર્ધા હોય છે એ પણ કબૂન કરવું જોઈએ કારણ, એક હાથ કપાઈ જાય અથવા એક આખ ફૂગી જાય તો બાકી રહેના હાથની અથવા આખની શક્તિ કઈક વધે છે દૂકમાં હરીફાઈ હોય તોય તે ગૌણ છે સહકાર એ જ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંત છે સ્પર્ધા એ સહકારની અદ્દર સમાયેલી હોય છે

અમરત્વ ઝાડનો પાદડા અ પામુધી હોય છે વસતત્કુમા તે જન્મે છે અને પત્રીના શિયાળામાં ખરી જાય છે પણ ઝાડ કાયમ રહે છે અને તે ઝાડને આધારે પાદડા ફરી જન્મે છે, અમુક વખત ટકે છે, રહે છે અને ખરી પડે છે બીજા જાનુ દરેક પાદડુ પણ ઝાડના કદમાં થોડોક પણ વધારો કરે છે અને ઉપરાંત પોતે ખરી પડે તે પહેલાં પોતાના ડીટાના મૂળમાં ઝાડની ડાળ પર એક આખ મૂકી જાય છે આ આખ એટલે એક જાની શાખા જ હોય છે પત્રીની વસતત્કુમા તે આખમાંથી ફળગો ફૂટે છે અને ધીમે ધીમે તેનું જ ડાળપુ અને આમળ જતા ડાળ થાય છે એ ડાળપુ કદમ કરીને અન્ય રોપવામાં આવે તો તેમાંથી વૃક્ષ પણ થાય છે પાદડુ થોળક

મહિતા છીને મગ્ન પામે તોપણ તેનું જીવનકાર્ય ખનામ થતુ નથી તે અખડ ચાનુ જ રહે છે

આપણુ માણસો તે આના પાદ્મ જ છીએ એ પાદ્મની અગાઉની પેઢીઓના પગક્રમો જોરે આપણે વધારે ને વધારે જીવી સપાળી પગ જન્મ પામીએ છીએ, માનવનરા રૂપી વૃક્ષ પાસેથી આપણને પોપણ અને શિકણ મળે છે, અને આપણુ જીવન સમૃદ્ધ મને છે દુન્યવી રીત પ્રમાણે આપણું પણ 'પાંડુ પાંડુ' ખરી પડે છે, તેમ છતાં આપણુ જીવનકાર્ય નષ્ટ થતુ નથી, તેનો કોઈ પણ નારા કરી શકતુ નથી મૃત્યુમાર્ગી જ પુનર્જન્મ થાય છે, પાદ્મની પેઢીઓને રૂપે આપણે અમર જ ગદીએ છીએ તેને માટે ઓન્સ અથવા પોતીજી સતતિની જ આવશ્યકતા છે એમ નથી પણ આપણુ કાર્ય, આપણી આશા આપણાઓ, આપણા વિચારો, આપણી સરથાઓ એ બધા અખડ પ્રગતિ મ્યાં પ્રનાના જ એની ખાતરી હોવાથી વાસ્તવિકપણે આપણે અમર જ છીએ પુત્ર એ પિતાનો અને શિષ્ય એ ગુરુનો પુનર્જન્મ જ છે

આપણુ બધા માણસો એ જ વશવૃક્ષના પાદ્મ છીએ આ વગ પાસેથી તેમ જ એકબીજા પાસેથી આપણને પોપણ મળે છે અને એ વશવૃક્ષને આપણા પુરુષાર્થથી ઓછેત્તે અમે પણ સમૃદ્ધ કરીને આપણે જઈએ છીએ બધા માણસો એકબીજાના ભાગ્યો છે, એક જ દગા નૈનિકો છે ઈશ્વર આપણા બધાનો પોનારો અને સરક્ષક છે એના એના વિચારોથી માણસમા એ જાતની નિરાત વિનયયુક્ત આત્મવિશ્વાસ નિર્ભયતા પ્રવલ્નરાદ સહનવીનતા, સમાધાન તેમ જ પોતાના અમરત્વ વિશે વિશ્વાસ પેદા થાય છે

દિકકાલ એની જ રીતે માણસ દિકમનના અતરાયો કે મર્માદાઓ પણ ઓળંગી જાય છે સતકર્મનું ફળ યથામળ મળવાનું જ, બીજામાથી યથાકાળ વૃક્ષ થવાનું જ એની તેને ખાતરી હોય છે મદારી પાય જ મિનિટમા બીજનું વૃક્ષ કરી બતાવે છે એમા કંઈ

ત્રિગેય અપૂર્ણા છે, અને એ જ ક્રિયા કરતા ઈશ્વરને સો વરસ થાય છે, એમા ઈશ્વરની કાર્મિક ખામી છે એમ તેને લાગતું નથી. આપણે જાગતા દોષને ત્યારની એક મિનિટ સ્વપ્નામા એક મહિના જેવડી પણ ભાસે છે જુખ્યા બાગમને એક મિનિટ પગ પ્રદર જેવડી લાગે છે, અને મદનશીન માતાને ટો એક પ્રદર પણ એક મિનિટ જેવડો લાગે છે. પચાસ વરસની ધર્માઓ અને ધર્માને નાટકમા પણ કતાક મા ખનાસ થાય છે અને નાટકખરના બેજમા તે નાટકની એ આખી વસ્તુ એક બીજી સ્થાનમા ચમકારે મારી જાય છે. માત્ર એ ઈશ્વરના વસ્તુ નથી તે એક ક્રમ છે તાન છે કાર્મિક ગીત જપાદમા ગાર્મિક એ તો વડીલો જાજા બાનજો ધીમે ધીમે ગાર્મિક એ તો ધીમે ધીમે આવશે પરંતુ ગામનનો ધીમે અને શાત તાન અને કુત તાન ને પોતપોતાની રીતે આ દેહાવક જ થાય છે તેથી સુસ માયુજ મહારાધિની લગીરે ચિંતા કરતો નથી.

કાગની જેમ જ રિં અતર લખાર્મ પહોળાર્મ લગ્યાર્મ અને લગાર્મ એ મધાની સ્વતંત્ર હસી નથી જેમ માળ એટલે ક્રમ તે જ પ્રમાણે અતર એટલે રચના અથવા મોડવડ છે આખી દુનિયા — આપણા શરીર કપડાં આખ માપનાનો વાર કૂટપડી, એ બધા સહિત — એકાએક ક્રમા અડધી થઈ જાય, તો તે ફરક આપણા ખ્યાલમા પેંચ નહિ આવે પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી નજીક અને દૂર તેમ જ જમદી અને મોકુ એનું ઝાઝું મહત્ત્વ નથી.

સેવાનાં ક્ષેત્ર અને પ્રકાર

દુનિયાની સેવા હું એટલે કેવળ મારો સાડાનણ હાથ લાખે દેહ નથી દેહ કાંઈ મારુ સર્વસ્વ નથી મારુ સ્વન મારા દેહની પાર પ્રસરેલું છે મારા માનપ, મારા ભાડુઓ, મારા ઈમારોકરા, સગા વહાલા, ઇષ્ટમિત્રો, જ્ઞાતિમધુઓ, દેશનાધવો, સમગ્ર માનવજાત, બંધે ભૂતમાત્ર, આખી દુનિયા મારી છે, હું આખું વિશ્વ છું હું નાનો હોઉં તોય મોટો પણ છું મર્યાદિત છું તેમ વ્યાપક પણ છું એટલું જ નહિ, પણ મારુ મળ સ્વરૂપ વિશાળ હોઈને આ નાનકડું રૂપ મને થોડા વખત પૂરતું જ મળેલું છે, અથવા કહો કે, તે મારા ઉપર લાદેલું છે મૂળે હું એક ગગનનિહારી પખી છું જતા મને પાનરામાં પૂરામાં આપ્યો છે સેના એટલે મારો નાનામાંથી મોટા, અપમાથી વિશાળ, મર્યાદિતમાંથી અમર્યાદિત, મિદુમાંથી સિદ્ધ, પિડમાંથી બ્રહ્માડ થનાનો પ્રયત્ન છે સેના એટલે આત્મનિસ્તાર અને આત્મવિસ્તારની અતિમ મર્યાદા પરમાત્મા છે સ્વેચ્છાએ કે અનિચ્છાએ, જાણે અથવા અજાણે, માણસના બધા કાર્યક્રમો બધી પ્રવૃત્તિઓ, નિષ્ઠાઓ, કળાઓ, હિલચાલો, સુધારણાઓ, સંશોધનો કે શોધો, ઝંખણો, સુદો, બધા આ મૂળ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટેના જુદી જુદી જાતના પ્રયત્નો જ છે એ સ્વેચ્છાથી કરના તેનું જ નામ સેના

સેનાકર્તા આત્મનિસ્તાગ્નો પ્રયત્ન ઐત્રિજક હોય છે, પણ તે જ્ઞાનપૂર્ણ એટલે કે જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થયેલો હોય છે જ, એમ નથી હોતું સેનાકર્તા આત્મનિસ્તારની ભાવના પ્રદુષ્ટ, ગામ, કોમ, દેશ જેવા કોઈ એકાદ ટીપા આગળ જઈને અન્ય પડેલી હોય છે સેનાનું અતિમ નિધાન જગત અથવા પરમેશ્વર જ છે તેનું ભાવ દરેક સેનાકર્તા હોય છે

એમ નથી પરંતુ આદર્શ સેના એટલે જગતની અથવા ભૂતમાત્રની સ્વેચ્છાથી, જ્ઞાનપૂર્વક અને આત્મભાવનાથી કરેલી સેવા

મારા પર જગતના હિપકાર છે હું આખા જગતનો નહીં છું મારું આજનું જીવન મને મળેલ કેળવણી અને જ્ઞાન, તેમ જ હું જે જગતજાતની સુખસગંડો ભોગવી રહ્યો છું તે બધી આ દુનિયાની સપાળી પર ત્યારથી માણસની વસાહત થઈ તે વખતથી આજ લગી માણસની તેમ જ જનનરોની, વનસ્પતિની તેમ જ કાષ્ઠપાપાણી જે હજારો પેઢીઓ થઈ ગઈ તે સર્વના સચિત કર્મનું ફળ છે પૂર્વજોએ મહામહેનતે પ્રાપ્ત કરેલી સપત્તિનો વારસો અને અનાપાસે મળેલો છે પૂર્વજોના તેમ જ સમકાલીનોના શ્રમના મધુર ફળ હું ચાખી રહ્યો છું આ દેવુ ચૂંટનાનો પ્રયત્ન કરવો, આ વારસામા થોડોધણો પણ ઉમેરો કરીને પોતાની પત્ની આવનારા લોકો વાસ્તે વધારે સારી દુનિયા મૂકી જવા માટે પોતાની બધી શક્તિથી પ્રયત્ન કરવો એ મારું પરમ કર્તવ્ય છે દુનિયામા હજી સુધી દૈન્ય, દુષ્કાર, ગરીબી, અજ્ઞાન, રોગચાળો, વેર, ક્રોધ, મત્સર, બેસનો, દુર્ગુણ અન્યાય વગેરે ખૂબ ભરેલા છે આ બધા દુરિતોનું નિવારણ કરીને વધારે સુખી, વધારે સદુષ્ટ, સમૃદ્ધ, સમર્થ, નીરાંગી, નિર્મલની, સુશીલ, સુજાણ ન્યાયી, પ્રેમજન, એવો મનુષ્યસમાજ નિર્માણ કરવો—એટલે કે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ નિર્માણ કરવું—એ મારું જીવનકર્તવ્ય છે આ જ મારા જીવનનું સાર્થક અને મારા કલ્યાણનું સાધન છે

પણ આખી દુનિયાનો સુધારો હું કેવી રીતે કરી શકનાનો ? દુનિયા કેટલી વિશાળ, અને મારી શક્તિ કેટલી અપ ?

સદ્વર્તન = પ્રાણીમાત્રની સેવા પરંતુ આખા જગતની અચૂક સેવા કરનાનો એક રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો છે મારું ચારિત્ર અને મારું આચરણ એ આખા જગતને—અત્યારની તેમ જ ભાવી પેઢીઓને—પહોંચે એવી મેવા છે જગતની સેવા કરવા માટે અતીકંઈ બુદ્ધિમતા અથવા અસાધારણ કૌતલ્યશક્તિ જ જોઈએ એમ નથી દુનિયાના

નાગરિક તરીકે હું મારું પોતાનું નાનકડું વ્યક્તિગત જીવન જ નિર્દોષ રીતે, કોઈને પણ કનડગત કર્યા સિવાય, ચોરીચુગલી, મત્સર, દગાબાજી કર્યા સિવાય, જૂઠિને ભારરૂપ થયા વિના પસાર કરું, નિર્દોષ સાધનો વડે અને બીજાઓનું શોષણ ન કરતા કેવળ પોતાનો એટલાનો જીવનનિર્વાહ કરું તો પણ જગ જીત્યો એમ થાય! નીતિનિયમોનું પાલન કરવું એ સેવાની અનિવાર્ય શરત છે, અથવા નીતિશુદ્ધ વ્યક્તિગત જીવન ગાળવું એ મૂળી પણ અત્યંત મહત્ત્વની, નક્કર અને મૌલિક એવી સમાજસેવા જ છે. સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, સયમ વગેરે માણસના સામાજિક જીવનના આધારભૂત નિયમો છે તેમનો ભંગ કરવો એટલે સમાજના મૂળ પર કુહાડો માગવા જેવું છે. હું મારા પડોશીની કોઈ વસ્તુ ચોરું તો એ પડોશીનો જ ગુનો કરીને હું અટકતો નથી, મારું એ કૃત્ય કામદાની દૃષ્ટિથી સરકારનો એટલે કે આખા રાષ્ટ્રનો પણ ગુનો હરે છે. ખરેખર એ આખી માનવજાતનો જ ગુનો કહેવાય વ્યભિચાર એ પણ આખા સમાજનો દ્રોહ છે જૂઠું બોલવું એ તો માણસ માણસ વચ્ચેના અરસપરસ વહેવારને જ મારક છે.

वाचस्पतिं निमत्ता सर्वं वाङ्मूला वाग्निनि सुता ।

ता हि यस्तेनयंत् वाचम् स सर्वस्तेयकृत् ॥

—માણસની વાણીમા અનેક જાતના અર્થ (શબ્દાર્થ અથવા સંપત્તિ) નિયત એટલે નક્કી કરી રાખેલા છે, વાણીમાથી જ તે હિપન્ન થાય છે અને પ્રકટ થાય છે તે વાણી જ જે ચોરે છે તેણે કર્ષ વસ્તુ ચોરવાની આજ્ઞા રાખી?

તેથી સત્ય, અહિંસા વગેરે સનાતન નીતિતત્ત્વોને પગ તળે કચડીને જે માણસ દાનધર્મ અથવા ‘દસ્ત’ કરવા, મદિરો અથવા હોલ બંધાવવા, ઇત્યાદિ માર્ગે સમાજસેવા કરવા દોડધામ કરે છે, તે જાડના મૂળિયા કાપી નાખીને તેની દૂપગ પર પાણી ઝાગીને તે જાડને તાજગીવાળું બનાવવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરે છે નીતિશુદ્ધ નિબ્ધાપ આચરણ કરવું એ અરસ જગતમાં માણસની મર્યાદાની અંદરની પણ આવરયક,

નિશ્ચિત, મહત્વની અને વિશ્વવ્યાપી સેવા જ છે. દુઃખના માણસને બચાવવા માટે તાકાત, હિંમત તેમ જ તરવાની કળા સારી પેઠે આવડતી હોવી જોઈએ; પણ કૂવાને કાઢી બિભલા માણસને કૂવામાં ન ધોસવો એ દુઃખજો માણસ પણ સહેજે કરી શકે તેમ છે; બહોં ડરપોક અને નિર્જાળ માણસ માટે જ તે વધારે સહેલું છે.

હૈ મનુ! મને દુરાચરણ-દુર્જાળ જ રાખ. મને પાપ-ખીરુ જ રહેવા દે.

જ્ઞાનગી વર્તણૂકો : સદાચાર એ અમૂર્ત, ગૂઢ અને અપ્રત્યક્ષ સેવા હોય તોય તેનું ક્ષેત્ર અથવા તેની પહોંચ અમર્યાદ છે. બિનકું, પ્રત્યક્ષ અથવા મૂર્ત સેવાના પ્રકારોનું ક્ષેત્ર ગમે તેટલું વિસ્તારવાળું હોય તોય તેને મર્યાદા અથવા અંત હોવાનો જ. આ સેવાના પણ જ્ઞાનગી અને સાર્વજનિક એવા એ પ્રકાર કદાચી શકાય. હું આખી દુનિયાનો ઋણી છું, એ વાત સાચી હોય તોય પ્રત્યક્ષપણે કોઈ વિશેષ વ્યક્તિઓનું અથવા વ્યક્તિસમુદાયનું મારા ઉપર ખાસ ઋણ હોય છે, અને તે ચૂકવવું એ મારું વિશેષ કર્તવ્ય હરે છે. હું ધરતી-માતાનો બાળક છું, એ જોઈું ન હોય તોપણ જે ઔરસ માતાએ મને જન્મ આપ્યો, મને ઉછેરીને મોટા કર્યો તે માતાના અનેક ગણા ઉપકાર મારા ઉપર છે. માતાની જેમ જ પિતા, દાદા, દાદી, કાકા, મામા, ભાઈબહેન, સગાવહાણાં, ઇષ્ટમિત્ર, શિક્ષક ઇત્યાદિ અનેક વ્યક્તિઓના અનેક જાતના ઉપકારોને લીધે જ મારી જીવનયાત્રા સુખેથી ચાલે છે. ઈશ્વર પણ માઆપ, ઇષ્ટમિત્ર, પડોશી અને ક્યારેક અપરિમિત વ્યક્તિઓને રૂપે જ મારું લાલનપોષણ કરે છે; તેથી ઈશ્વરનું ઋણ અદા કરવાનો મારે જે પ્રયત્ન કરવાનો તે પણ ઈશ્વરના તે તે પ્રતિનિધિઓની મારફતે જ કરવો જોઈએ. જે કાંઈ છે તે બધું ઈશ્વર જ છે, એ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિથી સાચું હોય તોય પ્રત્યક્ષ વહેવાર તારતમ્યનો વિચાર કરીને જ ચલાવવો પડે છે. તેથી જ, “માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, ગ્રામ્યદેવો ભવ, અતિથિદેવો ભવ—

એટલે કે મામાપ, ગુરુ મહેમાન, એ બધાને દેવ સમાન માન — ”
એવો ઉપનિષદોમા ગુરુએ શિષ્યને કરેલો ઉપદેશ મથાચોગ્ય છે હું સમાજ-
સેવક, દેશસેવક વગેરે ગમે તે થાઉં, તોપણ મારા મામાપ, ભાકુઓ,
પત્ની, ઊંઘાહોકરા, આડોશીપાડોશી, તેમ જ મારા મિત્રો પ્રત્યેના
મારા કર્તવ્યની હું જરાય અવગણના ન કરી શકું દેશભક્તિના
નશામા નશકના માણસો વિગે બેપરવા રહેવું તેમા વખાણવા જેવું
અથવા તો બહાઈ હામ્ના જેવું મ્થુ નથી માતા પોતાના બાળકને
ધાવના અથવા કામવાળીના હનાલે સોંપીને ‘મન’, ‘ભગિનીમંડળ’,
અથવા ખીજી જાહેર પ્રવૃત્તિમા તલ્લીન થઈ જાય, તેમા તેની સેવાવૃત્તિ
કરતા લોભે આગળ મહાત્મવાની હોશ જ વધારે હોનાનો સંભવ છે

એટલું માત્ર સાચું કે કુટુંબીજનોની સેવા મોહ કે મમતા-
મતક ન દોની જોઈએ પણ કર્તવ્ય તરીકે તે કરવી જોઈએ માતાની
સાથે રહેનાનું મને ગમે છે એટલા માટે તેની સેવા કરના મારે રહેવાનું
નથી પણ તેની શુશ્રૂષા કરની એ ખાસ મારું જ કર્તવ્ય છે, એ
મારે સ્વધર્મ છે, એટલા માટે તે મારે કરવાની છે કુટુંબની સેવા
કરવાની તે બાળીના સમાજને બાધક ન થાય એ રીતે જ કરવી
જોઈએ કારણ માતાએ મારું લાનનપોષણ કર્યું અથવા મારા અને
છટ્ટમિત્રો દરેક રીતે મને સહાયબૂત થયા તેઓ પણ વ્યાપક સમાજની
માતૃભૂમિની અથવા દુનિયાની મદદથી અથવા અનુકૂળતાને લીધે જ
તેમ પ્રી શક્યા ગોવાળે ચોખ્ખું દૂધ ન આપ્યું હોત વંદે ચોખ્ખું
દના ન કરી હોત ગામમા બળિયાનો અથવા ઉટાગિયાનો વાતર
ફેનાત મને પડોશની સ્ત્રીએ નજર * લગાડી હોત તો માતાનું
બાળસંભાળન અસમ્ય નહિ તોય મુરદેન તો થાત જ તે જ પ્રમાણે
દેશ પર માર્ક બહાગનો વસ્તુ ચડી આવે અને તેનું નિવારણ ન થઈ
શકે તો હું પણ મારી ઘરડી માતાની શુશ્રૂષા કેવી રીતે કરી શકનાનો

* લખકનો નજર પર વિશ્વાસ છે એમ વાચક મહેરબાની કરી
રખે માને.

હતો ? ઉપરથી પડતા ઓખનું નિવારણ ન થાય તો ખાટલા નીચેનો કચરો વાળી કાઢવાથી શું સંભવાનું હતું ? તેથી દેશરક્ષક વિશે બેપરવા રહીને હું કુદુખ્તરક્ષણ ન કરી શકું; તેમ કરવાની કમ્પા કરવી એ મારે માટે ઉચિત નથી. તેથી જિત્તું, કુદુખ્તનો દ્રોહ કરીને દેશભેદ કરવામાં પણ કરો સાર નથી.

આ ‘ખાનગી’ કર્તવ્યો જેમ કૌટુંબિક અને ઘરેણાના સ્વરૂપનાં હોય છે, તેવી જ રીતે તે ક્યારેક તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિઓની બાબતમાં પણ કરવાનાં જોઈએ થાય છે. પ્રવાસ દરમ્યાન યોતાને તદ્દન અપરિચિત એવા મદ્યપ્રવાગીનું કંઈ નુકસાન થાય અથવા અકરમાત થાય, તો તેને મદદ કરવી એ ખાસ મારું અનિવાર્ય કર્તવ્ય હશે. તેને માટે સાર્વજનિક અથવા મારે અજાણે ખીજાઓ પણ જોઈ શકે એવાં કર્તવ્યોને પડતાં મૂકવાં પડે, તોપણ તેની કશી દરકત નથી. આવાં પ્રસંગવશાત્ આવી પડેલાં કર્તવ્યો એટલે જાણે પરમેશ્વરે ખાસ મને જ સોંપેલી કામગીરી છે. આવાં નિયત કામો ટાળીને, અનિયત અથવા ન કહેલાં કે સોંપેલાં કામો બેબેબેબે માથે લેવાની પંચાત અથવા વૃથા પ્રયત્ન કરવાનો કશો અર્થ નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે,

“શ્રેયાન્ સ્વઘર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।”

—યોતાનું કર્તવ્ય ગમે તેટલું નજીકું હોય તોપણ તે કરવું જ યોગ્ય છે. ખીજાનું કામ હું સારી રીતે કરી શકતો હોઉં તોપણ તે તરફ દોડી જવું યોગ્ય નથી.

તેથી નજીકનાં ખાનગી કર્તવ્યો અને વ્યાપક સાર્વજનિક કર્તવ્યો, તેમ જ પરચૂરણ પણ તરત કરવા જેવાં કર્તવ્યો, અને મહત્વનાં પરન્તુ નિરાંતે અનુકૂળતા પ્રમાણે કરવાનાં કર્તવ્યો, એ બધાંનાં તે તે પ્રસંગ તેમ જ પરિસ્થિતિ અનુસાર તારતમ્યપૂર્વક સમન્વય સાધવો એ એવકને માટે ઉચિત છે.

જાહેર સેવા : અહીં સુધી આપણે સેવકનાં અંગત ઋણાનુબંધો અને સંબંધો તથા તેમાંથી ઉદ્ભવનારાં કર્તવ્યોનો વિચાર કર્યો.

સર્વસામાન્ય લોકોની સેવાને સાર્વજનિક કાર્ય અથવા મેવા કહી શકાય. હવે આપણે સાર્વજનિક મેવાના ક્ષેત્રનો વિચાર કરીશું.

સાર્વજનિક સેવા એટલે આખી દુનિયાની સેવા; પરંતુ અહીં પણ મેવાના ક્ષેત્રની આગતમાં વ્યવહારની દૃષ્ટિથી કાર્ષિક મર્યાદા મૂકવી સ્વયંસહાય અને આવશ્યક છે. મેવકને પોતાના ગળ પ્રમાણે તેમ જ પોતાના કામના પ્રકારનો ખ્યાલ રાખીને ગામ, પચ્છોશી, તાલુકો, જિલ્લો, પ્રાંત, દેશ, વગેરે જેવું કોઈ પણ નાનું કે મોટું ક્ષેત્ર પસંદ કરવું પડે છે. રાજકારભારમાં જેમ તથાટી, મામલતદાર, કલેક્ટર, ગવર્નર, અને વાર્ધસંગેમ જેવા નાના મોટા ક્ષેત્રના અમલદારો હોય છે, તે જ પ્રમાણે મેવક પણ પોતાને માટે ક્ષેત્ર નક્કી કરી લે છે. મામલતદાર જેમ તાલુકોનો જ કારભાર કરતો હોય તોપણ તે કલેક્ટરના અને તેની મારફતે ઉપવા અધિકારીઓના હુકમમા રહીને જ પોતાનું કામ કરે છે, તે જ પ્રમાણે મેવકને માથે કોઈ ‘ખડા સામ’ અથવા સરમુખત્યાર ન હોય તોપણ મેવકની પોતાના કાર્યક્ષેત્ર વિશેની નિઠા તેના કરતાં વધારે વ્યાપક નિહાને આધીન રહેવી જોઈએ, તેની ગ્રામસેવા દેશમેવાને પોપક હોવી જોઈએ, તે દેશહિતની સાથે વિસંગત હોય તે ન ચાલે.

સ્વદેશી ધર્મ આ સ્વદેશી ધર્મ જ છે આખી દુનિયા મારી છે એ ખરું, પણ પ્રત્યક્ષ મેવા મારે કોની કરવી? એનો જવાબ એ કે, જેઓ મારી નજીકના છે તેમની જ મેવા મારે પ્રથમ અથવા નિશાને કરીને કરવી જોઈએ, અને દૂરના લોકોની તે પછી.

“ચેરિટિ બિગિન્સ એટ હોમ” “મદ્દત્તિની શરૂઆત પોતાના ઘરથી થાય છે” એ આનો અર્થ (શરૂઆત ઘરથી થાય છે એમ કહ્યું છે, પણ તેનો ‘અત’ પણ ઘરમા જ થવાનો નથી હોતો, એ ધણી ખૂબી જાય છે.) દીવો પોતાના પ્રકાશના કિરણ એમરે જ્યાં મુઠી પહોંચ્યાડી શકાય ત્યાં મુઠી પહોંચાડે છે. નજીકના ભાગમાં ખૂબ પ્રકાશ પડે તેટલા માટે ‘અમુક દહની બહાર કિરણોને જવા દઈશ

નદિ' એમ પણ તે કહેતો નથી, તે જ પ્રમાણે દૂર સુધી પોતાનો પ્રકાશ કે પ્રભાવ પડે એ તેમના માટે પાસેના પ્રદેશની ઉપેક્ષા પણ કરતો નથી તેનો પ્રકાશ નજીબના ભાગમાં વધારે પ્રખર, અને જેમ દૂર દૂર જાય તેમ તેમ ઓછો પડતો જાય છે એવી બંધીનાં કિરણો દૂર સુધી જાય તો કોણિયાની મજબૂત ચાર બંધીનાં સુધી જ પહોંચશે, પણ કોણિયુ નજીબના લોકોને પ્રકાશ આપના માટે દૂરના લોકો માટે વધારે અંધારું કરતું નથી દીપરાગ સૂર્યના કિરણ ધણા મોટા અંતર સુધી પ્રકાશ અને ગરમી પૂરી પાડે છે છતાં તેની શક્તિને પણ મર્યાદા છે જ સૂર્યના પ્રકાશની તોડ એ સૂર્યમાળા પૂરી જ છે સૂર્યમાળાની મદદરેખા અનંત દિગ્વિસ્તાર તેના દરખાની બહાર રહી જાય છે, તથાપિ ત્યાં પણ તે વધારે મર્યાદિત સ્વરૂપનું કામ કરી શકે છે દાખના તરીકે, ધ્રુવનો તારો એ પણ આપણા સૂર્યના જેવો જ એક સૂર્ય છે પ્રદીર્ઘ અંતરને લીધે તે આપણને પ્રકાશ અથવા ગરમી પહોંચાડી શકતો નથી તોપણ તે આપણને દિશા અને માર્ગ બતાવે છે તેની આ સેવા પણ કાંઈ ઓછા મહત્ત્વની નથી

દીવાનો* દાખનો બીજો એક દૃષ્ટિથી પણ ઉચિત છે દીવો આખા ઘરમાં પ્રકાશ આપે છે ધર્મનાં મધ્ય માણસોની સેવા કરવાની તેની તૈયારી હોય તોપણ તે કોઈની ઉપર પોતાની સેવા લાદવા માગતો નથી સૂતેલાઓને તે જાગરવસ્તીથી જાગડતો નથી જેઓ આખા ઉઠાડે તેમને જ તે પ્રકાશ આપે છે સૂર્ય આખા જગતને માટે પ્રકાશ છે, પણ તે કોઈના ધરમાં જાગરવસ્તીથી ઘૂસતો નથી જેમણે પોતાના ધરમાં કમાડ વામી દીધા હોય તેમના બારણા આગળ તે ચૂપચાપ રાહ જોતો જોતો રહે છે તેઓ બારી ઉઘાડે કે તરત તે અદર પ્રવેશ કરે છે તે જ પ્રમાણે સૈંકે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર નક્કી કરેલા ક્ષેત્ર પૈકી જેટલા લોકોની તેની સેવા સ્વીકારવાની મરજી હોય તેટલાની જ સમજુદિથી સેવા કરવાની છે મારું પ્રવચન બધા

* દીવાનું દર્શનથી વિશેષ બાવેના એક પ્રવચનમાંથી લીધું ■

ગામલોકો માટે હોય તોપણ જોડવા લોકો મદિરમાં તે સાબળવા આવે તેમની આગળ જ મારે તે આપવું પડે છે માગ કૈશકર્તનાવય (સહુત)ની બહારનું 'લલે પધાર્યા'નું પાટિયું રસ્તે જતા બવા માણસોને આમત્રણ આપવું હોય તોપણ આખરે 'અમારા ખાસ આશ્રયદાતાઓ માટે જ' હું તે ચનાવું છું પ્રેસિડન્ટ રસવેસ્ટ આખી દુનિયા માટે રેડિયો હિપર ભાષણ કરે તોપણ જે લોકો પોતાના રેડિયો તૈયાર રાખીને કાન ઢંઢિને તે ખ્યાનપૂર્વક સાબળના ખેસશે તેમને જ તેના શબ્દો પહોચનાના

પ્રાદેશિક ક્ષેત્ર મેના આખરે, અથવા પ્રત્યક્ષપણે, આ કે તે કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને જ પહોચે છે, તેમ જતા તે યોગ્યેની હોય છે કોઈ વિશેષ પ્રદેશ માટે દાખના તરીકે, એમદ જાયુ જિલ્લા માટે ચનાવનામાં આવે છે જિલ્લાના કુન રહેવાસીઓ પૈકી હજારમાં એક જ જણ તે વાચે છે અને જિલ્લાની બહાર પણ તેને થોડાક વાચકો મળે છે, જતા તેને જિલ્લા પત્ર કહેવામાં આવે છે પૂતાનું કેસરા એ બૃહત્ મદારાધરેનું, મુગર્ધનું ટાઈમ્સ આખા હિંદુસ્તાનનું અને ગાંધીજીના મગ હન્ડિયા કે હરિજન અથવા લડનના ટાઈમ્સ જેવા પત્રો આખી દુનિયા માટે છે એમ કહી રાખાય તે જ પ્રમાણે મોર્ષ સેનનું નિયો-જિત કાર્યક્ષેત્ર કેવળ તેનું ગામ અથવા ગામનો કોઈ વિશિષ્ટ વાન કોઈ શકે, અથવા જિલ્લો, આ ત વગેરે કોઈ શકે, જ્યાં કે જે એકાદ લોકોત્તર મહાપુરુષનું કાર્યક્ષેત્ર આખી દુનિયા પણ ટોર્ડ શકે છે

દેશસેવા આ મધ્યા જ ક્ષેત્રોને દેશ અને બરી જ નવાને દેશસેવાનું નામ આપવાને હરકત નથી કારણ 'દેશ' એ તે તે સેવના ગળ પ્રમાણે ગમે તેવો નાનો અને ગમે તેવો મોટા - દુનિયા જેટલો પણ - કોઈ શકે છે મહત્વનો મુદ્દો એ કે તે ટોર્ડ પણ નિશ્ચિન ભૌગોલિક અથવા પ્રાદેશિક વિભાગ હોવો જોઈએ દેશ એ દુનિયા અથવા ધર્મચરિત્રકત કાર્યક્ષેત્ર છે, તેથી 'સ્વદેશી' અથવા 'સ્વદેશ' એ કમ છે આખરે, જાણીએ અજણ જાનમન્યા, એ નમ નને

ધર્મિરે આપેના છે તે જ પ્રમાણે દેશ પણ મને ધર્મિરે જ નક્કી કરી આપ્યો કે તેથી મુજને અંગે જેમ માટે ખાતરી કર્તાવ્યો હોય છે, તે જ પ્રમાણે દેશને અંગે પણ મારા સાર્વજનિક અથવા જાહેર કર્તાવ્યો પણ છે.

‘દેશ’ એવો દેશમાં રહેતો સમાજ દેશમાં એટલે પથ્થર, માગી, હાપાણી વગેરેની મેવા નથી એ દેખીતું જ છે જેની મેવા માટે કુશળી છે તે સમાજ અથવા સઘ દેશપ્રિય, સગમ અને નિર્સર્ગનિર્મિત હોયો જોઈએ, કૃત્રિમ ન હોયો જોઈએ સદ્ગુણી પેદીઓ, જામીનદાર સભાઓ, તેમ જ ટ્રેડ યુનિયનો એ કૃત્રિમ મધો છે આના મધો મનાવવાની છૂટ મધાને હોયી જોઈએ અને આના મધોની આનંદમયતા પણ હોય છે પણ આના સધોનું કાર્ય સામુદાયિક સ્વાર્થસાધનના સ્વરૂપનું જ હોય છે એ સ્વાર્થ ન્યાય હોઈ શકે અથવા અન્યાય પણ હોઈ શકે સ્વાર્થ ન્યાય હોય તો એ સમર્થન અથવા સ્થાવાધારની ન કહેવાય એટલું જ, પણ એને નિરપેક્ષ સમાજમેવા ન કહી શકાય.

રાજકીય રૂપ ‘દેશ’ની મર્યાદાઓ લગતી (સ્થિતિસ્થાપકતા વાળી) હોય છે, અને સગવડ પ્રમાણે તે લાખીટ્ટાની થઈ શકે છે, એમ અમે કહ્યું પણ ધૃતીના સામાન્યપણે કેટલાક મોટા ભૌગોલિક વિભાગ પડે છે નદીઓ, પર્વતો, દરિયો વગેરે જેવા નિરતી અતરાયેને કારણે એક પ્રદેશ બીજાથી અનુગ પડે છે આવા વિભાગમાં રહેલા સમાજના અતર્ગત વહેવાર વિશેષ ગાંઠ અને પરસ્પરાવનખી હોય છે અને બીજા પ્રદેશમાં રહેતી પ્રજાથી આ સમાજ બાહ્ય, પહેરવેશ રીતરિવાજો વગેરેની બિન્નતાને લીધે તેમ જ અવરજવરની મુશ્કેલીઓને લીધે જુદા પડે છે ચીન હિંદુસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન એ આવી જ જાનના કુદરતી ભૂવિભાગો અથવા દેશો છે.

માણસના સામાજિક જીવનમાં રાજ્યસંસ્થાનું અને રાજકારણનું સર્વોપરી મહત્ત્વ હોય છે એરિસ્ટોટલે તો માણસ એટલે રાજકારણી પ્રાણી એવી જ માણસની વ્યાખ્યા કરી છે માનવનિર્મિત સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં રાજ્યસંસ્થા સૌથી વધારે મહત્ત્વની અને જીવનનો વધારેમાં વધારે ભાગ વ્યાપનારી, તેમ જ જીવનનું વધારેમાં વધારે નિયંત્રણ કરનારી સંસ્થા છે રાજ્યોના કેમળમાં જે મુનક હોય છે તેની મર્યાદાઓ પણ ધણુ કરીને ભૌગોલિક વિભાગોને અનુસરીને જ હોય છે દેશ એ જ મોટે ભાગે રાજ્ય પણ હોય છે આવી રીતે એક દેશની અથવા એક રાજ્યની પ્રજાનું સામાજિક જીવન એકબીજા સાથે વિશેષ સંકળાયેલું અને બીજા પ્રદેશોથી ભિન્ન બને છે એક રાજ્યની પ્રજાના હિતસમઘો એકત્ર ભળેલા હોય છે અને બીજાથી ભુદા અને ક્યારેક વિરોધી પણ હોય છે રાજકીય—ભૌગોલિક દેશો એ જ માનવજાતિના કુદરતી અને એકબીજાથી વિભક્ત વિભાગો હોવાથી, સમાજસેના મુખ્યત્વે કરીને દેશમેનાનું સ્વરૂપ પકડે છે દેશની પગી ગામ અને કેટલેક દરજ્જે પ્રાંત એ કુદરતી વિભાગો કહેનાય, પરંતુ તાલુકો, જિલ્લો, અને ઇલાકો, એ બધા કેવળ રાજ્ય-કારભારની સગવડ માટે મગજ મુજબ પાડેલા વિભાગો છે

આજકાલ અનરજતવરના સાધનો યધુ ને યધુ સુનભ, વેગવાળા અને સર્વગામી થઈ રહ્યા છે તેથી અતરો દેશ થતા જાય છે અને પર્વત કે સમુદ્ર જેવા અતરાયોનું પણ મહત્ત્વ રહ્યું નથી આને પરિણામે આખી પૃથ્વીનો એક દેશ, એક સમાજ અને એક રાજ્ય બનના માટે કાળ અનુકૂળ છે

રાષ્ટ્રવાદ અને કોમવાદ

ફાટી ગયેલુ દૂધ દેશમેદા એ આપણને ઈશ્વરે નહી કરી આપેલુ કર્તવ્ય છે, તે આપણો જન્મસિદ્ધ ધર્મ છે, એમ આપણે માન્યુ છે દેશસેવા પરિત્ર વસ્તુ છે, પણ પરિત્ર વસ્તુમા જ નિહૃતિ પેદા થવાનુ જોખમ વિશેષ હોય છે, અને પરિત્ર વસ્તુની વિકૃતિ નિશીત અનર્થકાગક પણ હોય છે દૂધ એ એક હલકો પૌષ્ટિક ખોરાક છે, પરંતુ દૂધની ખરામર નાળજી ન લઈએ તો તે અનેક ધાતક રોગોનુ કારણુ બને છે ધર્મને નામે આજ લગી જોટલા અત્યાચારો થયા છે અને થાય છે, તેટલા ગુનાો નામે પણ ભાગ્યે જ થયા હશે યજ્ઞને નિમિત્તે આજ લગી જોટના નિર્દોષ અને ઉપયોગી ગ્રાણીઓની હિંસા થઈ છે, તેટની શિકાગને નિમિત્તે જગતી હિંસા પશુઓની પણ નહી થઈ ટોચ મહાત્મા ગાંધીએ ખાદીની ચળચળ ઉપાડી કે તરત દેશી વિદેશી મિલનાળાઓ ગમે તેવા જાડ અને ખડખડા કપડા ઉપર ખાદીની છાપ મારીને તે મોઢે ભાવે વચીને તેમંથા નફો કાઢના આગળ વખ્યા ધર્મ કોઈ વખાણુવા જેવુ પગલું ભરે, તો તેનો ગેરનાભ લેના માટે પશુરિપુઓ હમેશા ટાપીને બેગ જ હોય છે

દેશાભિમાનને નામે વિગાળુ દેશાભિમાન એ વસ્તુત દેટલી ઉદાત્ત ભાવના છે ! પણ એ જ આજે માનવજાતિની પ્રગતિના માર્ગમા મોટામા મોટા અતરાય થઈ બેરી છે બડે, માણસે આજ લગી જે સરકૃતિ કેળવી ને રિકસાવી, તેનો નાશ કરવા દેશાભિમાન આજે સજ્જ થયેનું દેખાય છે મારો દેશ ઈશ્વરનો વાડીલો દેશ છે, તે પેલવની ટાંચે ચડે, તે સૌથી આગળ જાય, પછી બીજા દેશોનુ ગમે તે થાઓ,

સકુચિત રાષ્ટ્રના અથવા “હું મારા દેશની હિન્નતિ સાધીશ અને તે માટે બીજા દેશોને કચડી નાખીશ” એમ કહેનારો ‘રાષ્ટ્ર-પૂજાધર્મ’ એ આજે પાશ્ચાત્ય દેશો માટે એક ભારે શાપ યર્ષ પડ્યો છે અને તેનો ચેપ આપણા પૂર્વ તરફના લોકોને પણ નડ્યા વિના રહ્યો નથી. આપણે પૂર્વ તરફના લોકો બધા સજ્જન અને પશ્ચિમના લોકો બધા દુર્જન, એમ અમારું કહેવું નથી. છેલ્લા કેટલાક સમયથી યુરોપ, અમેરિકા એ જ દુનિયાના રાજકારણના કેન્દ્રો યર્ષ પડ્યા છે, પૂર્વના દેશોનું પોતાનું સ્વતંત્ર રાજકારણ હતું જ નહીં, એ અર્થમાં અમે ઉપરનું વિધાન કર્યું છે. આજે જાપાન આ રાષ્ટ્રવાદની બામતમા કોઈ પણ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રથી ઊતરે એવું નથી. આપણું મરાઠાઓનો જ્યારે ચતો કાળ હતો ત્યારે આપણે પણ ચારે કોર લૂટકા કરવામાં અને મુલકો છતવામાં પાછી પાની કરી નહોતી એવો સભન છે કે, પાશ્ચાત્ય ને પૌર્વાત્ય બેની વચ્ચે ઝગાડો કરક હોય તો તે જિતાયેના અને વિજેતાઓ, મરાઠા અને અયચસ્તી, પ્રભાવશાલી અને નિષ્પ્રભ, પ્રમગ અને નિર્મળ એમની વચ્ચે જે સ્વાભાવિક તફાવત હોય છે તે જ છે.

કોમવાદ આ ઉપરાંત બીજો એક દુષ્ટ મઠ — કોમવાદ — હિંદુસ્તાનની કેડે પડ્યો છે. આપણે આખા ગામને અથવા મુનખને પણ પોતાનો કહેવા તૈયાર નથી એક કહે છે, ‘હું હિંદુ છું હિંદુ હિંદુ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો ભેદ માનના હું કપૂર નથી, પણ ‘હિંદી’ જેવો કોઈ વર્ગ છે એમ માનના હું તૈયાર નથી’ તો બીજો એનો જ ભાઈ કહે છે, “હું બ્રાહ્મણ છું આજે આખી દુનિયા બ્રાહ્મણોની સામે યર્ષ છે એની સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણો મજબૂત સમય નહીં કરે તો છત્રાની આશા પણ ન રાખી શકે. હું મારી બધી શક્તિ વાપરીને બ્રાહ્મણોત્તરોના આક્રમણનો સામનો કરીશ” ત્રીજો કહે છે, “હું ચિંપાનન છું પેશવાઈનો અત આત્યો ત્યારથી અમારી જે પડતી શરૂ થઈ તે કેટલે નીચે સુધી અમને લઈ જશે એ કાઈ

સમજતુ નથી બીજી બધી જ્ઞાતિઓ પોતપોતાનું સગમન કરીને પોતાપૂરતી કાળજી લઈ રહી છે, તો અમે જ એકલા માધાની જેમ બેસી રહીએ તે કેમ ચાલે ?” *

સકુચિત રાષ્ટ્રવાદ કહે છે પડખેના પ્રદેશમાં જેઓ રહે છે તેટલા જ મારા, બાકીના દૂરના તે મારા દુશ્મન, ન્યાયે કોમવાદ પડોશીઓને પણ પોતાના કહેના તૈયાર નથી તે કહે છે આખા સુલકમાં રેકરેલાણે છૂટક છૂટક વેરાયેના મારી જ્ઞાતિના લોકો એટલા જ મારા, બાકીના ખાગકા અથવા શત્રુઓ મારી નજીકનો પડોશી, મારા ઘરમાં કામ કરનારી કામનાળી, મને રોજ દૂધ આપવા આવતો ગોવાળિયો, અનાજ પૂરું પાડનાર વાણિયો, હજમત કરનાર વાળદ, મારા કપડા ધોનાર ધોબી, મારા છોકરાઓને ભણાવનાર શિક્ષક મારું ઘર ખાવનારા કડિયા અને સુધાર, વાસણ તૈયાર કરી આપનાર કમારો અને કુભાર, પગરખા સીની આપનાર મોઝી, ઘર સામેનો રસ્તો વાળનાર ઝાકવાળો, અને વર પાછળનું પાપખાનું સાફ કરનાર ભગી, માદગીમાંથી બચાવનાર પેશ્વર, — આ બધા મને પારદા અને દૂરના, ન્યારે મારાથી હજારો માઈલને અંતરે રામેશ્વર, તળવર, નાગપુર, ઉદિર, કાથી, દિલ્હી વગેરે સ્થળે રહેનારા મારી ન્યાતના લોકો — જેમને મે કદી કાળા કે ગોરા જેવા નથી અથવા કદી જેનાનો પણ નથી — તે બધા બધે મારા સગાંહાલા !

‘મારું’ અને ‘પરાયું’ એ આ આખો ભેદ જ કાંપનિક કે વિચિત્ર જેવો છે સાનું જોઈએ તો, દુનિયામાં બધા જ બધાના છે, દરેક માણસ નિશ્ચયથી મુદ્દાનો એક ધગ છે પરંતુ એટલાથી માણસને સંતોષ થતો નથી ભાઈભાદર્યા ધગમાં તેને એકનાયુ લાગે છે, ડર લાગે છે બધામાંથી કેટલાકને ખાસ ‘મારા’ કહીને પગડી રાખ્યા પિના તેને એન પડતુ નથી, નિગત વગતી નથી નિશ્ચકુદબની

* લેખકે પોતાની જ જ્ઞાતિનો અને પેટા જ્ઞાતિનો દાખવો આપ્યો છે, એમાં એ જ્ઞાતિઓ વિરોધ જ્ઞાતિનિષ્ઠ છે એમ સુચવવાનો તેનો હેતુ નથી

અદર માણસ એક જુદું નાનકું કુટુંબ રચે છે માળાપ, ભાઈભાણીઓ, પત્ની, બાળકો એ બધા 'મારા', તેઓ મારી ઉપર પ્રેમ કરે અને હું તેમના પર પ્રેમ કરું, તેઓ મને ઉપયોગી થાય અને હું તેમને ઉપયોગી થાઉં, એવો તેમની અને મારી વચ્ચે અનિબિંધિત સંકેત નક્કી થયેલો હોય છે મારું કુટુંબ, મારું કુળ, તેમ જ નજીબાનાં, દૂરના અને જેમની સાથે સગપણ સબંધ થવાનો સંભવ છે એવા ભાવિ સગાવહાનાં મળીને મારી ન્યાત મને ૩ મારા ન્યાતિમધુઓ તેજ્યાં મને 'મારા' લાગે છે પરદેશમાં મને મારી ન્યાતનો કે અટકવાળો અથવા મારા મુલકનો કોઈ મને તો મને મારો માણસખા મળ્યો હોય અથવા મારા જીવમાં નહીં ચૈતન્ય દાખલ થયું હોય, એમ લાગે ત્યાં સુધી તો ઠીક, પરંતુ આવી રીતે પાંચ બળને 'મારા' કહીને પાસે કરવા જતા હું બીજા પચાસને પારકા કહીને દૂર ધકેલું છું શેઠ મેળના માટે એક ખાડી ગુમાવું છું, એ કોઈ પણ રીતે થોડું નથી

સકુચિત્ત વૃત્તિ રાષ્ટ્રવાદ અને કોમવાદ એ મધા 'મૂઠાંબાંડો' — પરાણે અતરમાં સધરેલી અનાડી કલ્પનાઓ — છે પરમેશ્વરે તને માણસ બનાવેલો, તને અસખ્ય બધુઓ આપ્યા આખી દુનિયામાં ઠેકઠેમણે ફેલાયેલા બધુઓનું ઓળખાણ હોવું પણ તારે માટે અશક્ય હોય તોપણ તારા ગામના હાથેના પરિચયના હગરો બધુઓ તને લાખ્યા છે પરમેશ્વરે તને મહાન વારસો આપ્યો, આપ્યો મુનક બક્ષિસ આપ્યો, પણ તે હતભાગીએ તેને લાત મારી દૂર ફેંવી દીધી અને એક ખૂણે જ પકડીને તું બેસે છે અને કહે છે, "આટલી જ મારી જગ્યા, આની બહાર બધું જગત છે, અને તેમાં દિલ્લ પશુઓ રહે છે હું મારી હદની મહાર પગ મૂકીશ નહીં, અને જો કદાચ મૂક તો બદલક લઈ શિકાર કરના પૂગતો જ મૂકીશ" તું મહાસાગર છે પણ "હું સાગર નથી, એક ખાખોચિયું છું" એવું ગાંડપણ તને વગર છે નસીમ તારું તું કહીશ, "હું પણ સાગર થતાં તમાર

કું; પણ મારી પડખેનાં જાળોચિયાં પ્રથમ પોતપોતાનું જાળોચિયા-
 નું છોડી દર્ધને સાગર બનવા તૈયાર હોય તો જ. તે બધાંનો તો
 પોતપોતાને જાળોચિયાં તરીકે ઓળખાવવાનો જ આગ્રહ છે. તો પછી
 મેં જ એવો શો ગુનો કર્યો છે કે મારે જાળોચિયું મટી સાગર બનવું ? ”
 એ પણ સાચું છે ! કોમવાદ, રાષ્ટ્રવાદ વગેરે બધા જ સંકુચિત વાદો
 એવી અને એકબીજાને પોપક છે. ધાંચીઓ પોતાની ન્યાતનું સંગઠન
 કરે એટલે માળીઓને પણ પોતાની ન્યાતનું સંગઠન કરવાનું મન થાય
 છે; અને તેને લીધે ધાંચીઓએ કરેલા મૂળ સંગઠનનો અચાવ થાય
 છે. મરાઠા લીગ અને બ્રાહ્મણ સભા, કહ્લોડ સંમેલન અને ચિત્પાવન
 પરિષદ, હિંદુ મહાસભા અને મુસ્લિમ લીગ, એ બધાં એક બીજાને
 આધારે જ ચાલે છે. એકને ક્ષયરોગ થાય તો તેનો એવ બીજાને લાગે
 છે; પરંતુ પાછળથી જે મદિ પડે તેની માંદગીની અવસ્થા પહેલી
 જેટલી આગળ વધેલી નહિ હોય એમ નહીં કહેવાય; એની પ્રગતિ
 વધારે ઝડપી પણ હોઈ શકે.

મીઠાઈ માટે માત્સ્યકૃતિ : ખાત્ર નવાઈની વાત એ છે કે, લોકો
 રાષ્ટ્રને ખાતર કે કોમને ખાતર આત્મતિક ત્યાગ કરવા તૈયાર થઈને
 પોતાના જનનની પણ પરવા કરતા નથી. ખરું જોતાં, આત્મતિક ત્યાગ
 માત્ર પરમાર્થપ્રાપ્તિને માટે જ કરે એ હિમિત છે. તાત્કાલિક લાભ
 માટે આત્મજ્ઞાન આપવામાં હડાપણ નથી, હિંદુતા નથી, પાવિત્ર્ય
 પણ નથી. એ તો ઈર્ષ્યા, મદ, દર્પ, દ્રેપ, કોષ, ક્ષોભ વગેરેને લીધે
 હિંદુભવનારા મોહનું, આંધળાપણાનું અથવા બ્રાંતચિત્તાનું કે તુંડમિજનનું
 જ પરિણામ છે; વિચાર, સાત્ત્વિકતા, નમ્રતા, પ્રસન્નતા અથવા પ્રેમજાળાનું
 એ લક્ષણ નથી. બહુ તો તેને આધાર કહી શકાય. અગાઉ આપણે
 ત્યાં સતીનો ચાલ દતો. સતી “ યનાર ” વિધવાઓ કેટલી હતી, અને
 જેમને સતી “ યવાની-કરજ પાડવામાં આવતી ” એવી કેટલી હતી,
 તેનું પ્રમાણ નક્કી કરવાનું હવે શક્ય નથી; છતાં અમારું એવું
 અનુમાન છે કે, હંદલોકની કીર્તિ, પરલોકનું ઐશ્વર્ય અને સગાંવડાણનું

ઉત્તેજન એ અધાર્થી લરમાઈને કે બોળવાઈને તેમ જ વૈધવ્ય-
દુઃખોથી ડરીને કેટલીક વિધવાઓ સતી થવાનો 'સંકલ્પ' કરતી હોય
જોઈએ, પ્રત્યક્ષ સજગતી ચિતાનો સામનો કરતી વખતે પોતાના
સંકલ્પનો ફેર વિચાર કરવાનું પણ કેટલીકને મન થતું હશે; પરં
ધાર્મિક વિધિપૂર્વક ફરેલા સંકલ્પને પૂરો કરવો એ અનિવાર્યપણે
જરૂરી મનાતું. સંકલ્પબ્રહ્મ સતીને નમીએ આ લોકમાં નામોદીશી અને
પરલોકમાં સૌરવ નરક જ હોવાનું. તે નરકથી એ સ્વાધીને બચાવવા
માટે તેનાં સગાંવડાકાં પણ તેને સજગતી ચિતામાં જ ફિથર રહેવા
માટે 'મદ્દ' કરતાં હશે. કોઈ પણ રીતે જોતાં એટલું નક્કી દેખાય
છે કે, 'ગોદાવેગ, બોળપણ કે જાઘાઈ, અથવા ફરતા, એ સિવાય
બીજી કોઈ પણ તત્વજ્ઞાનની અથવા અધ્યાત્મની બુધ્ધિકા સતીની પ્રથાના
મૂળમાં નહોતી.*

ખેડૂત 'જમીન માટે જન' આપવા તૈયાર થાય છે. કનક અને
કાન્તા માટે અનેક જન લેવામાં તેમ જ પ્રસંગ પડ્યે આપવામાં
પણ આવે છે. નાનાં જાળકો તો પોતાની ભાવતી મીઠાઈ મળે તે
માટે અન્નત્યાગ પણ કરે છે. પોતાના રાષ્ટ્રની અથવા કોમની બીજા
રાષ્ટ્રો કે કોમો માથેની હરીફાઈમાં સગસાઈ થાય તેટલા માટે જ જન
કુરજાન કર્યા તૈયાર થઈ, એ પણ ઉપગના જેવો જ એક અવિચાર
મણાય.

માણસ આત્મતિક ત્યાગ કરે તો તે કોઈ તત્વ કે મિદાંતને
માટે કરે એ ઉચિત મન્યા; અત્મની મોક્ષને માટે કે અત્મની સ્થાપનાને
માટે કરે, કર્તવ્યપાલન માટે કે ક્ષીણના રક્ષણ માટે કરે, અથવા તો
અન્યાય કે લુપ્તમના પ્રતિકારને માટે કરે એ યોગ્ય છે. આ અર્થો
પરમ મૂલ્યો છે, અને એ પરમ મૂલ્યોને માટે પ્રાણની કિંમત આપવી
એ સાહજનો મોજો છે તે જ પ્રમાણે બીજાના પ્રાણ અચાવવા માટે

*રામ રામમોહનરાયની બાતી સ્ત્રી વર્ગ (તેને સતી થતાની ફરતે પાંચામાં
આવી) એ પ્રસંગનું તેમણે કરેલું વર્ણન ઉપર મુજબ જ છે.

જરૂર પડે તો પોતાના પ્રાણ આપના, મ કે બીજાના દુખનું નિવારણ કરના અથવા તેમના મુખની વૃદ્ધિ કરવા માટે પણ તે જરૂર આપવા અનમત, એ દુનિયાના સાત્ત્વિક મુખની ચોખ્ખી વૃદ્ધિ હોતી જોઈએ, એટલે ધૂમને બીજાને માતમ કરાના સ્વરૂપની તે વૃદ્ધિ ન હોતી જોઈએ માણસના શારીરિક દુખનિવારણના કામમાં સહાયશૂન થાય એવી ગોધો કરવા માટે આજકાલ દેશકા, મદગા વગેરે પ્રાણીઓની જીવના ચીરકાડ કરામાં આવે છે, અથવા લેગપ્રતિમધઠમી તૈયાર કરાને માટે ઘોડાઓને ડુરમાન કરવામાં આવે છે, એને મદલે સશોધનપ્રિય માણસ આના પ્રયોગો માટે પોતાનું શરીર આપે તો તે તમારે ધોખ થશે

પરંતુ નાથગરાના ધોધમાથી તરીને પાર જવા માટે અથવા સરકમના ભારે જોખમ અને સાહસના ખેલ રી બતાવવા માટે જીવ જોખમમાં નાખવો, એમાં સાહસિ ના હોય તોપણ જ્ઞાપણ નથી આની કરામતો બીજાને કોઈ પ્રે તો તેને ધન્યવાદ આપી તેના દાના વખાણ જોઈએ તો કરના, પરંતુ કાલ્યા માણસે તેનું અનુકૂળ કરવું નહીં.

“સ્વરાજને માટે મરણ?” ૧૯૩૦ની એક વાત છે મત્યામહની લડતની પૂર્વતંબાગી ચાતુ હતી એક સભામાં વક્તાએ જોરદાર બાંધણ કરીને ધુમ્મેને દેશની સ્વતંત્રતા ખાતર આત્મજનિદાન આપના તૈયાર થના હામન કરી સભાના પ્રમુખ પુખ્ત અને વ્યવહારુ’ હતા, તેઓ વ તુલના પૂરમાં તણાઈ જાય તેના ન હતા ઉપસદારના બાંધણમાં તેમણે વક્તાની સ્વંગ મિયાગસરણીની સારી પેરે ઝાનકણી કાઢી તેમણે કહ્યું, “દેશની સ્વતંત્રતાને માટે મરનામાં કેળા ગાડપણ નથી શું? મરી ગયા પછી સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ મેણ વેજ?”

ગાંધીજીનું આજ્ઞાસન આથી તન જિનહુ, ૧૯૨૧ની આખરે અમદાવાદમાં ભગચેની ગાંધીય મહામહાના મચ પરથી બોલતા મહાત્મા ગાંધીએ બ્રિટિશ અકાગને એની ચેતવણી ને ખાતરી આપેની કે, “હિંદુસ્તાન પર કેવળ ગાંધીયને કે શસ્ત્રયુગને જેઠે જીતી હકૂમત

ચવાવવાનો તમારો ઉદ્દેશ હોય, તો હું પણ તમને એમ ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે, તમારી સત્તા નાબૂદ થશે; પછી એ પ્રપત્નમાં બધા હિંદી લોકોને જાન કુશાન કરવા પડે તો પણ બહેતર છે ! ”

અગાઉ જાણાવેલી સમાના આપણા પ્રમુખ સ્વાતંત્ર્યને માટે લોહીનું એક ટીપું આપવા પણ રાજી નથી; જ્યારે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન નિર્મનુષ્ય થાય તોયે તેની ગાંધીજીને પરવા નથી અને દેશભક્ત હોઈ, બનેને સ્વતંત્રતા નેહિએ, તો પછી સ્વતંત્રતાને માટે બનેએ આપવા મહિસી કિમતમાં આટલો બધો તકાવત શાને ?

કારણ એટલું જ કે અનેક વહેવારી લોકોના મનમાં જે વિચાર-સરણી અસ્પષ્ટ અને અનિર્ણીત સ્વરૂપમાં હોય છે, તેની જ પ્રભુએ સમામા સ્પષ્ટ રજૂઆત કરી હતી. એ વિચારસરણી અનુસાર “સ્વરાજ્ય એક ઉપભોગની વસ્તુ છે. દેશબંધિ, શાંતિમયુઓ એ મારી સુખસગવડોને માટે મેં જોડેલા સાથીઓ છે. કેમ અને રાષ્ટ્ર એ બને સ્વસરદાણ અને આક્રમણ માટે સધિથી બનાવેલા જથ્થાઓ (ઓફેન્સિવ અને ડિફેન્સિવ એલાયન્સ) અથવા સહભાગીદારીની કંપનીઓ જ છે એ કંપનીના ઉત્કર્ષને માટે બીજાઓની સાથે અને તેમના જેટલી જ હું પણ મૂકી રોકીશ, પણ કંપનીના બ્યવહારમાં નફો થાય તેટલા માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા એ તો નર્પ ગાડપણ થાય ”

અથવા એમ કહી શકાય કે, “જ્યોત એ એક સમરજ્વલિ છે, તેમાં બધા બધાની સાથે લડે છે; બધાં બધાંના શત્રુઓ છે એકે કાંવે એટલે એક અધગ જૂથ બનાવવું પોતાના શત્રુઓમાંથી કેટલાકનો સામનો કરવા માટે બીજા કેટલાક શત્રુઓ સાથે સધિ કરવી પડે છે. આગગાડીનો ડાબો નાનો છે, મુસાફરો ઘણા છે, દરેક મુસાફરની બીજા બધા મુસાફરો સાથે દરીદ્રાઈ હોય તેમ છતાં તેમાંથી જ બે ચાર ઉનારુઓની સાથે હું જાગી જાઉં, તો તેઓ ને હું મળીને એકબીજાના સહકારથી અમારે ચારપાચ જણ માટે ડાબો એક આખો ખડ (કમ્પાર્ટમેન્ટ) રોકી શકીએ. અલમત, એમ કરતી વખતે પણ બારી

નશ્કની સગરહરી અને વધાગેમા વધારે જગ્યા પોતાને મળે એ તરફ મારુ ખાસ ધ્યાન હોવાનું જ એને માટે હું પોતાના મિત્રોને પણ છેતરી જવાની ચાલાકી કરુ છુ. અથવા તેમા ફાનના જેવું નથી એવું ચોક્કસ જણાય તો જ સ્વસ્થપણે બેઠી રહુ છુ અવીળામાની વાર્તાના ચોરોના નાયકને પણ આવી જ રીતે ચાલીસ દોસ્તો ભેગા કરવા પડ્યા હતા. આ સનાતન, સર્વવ્યાપી, મહાવિગ્રહમા આક્રમણ એ જ આત્મરક્ષણને માર્ગ છે, અને શાંતિ એ તો બે હુમલાની વચ્ચેનો રજનો ગાળો છે અહીં કોઈ ડોઈનું નથી, હું પોતે મારી મેળે એકલો, મિત્ર, સગાનહાલા, બધા 'કામ પૂરતા મામા જેવા છે' રાષ્ટ્રો વચ્ચે અરસપરસ વહેવારમા આ ન્યાય આજે ચાલુ છે, તે સ્પષ્ટ દેખાય છે વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના વહેવારમા એ મોટે ભાગે દેકાયેલો હોય છે એટલું જ પરંતુ મૂળમા વસ્તુ એક જ "

યુક્તતા અને ઉપયુક્તતા આ વિચારસંજ્ઞાને આપણે ઉપયુક્તતાનાદને નામે ઓળખીશું એથી જીવદુ, ઉપરના દાખલામા જણાવેલી મહાત્મા ગાંધીની વિચારસરણી 'યુક્તતાવાદી કહેવાય "હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા એ યુક્ત અથવા યોગ્ય વસ્તુ છે, એ ઈશ્વરી યોજના છે પગતંત્રતા એ અયોગ્ય, ગેરવ્યાજબી વસ્તુ છે ઈશ્વરી યોજનાનો એ ભાગ છે, અને ઈશ્વરના પ્રતિમિ મના સ્વરૂપની જે માણસાઈ આપણને લાધેલી છે, તેનો એ દ્રોહ છે સ્વરાજ્ય એ કોઈ ખાનાની મીઠાઈ નથી, પણ તે આત્માની એક હિન્નત અને સ્પૃહણીય અવસ્થા છે એ અવસ્થાએ પહોંચવા માટે આ ભરનો એક દેહ તો શુ, પણ જન્મે જન્મે અનેક દેહ હોમવા પડે તો તેમા કશું નુકસાન નથી એ મહાન ધ્યેયની આગળ આપણા દેહ તદ્દન ક્ષુદ્ર છે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને માટે હું જે પ્રાણ અર્પણ કરુ છુ તે કાઈ પેની સહભાગીદારીની વેપારી કંપની માટે નહીં, પણ પરમેશ્વરને માટે, તેની યોજનાની સિદ્ધિને ખાતર "

આમા ઉપયુક્તતા પણ સંધાય જ છે જે યુક્ત અથવા યોગ્ય છે, તે ઉપયુક્ત અથવા ઉપયોગી પણ હોવાનું જ, માત્ર એ ઉપયુક્તતા પણ ગાંધીન, વ્યાપક અને સાર્વભૌમ છે આપણી માપણી કે

ગણનામાં એ ન સમાઈ શકે, એ અતીન્દ્રિય છે જેમ પૃથ્વી પરની નાની મોટી બધી વસ્તુઓનું વજન હોય છે, પણ આખી પૃથ્વીનું વજન એક રીતે હીએ તો ધણુ છે, અથવા બીજી રીતે મિત્રન નથી એમ પણ કહી શકાય પદાર્થના વજનનું મૂલ્ય જ દૃષ્ટીનું આકર્ષણ છે, પણ પૃથ્વી પોતાની જાતને જ કેવી રીતે આકર્ષી શકે? અને તેનું વજન પણ કયા ત્રાજ્યામાં, કયાં કાલવાથી કરી શકાય? તે જ પ્રમાણે યુક્તતા એ બધા સૂત્રોનો આધાર છે, ઉપયુક્તતાની તે જાનની છે તેની પોતાની ઉપયુક્તતા કોણ માપી શકે?

મારે પોતાનો સાકારણુ હાથ લાખો દેહ એ મારી અસ્મિતાનું પ્રસ્થાનનિદુ (સ્ટાર્ટિંગ પોઈન્ટ) છે આ અસ્મિતાનો વિસ્તાર ધર્મ શકે છે કદુન, વશ, દેશ એ તેની પ્રગતિના દૃષ્ટા છે, પરંતુ તેનું અતિમ ધ્યેય ત્રિશ્વ અથવા ઈશ્વર જ છે ત્યાં પહોંચે નહીં ત્યાં સુધી આ અસ્મિતાને વિશ્વાતિ ન મળી શકે માનવીજીવનના આ બે અપર અને પર છેડા છે ઉપયુક્તતાનાદ ગમે ત્યાં લમતો દેખાય તોપણ તેનું બેચાણુ પાછળની બાજુ તરફ હોય તે અપરનિઠ છે એથી જીનદુ યુક્તતાવાદ ગમે ત્યાં જામેનો હોય તોપણ તેની નજર અતિમ ધ્યેય ઉપર ચોંટી રોય છે, તે પરનિઠ છે આ નિશ્ચયોને આપણે સ્વાર્થ અને પરમાર્થના નામ પણ આપી શકીએ ઉપ-યુક્તતાવાદ સ્વાર્થી છે, યુક્તતાનાદ પરમાર્થી છે

સમગ્રતામાંથી વિષદના દેશમેરા અને જ્ઞાનિમેરા પરમાર્થપર હોતી જોઈએ પરંતુ અમે ઉપર જે ગાદીના નો અને ક્રોમવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે પરમાર્થપર નહીં પણ સ્વાર્થપર હોય છે તેથી જ અમારી તેમની સામે તસ્વાર છે બીજાનો દગ છે, તે આપણને હેતુવા માટે ગપાને મે. કે, તેથી તેમને જગતના માટે આપણે પણ મગમિન થવું જોઈએ ” એવી જાનનાથી મેરી મધ્યનામાંથી વિચ્છા જ નીપજી શકે જે ત્યાં આપણે દુનિયાને ત્રાણ કરીએ એ જ ત્યાં પોતાની જાન પર પણ જીનદુષ્ટા વિના રહેતો નથી રાષ્ટ્રનાદમાંથી

કોમવાદ અને કોમવાદમાંથી જાતિવાદ અથવા બીજી તરફથી રાષ્ટ્રવાદમાંથી પ્રાંતવાદ અને પ્રાંતવાદમાંથી વિભાગવાદ પેદા થયા વિના રહેતો નથી. બીજા તેવાં કેળા. જે દારણસર હિંદુમુસલમાનોને એકબીજાની સામે સંઘટના કરવી પડે છે, બરાબર એ જ દારણસર બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણોતર, શિયા-મુન્ની, વગેરેને પણ એકબીજાની સામે સંગઠિત થવું પડે છે. આગળ જતાં ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણો-બ્રાહ્મણો વચ્ચે, ધાંચીઓ-ધાંચીઓ વચ્ચે, મહારો-મહારો દેડો-દેડો વચ્ચે પણ આવી જ જાતના ભાગલા અથવા પક્ષ પડના જાય છે. સમાજના ચૂરેચૂરા થવા એ જ આ સંકેતવાની અને કૂટકાટની પરમાવધિ છે.

સ્વાર્થને ખાતર જોડેલા દોસ્તોને એ જ સ્વાર્થની પૂર્તિ માટે તોડ્યા પડે છે. બે ચોર ચોરી કરીને પાછા ફરતાં રસ્તામાં નાસ્તો કરવા માટે ગામની બહાર એક દૂવા પાસે બેઠા. તેમાંનો એક જણ નાસ્તાનો સામાન ખરીદવા ગામમાં ગયો ત્યારે તેને રસ્તામાં એવો વિચાર સૂઝ્યો કે, હું મારા જોડીદારને એર આપીને મારી નાખું; એટલે બધી સંપત્તિ મને એકલાને જ મળશે. એવો વિચાર કરીને બધી મીઠાઈમાં એર બેળવીને તે દૂવા પાસે આવ્યો. પાણી કાઢવા માટે તે દૂવા પર વાંકો વળ્યો એટલામાં તેના સાથીએ તેને દૂવામાં ધકેલી દીધો ! કારણ, “બધો માલ મને એકલાને જ મળે તો સારું.” એ બાબતમાં તે પહેલા ચોરની સાથે પૂરેપૂરો સંમત હતો ! મીઠાઈ પણ બધી ભાગતી જ નહીં પણ બધી જ તેને એકલાને ખાવા મળી ગઈ. અને પરિણામે મૃત્યુનો પણ પૂરો ભાગ તેને મળી ગયો. અને આખરે ચોરીનો માલ પણ બનેને બરાબર સરખા પ્રમાણમાં મળ્યો !

અદમોદતાનું કૌતુક : “સર્વ કાન્તમાત્મીય પદ્યતિ-હગન મગન તો સોનાના, પારકાં છોકરાં ગારાનાં” એ દુનિયાનો ન્યાય છે. એક રીતે જોતાં એ પરમેશ્વરની કૃપા છે. દરેક માણસને પોતાની ભાષા મધુર લાગે છે, પોતાનું ઘર સુધક સુઝડું લાગે છે, પોતાનાં છોકરાં બીજાં બધાં છોકરાં કરતાં રૂપાળાં દેખાય છે, પોતાની પત્ની રંભા જેવી લાગે

છે, અને તેથી જ તો દરેક જણ પોતપોતાની સ્થિતિમાં સતોષ અને આનંદથી રહે છે પણ તળાવમાં જેમ કમળ હોય છે પણ તેની નીચે જ મગર પણ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ મહાવૃત્તિની સાથે જ 'પાગકા છોકરા ગારાનાં' એ દુષ્ટ વૃત્તિ પણ રહેતી જ હોય છે એ જ વસ્તુ ખરાબ છે ખીજનો દેશ, તેમના રીતરિવાજો, તેમનો ધર્મ, તેમની ભાષા, તેમનું સંગીત, તેમની ડાળા એ જના રિધે મને અણુગમે થાય છે, એ એક જાનની નારિતકતા છે આ વૃત્તિને લીધે બે માણસ પણ મુખેથી સાથે રહી શકે નહીં "જેવો હું તેના જ ખીજ, મારા હૃદયમાં વાસ કરનાર હૃદય જ ખીજઓના હૃદયમાં પણ વસે છે ખીજઓના દોષ જેમ મને દેખાય છે, તેની જ રીતે મારા દોષો કે જેમનું મને જ્ઞાન નથી તે ખીજઓની આખમાં પણ ખૂચતા હશે જેમ ખીજઓ મારા દોષો નભાવી લે એ મને ગમે છે, એ જ પ્રમાણે ખીજઓને નભાવી લેવા એ મારું પણ કર્તવ્ય છે," એ જાનની વૃત્તિ એક-ખીજમાં હોય તો જ બે વ્યક્તિઓ જેમ સાથે રહી શકે, તેની જ રીતે બે રાષ્ટ્રો પણ રહી શકે જે સિમેન્ટ વડે બે છંટા સાધી શકાય છે, તે જ સિમેન્ટ વડે નદીઓના પાત્રો ઓળંગવા માટે પુનઃ નિસ્તીર્ણ કરી શકાય છે

બે વૃત્તિઓ જે માણસ પોતાના દેશ પર નિરપેક્ષ પ્રેમ નથી કરી શકે, તે માણસનો પોતાના કુટુંબ પર પણ નિરપેક્ષ પ્રેમ હોવાનો સંભવ ઘણો ઓછો દેશને જે પોતાના મુખનું સાધન માને છે, તે પોતાના જાગૃત્ત્યને પણ પોતાના મુખનું સાધન માનવાનો, અને તેથી પોતાના મુખને ખાતર તેમનું મનિદાન આપવામાં આધુપાધુ નહીં જોવાનો એથી બનતું, જે માતા પોતાના બાળક પર નિરપેક્ષ પ્રેમ ગણે છે, તેને એ અપ્રત્યક્ષ જ ખીજઓ વિશે પણ વાત્સલ્યવૃત્તિ રાખવાનું શીખવશે જે સાચો દેશમેવક હોય, તે જ વિશ્વમેવક પણ થશે

સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બે વૃત્તિઓ છે એ સનાતન અને સંસ્કૃતિ છે સકુચિત નિગવાળ દરેક માણસના મનમાં ઉપર

ધર્મસંસ્કરણ વગેરે જેવાં વિધિવિધ કાર્યો કરવાની આવશ્યકતા છે. રાષ્ટ્રસેવા એ એક પવિત્ર વસ્તુ છે, પણ તેમાં પારકાઓનો જરા પણ દેવ ન હોય અને પારકાઓની હાનિ ન થાય એ રીતે તે કરવામાં આવે તો જ.

કુટુંબની, ગામની, કોમની કે રાષ્ટ્રની મેવા આપણે ક્રિસ્તીય-શુદ્ધિથી, પરમેશ્વરની મેવાનો આપણે ભાગે આવેલો એક નાનકડો અંશ અમણને જ ગવી જોઈએ. જેમ કોઈ રાજનિઠ મિપાઈ પોતાના ઊપરી હવાવદારનો હુકમ પાળવામાં સહેનસાહતી નોકરી જ બજાવતો હોય છે, અગાવોર હવાસહાગનો હુકમ તે માને તો પોતે પણ જેમ અગાવોર હરે, તે જ પ્રમાણે કુટુંબનિઠા કે રાજનિઠા વિશ્વદોષી ન હોવી જોઈએ.

તાર્ત્વિક અને વ્યાવહારિક નિષ્ઠા : નીતિનિયમોનું પાલન કરવું એ વિશ્વનિઠાની કસોટી છે એ ગયા પ્રકરણમાં કરેલા વિવેચન પરથી સમજાયુ જ હશે પણ એકલી વિશ્વનિઠા બસ નથી એ તાર્ત્વિક નિઠાની સાથે તેની વહેવારમાં અમલબજાવણી માટે દેશનિઠા પણ જરૂરી છે તાર્ત્વિક એકતા અથવા અમતા અને વ્યાવહારિક એકતા અથવા અમતા એ બે વચ્ચેનો ફરક ધ્યાનમાં લેવો જરૂરી છે "દુર્ગતિ જીવ દ્વષાકે ચ પહિતા સમર્થિનઃ—કૂતરો તેમ જ ચાંડાલ એ બે વચ્ચે જ્ઞાનીને કશો ભેદ દેખાતો નથી" (—ગીતા,) આવી જાતની વેદાની સમતા આપણામાં પૂરેપૂરી છે, પરંતુ એ જ ગીતાપાત્રક આત્મણ પોતાનાથી બિન્ન પેદાસાતિના આહ્વાણનું આતિથ્ય કરવાનો વારો આવતા તેનું ભાણું દૂર મૂકશે અને એકવાડ કાદવાનું કે અખોટ કરવાનું, છાણથી જમીન લીધવાનું, કામ તેની પાસે કરાવશે હિંદુ મહાસભાના એક મોટા આગેવાને અમને એક વખત કહ્યું હતું કે, "હિંદુ મહાસભાની દૃષ્ટિ બિવકૃષ્ણ સંકુચિત નથી, હિંદુઓનો અબ્યુત્પન્ન સાધવો અને તે દ્વારા અખિત માનવજાતિની સેવા કરવી એ જ અમારો ધ્યાનમંત્ર છે" હિંદુ અને માનવજાતિ એ એની

વચ્ચે હિંદુસ્તાન દેશનો એક ટપ્પો આવે છે એની તેને ખ્યાલ જ નથી । તો પછી “ માધ્યમિન સુવલ્લયજુર્વેદીય દેશસ્ય ક્ષાત્રેણસર્વે ” પણ પોતાની રાત્રિની અને તે દ્વારા જૂનમાત્રની સેના દરવાનું ધ્યેય નક્કી કર્યું હોય તો તેને પણ મનુચિન કેમ કહી શકાય ?

તેથી અમારે ખાસ એ કહેવાનું છે કે, સેવકની દષ્ટિ તત્ત્વતઃ ત્રિશ્વનિ હોવી જોઈએ, તેની સાથે જ તે દેશ, પ્રાન, વિભાગ વગેરે સ્વાભાવિક નાનામોટા ઘટકોને અનુસરીને જ કાર્યાન્વિત થવી જોઈએ.

જુદા જુદા પ્રાણીઓના તેમ જ વનસ્પતિઓના કદની ઓછામાં ઓછી અને વધારેમા વધારે મર્યાદાઓ નક્કી થયેલી હોય છે બકંગે ગમે તેટલો પુષ્ટ ધાય તોય તે હાથીની બરાબરી કરી શકતો નથી, તેમ જ રીંગણુ ગમે તેટલું મોટું થાય તોપણ તે કોળાની બરાબરી નથી કરી શકતું તે તે પ્રાણીની અથવા રૂઝની કૌસ્તને કે કદને આવી મર્યાદાઓ હોય છે તે જ પ્રમાણે વ્યાવહારિક એકના કે કદની સાધી શકુ છું તે પણ મારી શક્તિ ઉપર આધાર ગણે છે ફેર એટલો જ કે તેનો આધાર દરત ઉપર નથી પણ મારી જાત ઉપર છે મહમદ પેગમરે પોતાનું જીવનકાર્ય શરૂ કર્યું તે વખતે અગતસ્તાનમા અનેક નાની નાની જમાતોની ગમગ હતી, એ બધી જમાતોને એકજીવ કરીને મહમદે તેમાથી એક મહાન આરમ જમાત નિર્માણ કરી ઇસ્લામ, સ્કોપનડ અને વેલ્સ એ પૂર્વે જુદા જુદા રાષ્ટ્રો હતા, તેમનું જ ધીમે ધીમે એકત્રીજ સાથે મિલન થઈને “ મટાન સિપન ” મનેસુ કે એથી બિયટ, યુરોપમા એક એક ડગનાને અતરે જુદા જુદા નાન-ડા રાષ્ટ્રો બના થયા છે આપણુ હિન્દી લોકોની વ્યાવહારિક ઐક્યભાવના દેશવ્યાપી થવી જોઈએ એમ ત્યારે અમે ખીએ છીએ ત્યારે અમારો હેતુ પણ એવો જ હોય છે કે, આપણા સઘશરીરની વૃદ્ધિ એક ડિગ્રીના હોડ જેવડી ન ગરેના વડ જેવડી થાય માણસનો ઐહિક ઉર્મ્મ તેની આ સ્પર્શ અસ્મિતાની શક્તિ પર જ ધણે અગે આધાર ગણે છે

વિશાળ દૃષ્ટિ અને અલ્પ કૃત્તિ. સેવકની દૃષ્ટિ વિશાળ હોવી જોઈએ એ મુદ્દા પર આપણે અહીં સુધી ભાગ મૂક્યો પણ વિશાળ દૃષ્ટિની સાથે જ દરેક સેવકે પોતાના ગળ પ્રમાણે સેવા કરવા માટે કોઈ મર્યાદિત ક્ષેત્ર જ નક્કી કરી લેવું આવશ્યક છે નહીં તો મિશ્રસેવાનો જપ કરતો કરતો માણસ કેવળ આકાશની સામે — શૂન્યની સામે — જોતો ભટક્યા કરશે બાહ્યવશ પરમેશ્વરના મોહમાં નીચેના શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે “હું ગરીબનું રૂપ લઈને આશ્રય લેના માટે તારે બારણું આવ્યો, પણ તે મને ધરમાં લીધો નહીં; હું જન્મથી ધર્મને સારવાર માટે તારી પાસે આવ્યો પણ તે મારા જન્મ પર પાટો બાંધ્યો નહીં, હું બૂખ્યો આવ્યો, પણ તે મને ખાવાનું આપ્યું નહીં, ઉઘાડે ડિંસે આવ્યો પણ તે મને કશું યોગવાનું ન આપ્યું, વગેરે” અને બીજાં કેટલાંક, “મારા નાનામાં નાના પ્રાણીની તુ જે કાંઈ સેવા કરીશ તે મને જ પહોંચશે” સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે

તો નારાયણ અર્સે વિશ્વી । ત્યાંથી સેવા વરીત જાવી ।

ત્યાં કારણે લોપવાવી । કોણી તરી કાયા ॥

(એ નારાયણ આખા મિશ્રમાં વસે છે તેની સેવા આપણે કરવી ધટે, તે માટે કોઈ પણ એકાદ દેહધારીની સેવા કરીને આપણે તેને સંતોષ આપવો ધટે) દેશ, સમાજ, ગામ, એ ઉપાસ્ય દેવતા પણ અમૂર્ત જ છે દેશની ચાળીસ કરોડ જનનાની સેવા પણ શી રીતે કરવી? નામ ભલે દેવનું, દેશનું કે આખા ગામનું લઈએ તોપણ સેવાનું અતિમ પાત્ર આ કે તે, કોઈ વ્યક્તિઓ જ હોય છે ટોર્સ્ટોમે આ મુદ્દો એક વાર્તામાં બહુ માર્મિકપણે રજૂ કર્યો છે સૌથી મહત્ત્વનો માણસ કોણ? સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય કયું? સૌથી મહત્ત્વનો કાળ કયો? એ પ્રશ્નોનો ટોર્સ્ટોમ જવાબ આપે છે આપણી સામે હોય તે માણસ સૌથી મહત્ત્વનો, હાથ પર જે કામ હોય તે સૌથી મહત્ત્વનું, અને ચાપુ

દાણુ એ સૌથી મહત્વનો કાળ, પોતાની સેનાવૃત્તિ, કર્તૃત્વશક્તિ અને યોજકતા આ ત્રણ પર ચલાવે.

નહી તો, ‘દેશસેના કરીશ, મારુ કાર્ય કેટલું વિશાળ અને કેટલું ઉદાત્ત છે.’ એવી જાતની બ્રમણામા પડીને માણસ પોતાના ધરના માણસોની ઉપેક્ષા કરે છે, મામાપ તેમ જ મિત્રો પામે બધી જાતની સેના લે છે, પણ એ સેનાનું કંઈયે ચૂકનાનું તેને આશયક લાગતું નથી. દેશભક્તને ધરની ડોમીના પગ ચાપવાને કયાથી કુરસક મળે! દેશને ખાતર ફાસીને માચડે લટકનાની તમન્નાવાળા અમારા એક મિત્ર પોતાના શરીરની અનેક રીતે આજપપાજ કર્યા કરે છે તેઓ કહે છે “દેશને ખાતર જેના અર્પણનો સકલ્પ થઈ ચૂક્યો છે તે આ દેહ દેશને ખાતર ફાસીને માચડે ચઢવાની એ ધન્ય ઘડી આવે ત્યાં સુધી છોને ચેન કરે! તે જ એક દાણુ ધન્ય છે, તે જ એક પતિત કર્તૃત્વ છે! ત્યાં સુધીનો કાળ બધો અધન્ય જ, તેમા વળી કર્તૃવ્યો પણ શા પાર પાડનાના હોય?” આવી રીતે હાથમાની વસ્તુ જતી કરીને જે નથી મળ્યું તેની પાછળ પડનામા બ્રમ છે એવુંકે તે દાગવો જોઈએ પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિમા કોઈ પણ વાળ કોઈ પણ માણસ, કોઈ પણ કાર્ય નજીવું નથી તેનું સાચા દિવથી, આસ્થાથી, પોતાની બધી શક્તિ વાપરીને પાનન કરવું એમા જ સફળતાની ચાવી છે એક અગ્રેજ મુલાપિત છે કે, “લાઈફ ઈઝ મેડ ઓફ ટ્રાઇફલ્સ, બટ લાઈફ ઈટમેન્ડ ઈઝ નોટ એ ટ્રાઇફલ” (આપણું જીવન નજીના પ્રસંગોથી જ બનેલું છે, પણ જીવન પોતે કાઈ નજીવું નથી.)

ટુકમા આપણી દષ્ટિ વિશાળ અને અતિમ ધ્યેય પર ચોટી હોવી જોઈએ, પત્રી કૃતિ ગમે તેવી અપ બલે હોય બઠ્કે, તે અપ — અધ્ય જ — હોવી જોઈએ હે પઢરીના વારકરીઓ,

માગી હઠૂ હઠૂ ચાલ. માંચે વિઠ્ઠલ વોળા ॥

— રસ્તે ધીમે ધીમે ચાલો અને ચાનતા ચાલતા નિઠ્ઠલના નામનું રટણ કરો.

નકલી સેવા

ધર્મને નામે જેમ અનેક અધર્મ પ્રકારો ચાલે છે, તેમ સેવાને નામે પણ જે અનેક અનર્થો ચાલે છે તેમાંના ગંદાવાદ અને કોમવાદ એ બેનો વિચાર આપણે અહીં સુધી કર્યો. બીજા પણ આગળ જ અનેક પ્રકારે સંભવે છે. આમાના કેટલાક અનર્થો મેવકની ગેરસમજાણને લીધે, અસ્પષ્ટ કલ્પનાઓને લીધે, બોળપણને લીધે, અનુભવના અભાવને લીધે, અથવા આત્મવચ્ચનાને લીધે અને છે, ત્યારે બીજા કેટલાક દાલિતપણાને લીધે અને છે. કોઈ પણ પ્રકારના મળમાં દેવળ દલ હોય કે એવું નથી હોતું, પણ અને વસ્તુઓ ઓછાવતા પ્રમાણમાં હોય છે દાલિતપણું એ પણ અજ્ઞાનનું જ પરિણામ છે, અને અજ્ઞાનના અથવા દુષિત દષ્ટિના મળમાં પણ દાલિતપણું છુપાયેલું હોવાનો અંભય હોય છે તેમ છતાં મેવાના વિકૃત પ્રકારોના ફલપ્રધાન અને અજ્ઞાનપ્રધાન એવા બે સ્થળ વર્ગો પાડી શકાય. એવા કેટલાક પ્રકારોનું વિવેચન હવે પછી કરવાનું છે. તેનો ઉદ્દેશ મેવામાર્ગીઓને આત્મસંશોધનના કામમાં મદદ થાય અને તેમને તે માર્ગના લેખકોની અગાઉથી ચેતવણી મળે એ છે. પ્રથમ મેવાના નકલી પ્રકારોનો વિચાર કરીએ.

(૧) હોંશ, જીતુજ, જિજ્ઞાસા રૂપાદિ વિદ્યાર્થીઓ, લુપ્તાનો વગેરે જુદાં જુદાં સ્વયંમેવક જગોમાં દાખલ થાય છે, તેમાં નિરપેક્ષ મેવાની વૃત્તિ કરના હોશ, કૌતુક, જિજ્ઞાસા દત્તાદિનો જ ભાગ વધારે હોય છે. મદામજાની બેઠક, મોટા આગેવાનોના પ્રવાસો, દુગ્ધના પ્રદેશમાં રેવમંકટ, ધરતીકપ વગેરે વગેરે જેવી આપત્તિઓનું નિરાશુ, વગેરે પ્રત્યક્ષે થયેલા ઉત્સાહી યુવાનો મન મૂકીને મદેનન કરે છે; પરંતુ

એ જ લોકો પોતાના પરિચિતોની સેવા કરવા એટલા ઇતિજાત નથી હોતા “વત્તિપરિચયાદવજ્ઞા” — નિત્ય પરિચયની વસ્તુઓનું અથવા માણુઓનું ઝાઝું મહત્ત્વ લાગતું નથી સ્વયમેવક થવાથી નવા માણુસો, નવો મુખડ, અપૂર્વ પ્રસંગો, કર્ષક નનાઈની વસ્તુઓ જોના મળે, બીજાઓ આગળ જોમનું રસિક વર્ણન કરી શકાય એવા અનુભવો મળે, પ્રસાસ કરવાનો મળે, નવી નવી ઓળખાણો અને પરિચય થાય, ગણવેશ (યુનિફોર્મ) વાપરવાનો મળે, પોતાનો ફાટો લેનાય અને તે છાપામાં પ્રસિદ્ધ થાય, આવી જાતની અસ્પષ્ટ આકાંક્ષાઓ ઉત્સાહી જીવાનોના મનમાં ધોગાયા કરે છે પોતાની જર્ણવસકિત અજમાનવા માટે એક નવું ક્ષેત્ર મળ્યું, તદ્ મળી તે બદલ પણ એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ અને આત્મિક સંતોષ થાય છે તે જ પ્રમાણે એક મોટા કાર્યના, સંઘના કે દળના ઘટક બનનામાં આત્મવિસ્તારની જે એક લાગણી હોય છે તે પણ લક્ષ્યાવનાગી હોય છે તેમાં વળી પોતાને નાયકની પદવી કે જવામદારીનું કામ મળે અથવા પોતાની કામગીરી બદલ વખાણ થાય ત્યારે તો કાર્યજ્ઞતા સંવિશેષ પ્રકુચિત થાય છે આ વૃત્તિઓ અનિષ્ટ અથવા નિરાપાત્ર છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી એ વૃત્તિઓ સ્વાભાવિક હોય તોપણ આ કામગીરીનો મુખ્ય હેતુ સેવા અથવા કર્તવ્યભૂષિનો નથી હોતો એટલું જ અહીં સ્પષ્ટ કરના માગીએ છીએ તેથી જ કાર્યની નીતિના જતી રહે એટલે તે વિષેના ઉત્સાહ અને આશ્વા પણ ધીમે ધીમે ઠીડી જાય છે તદ્દન નહીંના ઝારણને લીધે સ્વયમેવક નાહિમેદ ધર્ષ જાય છે, તે જ પ્રમાણે મહત્ત્વને પ્રમગે તમાગો જોનાની ઉત્સુકતાને કાગળે તે કર્તવ્યનું જ્ઞાન સાન બૂટી જાય છે મહાસભાની બેઠક માટે સ્વયમેવક દળો ગભા કરવામાં આવે છે તેમની કામગીરી શરૂઆતમાં બરાબર શિસ્તથી આવે છે, પણ આગેવાનો આવે, લોકોની બીડ જામે, પ્રમુખનું મગધગ નીચે, અને અધિવેશનનો રંગ જામે એટલે દયનાયકોને સ્વયમેવકોનો પત્તો મળવો પણ મુશ્કેલ બને છે

(૨) મહત્ત્વાકાંક્ષા અથવા માનમાન્યતા, પ્રસિદ્ધિ, કીર્તિ, વગેરેની ઝંખના એ તો જાહેર પ્રવૃત્તિના મૂળમાં મોટે ભાગે હોવાના જ. અંગ્રેજીમાં આ વૃત્તિનું વર્ણન કરતો એક માર્મિક વાક્યપ્રયોગ છે “ગેટ ઓન - ગેટ ઓનર - ગેટ ઓનેસ્ટ -” પહેલા પેટની પૂજા, પછી માનઅકરામ, અને તે પછી પાપપુણ્યની ચિંતા વેપારધંધા, વક્રીનાત, દાકતરી વગેરેમાં સારી પેરે જામી જાય અને આર્થિક સ્વાસ્થ્ય મળે એટલે માણસને સામાજિક પ્રતિદાની ધ્રુવણ થાય છે કેટલાક (પ્રમાણમાં) નિસ્વાર્થી લોકોને પૈસા કરતાં અથવા પૈસા મળે તે પહેલાં પણ માનમાન્યતાનું મહત્ત્વ તમારે લાગે છે એને માટે તેઓ કેઈ પણ ‘સેનાકાર્ય’ માથે લે છે પ્રસિદ્ધિની દૃષ્ટિથી રાજકીય અથવા સરકારમાન્ય કામ જ ધણું કરીને નિર્ગેપ સ્વચ્છતાથી હોય છે શિષ્ટસભત તેમ જ જેને માટે કેઈ ખાસ પ્રસંગે ઉદાત્ત વિચાર ઓવી જતાનના કરતા ખીજી કશી પણ અગવડ સહન કરવી પડતી નથી કે ગાંઠના પૈસા ખરચના પડતા નથી એની જાતના સામાજિક મુદ્ધારાના કાર્યક્રમો પણ ચાલી શકે છે લોકલબોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ધારાસભાઓ, સરકારે નીમેની સમિતિઓ એ જ મોટે ભાગે આના માનધન કાર્યકર્તાઓનાં ‘સન્માનનીય’ કાર્યોના સ્ત્રોત હોય છે મહામહામાં અથવા કેમી સસ્થાઓમાં પણ એના લોકોની કર્તૃત્વશક્તિને અનુકાશ નથી મળતો એમ નથી કેઈ આશ્રમ, જાત્રાવય, અનાયાસ અથવા રુચ્છાવય ચલાવવા જેવા કામમાં જવામદારીના ત્રામ તરફ આના લોકોને આકર્ષણ નથી હોતું “વાહી તરી કર્યો । જગી ચા પ્રસિદ્ધિલા ચર્ચો” કંઈક પણ દરબુ અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવની એ આ લોકોનું હૃદયસ્પર્શ હોય છે તેમનું નામ અને ફોટો દરમેશ જાપાઓમાં ચમક્યા જોઈએ પ્રવાઓ, ભાવણો, પરિપટો, એ તેમના મનજામતા કાર્યક્રમ જે અસ્થામાં કે પક્ષમાં આગેવાન ચર્ચાને નહીં શકાય તે સસ્થા કે તે પક્ષ તેમને માન્ય, પછી તે પક્ષના મત અથવા તે સસ્થાના કાર્યક્રમો ગમે તેવા હોને હોય એક પક્ષ કે અસ્થાની સાથે તેમને ન ફાવે તો તેઓ ખીજે પક્ષ

અથવા સસ્થા કાદરો “સર્ગમા દાસ થઈને રહેના કરતા નરકમા રાગ્ન થઈને રહેવામા” તેમને વધારે પ્રતિજ્ઞ લાગે છે. પ્રમુખનુ કે આગેવાનનું સ્થાન પોતાને ન મળે તો તેઓ તે પક્ષ અથવા સસ્થા જ છોડી દેશે અને વિરોધી પક્ષ સ્થાપન કરશે.

આમ જનતાના દિલ્હી આ મહત્વાકાંક્ષાની વૃત્તિ વણી વખત ખૂબ દુનિકારક નીચડે છે તે સેવાનો ડાગ કરે છે તેથી તે વિશેષ ધાતક બને છે આ વૃત્તિને વીધે અનેક પવિત્ર અને લોકહિત-કારક સત્ત્વવૃત્તિઓ મારી જાય છે, લોકોની દિશાબૂન થાય છે અને આગેવાનોની એકમીજ સાથેની સ્પર્ધાને લીધે ખેચાતાણુ થાય છે.

ધારાસભાની કે સ્થાનિક સસ્થાઓની ચૂટણીઓમા, અને હવે તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ચૂટણીઓમા પણ રચાકસી, સત્યાપવાપ, લાચરુરનન, લાગનમ, મધુચિત જાનિનિકા અને બેહદ ખરચ, આ મધુ આ મહત્વાકાંક્ષાની વૃત્તિને લીધે જ થાય છે જેને ખરેખર મેના કરવી છે તેને માટે આ મધી વસ્તુઓ સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

(૩) પ્રમુખ લોકોનો ‘સેવક’ હિમેદનારીનો કેટનોક કાગ પમાર ક્યાં પછી ધીમે ધીમે લોકોનો ‘આગેવાન’ બને છે આગેવાન એ એક રીતે પ્રમુ કે જો જ ડહેવાય તેને કેટલીક વખત ‘અનભિધિપ્ત રાગ્ન’નો ખિતામ પણ એનાયત કરનામા આવે છે. તેથી પ્રમુખ અથવા સત્તા ચનાનનાની ઇચ્છા એ પણ મહુ સક્તિમ સ્વરૂપમા, પણ અમગકારક રીતે, મેનકના મનમા વાસ કરતી હોવાનો સંભવ હોય છે. માનમરતમાની ઇચ્છાને કેમ્લેક અંગે મળતી એરી જ આ લાવસા છે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની ‘સેવા’ કરે છે, પરંતુ વિદ્યાર્થી તેની આજ્ઞા અથવા સૂચના માન્ય ન કરે તો તે મિજાજ ખોઈ જોમે છે, આજમા એણુ તેનો મનોભગ તો થાય જ છે, એ આ સત્તાલોભનુ જ પરિણામ છે કોઈ અપત્તહીન સ્ત્રી અથવા પુરુષ એનાદ અનાથ બાળકને દત્તક લઈને તેને સાચા દિલથી અને સાત્ત્વથી ઉછેરશે, પણ એ બાળક પિતાને ટેમણે પોતાનુ નામ રાખે, પોતાની આજ્ઞામા ગહે, એરી તેમની સે-૫

અપેક્ષા હોય જ છે પ્રેમ (એને આરુક્તિ) અને મત્સર એ બે પ્રમાણ અને જાણની જેમ હમેતા પરસ્પરસહજ સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે મત્સર તો સત્તાસોબમાંથી જ જન્મે છે

મેરાના મૂળમાં આત્મીયતા હોય છે, જે પોતાનો લાગે છે તેની જ આપણે મેરા પ્રીએ છીએ એ આપણે અગાઉ જોયું જ છે સત્તામાં પણ આત્મીયતા હોય છે પણ આત્મીયતાના આ બે પ્રકાર પરસ્પર નિર્દોષી છે એવા મહે છે, દુ તારો , સત્તા કહે છે " તું મારો ' અભેદસ્થિતિ તરફ જોવાના આ બે ભિન્ન દૃષ્ટિમિદુઓ છે એ પરસ્પર-પૂરક અને આપસે એકા મળનારા જ છે દુ નિખાવસપણે નિરોધ પણે તારો થાઉ, એને તું પણ બેસાડ મારો ચવાનો જ, અંતે દુ તારો થાઉ તે વિના તું મારો થાય એ શક્ય નથી, જેવું આપીએ તેવું લઈએ દયાવન મળતો આવઢિલા — આપણે પ્રભુના દાસ બનીએ એને પ્રભુ આપણો દાસ બનવાનો જ જે આપ દેને લાગુ પડે છે તે જ દરેક માણસને લાગુ પડે છે આત્મ નિવેદન આત્માર્પણ કરવું એનું જ સૈનિકનું કર્તવ્ય છે પૂજને અતે પ્રસાદ મળવાનો જ, પરંતુ પૂજારીનું ધ્યાન પહેલેથી જ પ્રસાદ પર યોગી રહે તો પૂજા વિધિસર પાર પડતી નથી અને પ્રસાદ પણ મળતો નથી મળે છે માન થા નિરાશા અને મનોભંગ

નિરપેક્ષ એવા મેઝ વ્યક્તિ પર કોઈ પણ જાતની જગ્ગરદસ્તી કરના માગતી નથી પોતાનો મહામુલો સદુપદેશ પણ પરાણે સભગા વવાતી કોશિશ કરતી નથી " તેન ત્યક્તન મુઝ્જીયા એ ઉપબોગનો સોનેરી નિયમ છે જેનો ઉપબોગ લેવા હોય તેનો પ્રથમ ત્યાગ કરો, તેને પૂરેપૂરી છૂટ સ્વનત્રતા આપો સાચો પ્રેમ બંધાની અપેક્ષા રાખતો નથી તેથી તેને કદી નિરાશા સહન કરવી પડતી નથી તેને સદાય આનંદનો વહાવો જ લેવાનો મળે છે

પોપ પર આપણે પ્રેમ કરીએ છીએ તેની સેવા પણ કરીએ છીએ પણ તેને માટે તેને પાજરામાં પૂરી રાખીએ છીએ

જે હાલ પોપટના તે આપણે આપણાં સેવ્ય ઇષ્ટમિત્રોના પણ કરીએ છીએ. સેવા પર સત્તાનો કાટ ચડે છે

(૪) સ્વાયં : સેનાના માર્ગમાનો આ સૌથી દુષ્ટ વાટમારુ છે. અનેક જાહેર કાર્યકર્તાઓના ચાલવાના દાત જુદા અને બતાવવાના દાંત જુદા હોય છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓ અથવા ધાગસભાઓ માટેની ચૂટણીઓનો જગ ખેલવાની પાછળ તેમ જ તેને માટે ગમે તેટલું ખર્ચ કરવાની પાછળ કેવળ મહત્વાકાંક્ષા અથવા સામા પક્ષ ઉપર વિજય મેળવવાની ઈર્ષ્યા જ હોય છે એમ નથી, તે એક મૂડી રોકવાનો પ્રકાર પણ હોઈ શકે છે કરેલું ખરચ વ્યાજ સાથે વસૂલ કરવાના પણ પ્રયત્નો થાય છે એમ કહેવાય છે. કેટલાક કાર્યકર્તાઓની પોતાની સંસ્થાની ઉન્નતિ માટે લાગણી, તેમ જ સામાન્યપણે અનુમિત દેખાતી વસ્તુઓ પણ સંસ્થાની ખાતર કરવાની તૈયારી એ પોતાની સત્તા માટે નથી હોતી પણ પોતાની સંસ્થા માટે — એટલે કે જે સંસ્થા પર પોતાનો કાબૂ છે અને જે પોતાને વેતન, સુખસગવડ, પ્રતિજ્ઞા અને લાગણી પૂરાં પાડે છે તે સંસ્થા માટે હોય છે. જે પોતાની સંસ્થાની નિરપેક્ષ સેવા કરવા માગે છે, તે તે સંસ્થાના ઉત્કર્ષને ખાતર ગમે તેનાં સંદોષ કૃત્યો કરવા કદી પણ તૈયાર નહીં થાય

સેવા અને અનાસક્તિ ‘નિષ્કામ’, ‘નિરપેક્ષ’, ‘નિસ્વાય’, ‘અનાસક્ત’, ‘ઈશ્વરાર્પણ’, આ બધા એક જ વસ્તુના જુદા જુદાં નામો છે. નિષ્કામ અથવા અનાસક્ત વૃત્તિથી કર્મ કરવું, એમ ગીતા શીખવે છે. લોકમાન્ય ટિળકે એ ઉપદેશને કર્મયોગ નામ આપીને અને ગાંધીજીએ અનાસક્તિયોગ નામ આપીને તેનું વિવેચન કર્યું છે. નિરપેક્ષ મેવા અને કર્મયોગ અથવા અનાસક્તિયોગ લિન્ન નથી કોઈ નિશિષ્ટ કાર્ય મૂળે જ ઇષ્ટ અને આવશ્યક છે એવી કર્તવ્યબુદ્ધિથી — પોતાને તે સુખ, ધન, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા કે બીજો કોઈ લાભ કરાવી આપમે એટલા માટે નહીં — કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થવું એનું જ નામ નિષ્કામ કર્મ અને એનું જ નામ નિરપેક્ષ મેવા. આવી નિરપેક્ષ

સેવામાં “અમુક મોજીયું અથવા ધારેયું કાર્ય પાઠ પડતું જોઈએ
અથવા મારે હાથે જ પાઠ પડતું જોઈએ” એવો આશય નહીં
હોય, એટલે કે સેવક માથે લીધેલા કાર્યની ગિદ્દિ માટે મૂળે ઓછા
અથવા અપોખ એવાં બીજાં કામો કરવા તૈયાર નહીં થાય, સ્તુત્ય
સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે નિંદ્રા અધનો નહીં વાપરે. અમે તેના મારા
નરસા માર્ગે કાર્ય પાઠ પાડવાનો આશય જ્યાં નગર પડે છે, ત્યાં
મૂળમાં જ — કાર્યકર્તાના હેતુમાં જ — કાર્ષક પણ હોય હોય છે એવી
શંકા લેવાને કશી દરકત નથી.

અમેરિકન મદાત્મા એક્ષહેમ નિંદનનું એક વચન ખૂબ મનનીય
છે “વિગતપત્તી જવાનદારી મારા પર નથી, સંસ્વાર્ધની માત્ર છે, હું
સફળ થવાને બધાયેલો નથી, મને મળેલા પ્રકાશ અનુસાર પગથાં
બરવા માટે હું જરૂર બધાયેલો છું”

સેવાવૃત્તિ વટાય છે સેવાના ઓહા હેળા અસા, પ્રતિષ્ઠા, સ્વાધ, વગેરે વસ્તુઓ જ ધણીવાર તાગડધિન્ના કરે છે, એ સાચુ હોય તો પણ માણુમ દુમેસા જ સત્તાનો કે સ્વાધનો હેતુ નગર આગળ સ્પષ્ટ-પણે રાખીને તેની પૂર્તિ માટે મેવાનો કેવળ ડોળ કરે છે એમ કહેવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. પ્રત્યક્ષ વહેનારમા માણુમ અનેક સમિશ્ર હેતુઓથી કાર્ય કરવા પ્રેરાય છે સેવાની પણ જિંદી ધગશ હોય છે અને તેની સાથે જ સત્તા, નામના, સ્વાધ, વગેરેની ધ્રુઝ પણ નથી હોતી એમ નથી માણુમને પોતાના મનની ઓળખ જ હોતી નથી એમ પણ બને છે કે, મૂળમા કાર્ય સાચી લાગણીથી શરૂ થાય છે પણ સાચી લાગણીથી સેવા કરનાર વ્યક્તિ તરફ કીર્તિ, સત્તા, સુખસગવડ વગેરે વસ્તુઓ આપમેળે દોડતી આવે છે, અને એક વખત માણુસને તેની ટેવ પડે એટલે તેમને રિપે તેના મનમા આસક્તિ પેદા થાય છે પછી એ આસક્તિ મૂળ જે કાર્ય વિશેની આસક્તિ અથવા નિષ્ઠા હતી તેની જગ્યા ધીમે ધીમે પડાની લે છે મૂળની નિરપેક્ષ વૃત્તિ સિધિત બને છે અને કાર્યને લીધે

પ્રતિષ્ઠા આપમેળે ચાલીને આવે તેને જાહેર પ્રતિષ્ઠાને ખાતર કાર્ય કરવાની વૃત્તિ જન્મે છે. આજ શંકરાચાર્ય અત્યંત વૈરાગ્યશીલ હતા, તેથી તેમના મનને મોટમોટી હેતુગીઓ મળી. હવે આજે એ બધી મિલકતનો વલીવટ ચલાવવા માટે કોઈકને પણ શંકરાચાર્ય 'બનાવવો' પડે છે; અને આ બનાવટી શંકરાચાર્યો એ મિલકતોના રક્ષણને માટે કોરટખાતુ કરવામાં જ ઇતિહાસીકતા માને છે.

(૫) પાવરી વૃત્તિ : આ પણ નકલી સેવાનો જ એક પ્રકાર છે. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની સ્વધર્મનિષ્ઠા અને ધર્મપ્રસાર માટેની તેમની ધગમ સાથે જ પ્રસંશનીય છે. વિરોધ, ઉપદ્રાસ, એટલું જ નહીં, પણ પ્રાણસંકટ વગેરેની પરવા કર્યા વિના પોતાનું પવિત્ર કર્તવ્ય દૃઢ નિશ્ચયથી ચાલુ રાખવાની તેમની કાર્યપદ્ધતિને લીધે કોઈના પણ મનમાં તેમને વિષે નિરતિશય આદર જ પેદા થાય. ધર્મપ્રસારની સાથે જ કેળવણી, ઇસ્પતાલો, દલિતોની સેવા જેવાં વિવિધ કાર્યો પણ તેઓ ખૂબ બાહોશીથી ઠેકઠેકાણે કરતા હોય છે. પણ આ સેવાની પાછળ તેમનો વ્યક્તિમત્ત સ્વાર્થ અથવા સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા માટેનો લોભ ન હોય તોપણ ધર્મપ્રસાર કરવાનો આધ્યાત્મિક લોભ હોય છે. એને પરિણામે ધર્મપ્રસાર તો નથી જ થતો, પણ સેવાનું કાર્ય પણ વગોવાય છે. ધર્મનો પ્રસાર ઉપકાર કરીને માણસને ઓશિવાળો બનાવીને એને જોરે કરવા મથવું એ ધર્મનું અપમાન કરવા જેવું છે : ધર્મ એ તેની પોતાની પાત્રતાને જોરે કોઈને ગળે ઉતારી શકાય તેમ નથી એમ માનવા જેવું છે. પણ જે પોતે ગળે ઊતરતો નથી, બીજાની શેઠ કે પ્રભાવને કારણે જોને સ્વીકારવો પડે છે, તે ધર્મ કઈ જાતનો ? લાગવગથી અથવા શેઠ કે પ્રભાવથી ધર્મપ્રસાર શક્ય પણ છે ખરો ?

તેથી જ ધર્મપ્રચારકોના હેતુને વિષે જ શંકા પેદા થાય છે. ધર્મપ્રસારને નામે પક્ષપ્રસાર — પોતાના મંડળમાં કે વાડામાં એક એ નસ માણસને ખેંચી લાવવો — કરવાનો હેતુ તો નહીં હોય ?

ઉપર અમે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો દાખલો આપ્યો ખરો, પણ એ જ વાત ઇસ્લામ-પ્રચારકોને તેમ જ હિંદુ ‘શુદ્ધિ’ - પુરસ્કર્તાઓને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે.

(૧) વ્યતિરિક્ત હેતુ : આ પાદરી વૃત્તિ ધર્મપ્રસારના કામમાં જ જોવામાં આવે છે એમ નથી. રાજકીય, સામાજિક વગેરે હરકોઈ જનના પ્રચારકાર્યોમાં પણ એ નજરે પડે છે. દાખલા તરીકે, મારી પાટી મજબૂત થાય, અસ્પૃશ્યોની તેને વધારેમાં વધારે મદદ મળે એ હેતુથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, રેટિયાપ્રસાર અથવા સંકટનિવારણનું કામ કરવું એમાં અપ્રમાણિકપણું છે. રેટિયાપ્રસારના ઉદ્દેશથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરવું અથવા અસ્પૃશ્યતાનિવારણના હેતુથી રેટિયાનો પ્રસાર કરવો એ પણ એટલું જ અનુચિત છે. પોતાની છાપ લોકો ઉપર પડે અને એ દ્વારા રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પ્રચાર કરવાનું સહેલું થાય એ ઉદ્દેશથી મહાસભામાં કે કાનૂનભંગમાં સમાલ થવું એમાં પણ વચ્ચના જ છે. એને લીધે મોટે ભાગે આ પણ નહીં અને એ પણ નહીં એવી સ્થિતિ થાય છે.

(૭) ઢોંગશાળી : આ જ પ્રવૃત્તિનું બીજું એક સ્વરૂપ તે પોતા તરફ - અલગત પોતાના કાર્ય તરફ - લોકોને ખેંચવા માટે જોય જોવા, મંતરજંતર કરવાં, દાઢી જઢા રાખવાં, ભગવાં વસ્ત્ર અથવા આજકાલ સ્વચ્છ ધોળા ખાદી વાપરવી, એમાં ઢોંગપાણ જ છે. અમારા એક ભાવનાશીલ મિત્રે આમસેવક કેવો હોવો જોઈએ તેનું વિવેચન કરતાં પૂરેપૂરી ગંભીરતાથી એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે, “એણે જગોતિય શાખી લેવું જોઈએ એટલે એ બધાને ઉપયોગી થઈ શકશે અને તેમનાં મન ઉપર પોતાની સારી છાપ પાડી શકશે !”

પૈસાનો જેવો સ્વાર્થ કે મોહ હોય છે અને તે મેળવવા માટે માણસ જેમ જાતજાતના સ્વાંગ ભજવે છે, તે જ પ્રમાણે સેવાકાર્યને વિષે વધારે પડતી આસક્તિ હોવી એ પણ સ્વાર્થ જ છે. એની સિદ્ધિ માટે પણ માણસ જાતજાતનાં નખરાં કે ઢોંગ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.

સેવાકાર્યનો આ સ્વાર્થ કર્તવ્યનિર્ધારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેથી તે વળી વધારે ભયંકર નીવડે છે. હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિત મુક્તમ્ । સત્યનો અહેરો સોનાના વરખથી ઢાંકી દેવામાં આવે એટલે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું એ વધારે મુશ્કેલ બને છે.

અમુક સત્કાર્યને માટે પૈસા એકઠા કરવાના સહેલા સાધન તરીકે લોટરી કાઢવી અથવા ધર્મોદ્ધ માટે નાટ્યપ્રયોગ કરવાનું ગોડવીને તેની ટિકિટો લોકોને માથે મારવી, લોકશિક્ષણને માટે ચલાવવામાં આવતાં છાપાંઓને નભાવવાને માટે અસ્ત્રીક અથવા વાહિયાત જાહેરખબરો લેવી, આવાં બધાં સત્કાર્યોને ખાતર અસત્કાર્યો કરવાના જાતજાતના પ્રકારો આપણને જોવા મળે છે. પણ એ બધાને ઢોંગ કહેવા કરતાં બૂચ કહેવી એ જ વધારે યોગ્ય છે, કારણ એ અકાર્યો પોતે સેવાકાર્ય હોવાનો ડાળ નથી કરતાં. તેમને નક્કી મેવાના પ્રકારો કહેવા કરતાં મેવામાર્ગમાંનાં જોખમો કહેવા જોઈએ તેમનો વિચાર સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં કરવો એ જ યોગ્ય થશે.

૭

સેવામાર્ગમાં આવતાં નડતરો

(૧) અભિનિવેશ અથવા કાર્યનું ગાદગ્ધ :

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્ કાર્યે સવતમહૈતુવમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદત્ત્ય ચ વત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ગીતા, ૧૮. ૨૨

જે જ્ઞાન યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લીધા વિના અને ખાસ પ્રયોજન વિના 'આ એક કાર્ય એટલે જાણે એમાં બધું આવી ગયું' એમ માનીને કોઈ પણ એક જ કાર્યમાં આસક્ત થઈ જાય છે, એ જ્ઞાન તામસ જ્ઞાન છે

એક જ કાર્યને પ્રમાણની બદલ મદત્ત આપવાનો દોષ સ્વાર્થને લીધે પણ થઈ શકે છે, પણ એ મંદબુદ્ધિનું જ પરિણામ હોવાનો

વધારે સંભવ છે. કોઈ વિશેષ કાર્ય માથે લઈને તેનું જ ગતદિવસ રટણ કરવામાં તેમ જ કેવળ તેની ઝિદ્દિ માટે જ હરકોઈ પ્રયત્ન કરવામાં માણુમની શક્તિ કેન્દ્રિત થાય, એટલે એ જ એક કાર્યની તેને લગતી લાગે છે, એનું અપાર મદત્ત લાગવા માટે છે અને બીજાં કાર્યોનું મદત્ત ઓછું થઈ જાય છે એ કાર્યને જે મદદ કરે અથવા એ ક્ષણમાં જે પૈસા ભરે એ જ સાચી દાઝડાળો માણુસ, બાકીના બધા ઢોગી, ખેપગના કે સ્વાર્થી, એમ તેને લાગવા માટે છે. તેની દૃષ્ટિની વ્યાપકતા અને પ્રમાણુગદ્દતા નષ્ટ થાય છે. તેના મનની ઉદાગતા અને ખેવદિલી લોપ પામે છે અને તેને ટેકાણે સંકુચિતપણુ આવે જ. એ કાર્યને વિષે તેના મનમાં એક જાનની ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. એ કાર્યમાં કોઈ ખુરકેલીઓ આવે તો તે અસ્વસ્થ થઈ જાય છે ગમે તેમ કરીને એ કાર્ય પાર પાડું જ નોઈએ એમ તેને લાગવા માટે છે, અને તેને ખાતર તે પોતાનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂકે છે અને પ્રસંગ પડ્યે અપકૃત્યો કરવા પણ તૈયાર થાય છે.

આ કાર્યાસક્તિ એક રીતે અભિનંદનીય અને વખાણુવા જેવી છે એ સાચું. જે જે સરોધકોએ આજ લગી મદત્તની શોધો કરી તેમણે કોઈ લુગારીની જેમ પોતાનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂક્યું તેથી જ તેઓ યશ મેળવી શક્યા એ જ સાચું છે પણ બીજી રીતે જોતા આ એક જાતની મનની દુર્ગંજતા પણ છે એને પરિણામે અસદ્વિધુતા, બીજા આવશ્યક અને ઇષ્ટ કાર્યોને વિષે અનાસ્થા અને ક્યારેક નિરાશા અને કટાણો પણ બેપજો છે.

(૨) નિરાશા સેવામાર્ગનું ખાસ કાળજી રાખના જેવું આ એક જોખમ છે કેટલાક લાગણીપ્રધાન સેવકો કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યને માટે પોતાના પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠા કરે છે એટલું કરવા છતાં પણ લોકોની નિષ્ક્રિય ઉદાગીનતાને લીધે, સક્રિય વિરોધને લીધે, અથવા કેટલાક લોકોની સ્વાર્થ સાધનાની તક ઝડપી લેવાની વૃત્તિને લીધે કાર્યમાં નિષ્ફળતા

મોટે ઓછું કામ કરવામા પોતાનુ તેમ જ દુનિયાનુ ભડુ છે “હું આટલી બરી મહેનત કરુ છુ, પણ લોકોને મન તેની કશી કિંમત નથી,” એવી વૃત્તિ મેનકને શોભતી નથી તેને પોતાને રિશે એવો અસતોષ થવો જોઈએ કે, “મારામા હજી આજ્ઞા, દુર્વક્ષ, બેફરકારી વગેરે દોષો છે, તે નાબૂદ કરીને મારે વધારે કાર્યતંત્ર પર મનવુ જોઈએ મે હજી માથે લીધેના કામને માટે જોઈએ તેટલી મહેનત કરી નથી તેને માટે ખીજુ શુ શુ કરી શકાય?” એવી ચિંતા તેને સતત થવા કદે તમા સુધી જ તેની પ્રગતિ ચાલુ રહેવાની એથી બિનકુ તે જો ખીજના જ દોષ ખોળવા માટે તો જાણવુ કે તેની પુરઠપ્રગતિ શરૂ થઈ !

(૩) સાધ્ય અને સાધન પોતાના ખ્યેખની સિદ્ધિ માટે ગમે તેના સારા નરસા ઉપાયો ચોજવાનો કાર્યકર્તાને મોહ થાય છે તે કહે છે “હું જે કોઈ કૃત્ય કરુ છુ તે નૈતિક છે કે અનૈતિક, હિતકારક છે કે હાનિકારક છે તેનો આધાર મારા હેતુ પર છે મારામારીમાં એક જથ્થ ખીજનો હાથ કાપી નાખે તો તે ગુનો યશે, પણ રોગીના માણ મથાનના માટે કોઈ શસ્ત્રનંધ તેનો જખમ થયેલો હાથ કાપી નામે તો તે સફળ રહે છે મદારથી સરખા દેખાતા કૃત્યોમા એક તેના કર્તાના હેતુને લીધે અનૈતિક દરશે તો ખીજુ નૈતિક દરશે

‘ તેથી મારુ સાધ્ય અથવા ખ્યે સાડુ હોય તો તેની સિદ્ધિને માટે પ્રસંગ પડ્યે પ્રથમ દર્શને ખરાબ લાગતુ કૃત્ય કરવાનુ આવશ્યક જણાય તો તેમ કરવામા કશુ ખોટુ નથી હાખના તરીકે, કોઈ માણસે અમુક એક ગુનો કર્યો છે એ રિશે મારી પૂરેપૂરી ખાતરી છે, એ ગુના ખદન તેને સજા થાય એ પણ જરૂરી છે, ની તો તે સાવ જ દ્રાગી જઈને લોકોને વધારે ને વધારે કનડયા કરશે પણ આખે જોનારા માણસો એ ગુહાની ખીંથી કોઈમા સાચી જુગાની આપનાની કિંમત કરતા નથી આની પરિસ્થિતિમા ખોગ સાખીઓ બિભા કરીને પણ તેમને મોટે સાગી દ્રાગી કોઈ આમળ સિદ્ધ ખરાબી એ મારુ કર્તવ્ય નથી શુ ? હું અમ્ય કગાનતો હોઉ તોય તે સમની પ્રસ્થાપના માટે જ છે

વળી, એથી મને વ્યક્તિગત લાભદાન કશી થવાની નથી, પણ દુષ્ટોનું નિષ્ફળ થાય અને પરિણામે લોકોને શાંતિ અને સ્વસ્થતા મળે એ જ એક મારો હેતુ છે. વાળી કૂબી માટે ખાડો પણ નાકો ખોદવો જોઈએ, તો જ તે ગીધી ઠીલી રહે એક ઝાટો કાઢવા માટે બીજા કાટાનો ઉપયોગ કરનામા આવે છે અથવા ઝેરની પીણી થઈ હોય તો તેને માટે દવા પણ ઝેરી જ આપવી પડે છે તે જ પ્રમાણે કેવળ સીધી ચાલથી દુષ્ટોનો બદોમસ્ત કરી શકતો નથી તેને માટે જેવાની સાથે તેવા અથવા શઠ પ્રતિ શઠઘમ્નો જ ન્યાય જોઈએ.

“જેમ કોઈ લુચ્ચાને છેતરવાનું જરૂરી હોય છે તે જ પ્રમાણે સાન અનાડી કે બાજાને પણ—જેને ગમે તેવું કહેવા છતાં કશું અમળતું નથી તેને પણ—તેના સમાજના અથવા મનના હિત માટે છેતર્યાં સિવાય બીજો ઉપાય હોતો નથી, અથવા નખતે દમદમી પણ આપવી પડે છે.”

“દૂ કમા, આપણા હેતુઓ ધ્યેયો અથવા સાધ્યો સારા અને સ્વાર્થરહિત હોવા જોઈએ તેમની સિદ્ધિ માટે જરૂર પડે તે મધ્ય ઉપાય કરતાં કાર્યકર્તાએ ગમરાણું ન જોઈએ જો ગમરાણું તો તે તેની તત્ત્વનિષ્ઠા નહીં પણ મનની દુર્નિગતા કહેવાય.”

ઉપર જણાવેલી અનુભવમિદ્ધ અને માર્મિક વિચારગરણી સમાજમાં સાગી પેડે રહે છે અને તેનો અમન હુમેશ થાય છે અને ‘ધ વે ટુ હેન ઇઝ પેનડ રિથ ગુડ ઇન્ટેન્શન્સ—નરકનો માર્ગ સારી ઇચ્છાઓથી ભરેલો હોય છે’,—એ વચન અનુસાર દુનિયામાંના મોટા ભાગના અનર્થો અને હિપાતો સહજેનુમન જ હોય છે.

પરંતુ સાધ્ય અને સાધનનો સામોપાગ વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે, તેમની વચ્ચે પ્રથમ દર્શને જે ભિન્નતા દેખાય છે તે નસ્ટા નથી દોતી. ધારો કે સંગીતમાંથી પગમેલો મદવો એ મારું સાધ્ય છે આ સાધ્ય જુદે જુદે માર્ગો પાર પાડી શકે (૧) ન્યાયમ રીતે, (૨) મહેનતનું કામ કરીને, (૩) દેનના પાસે તાપના બેસીને, (૪) વીછીને

દશ કગનીને, (૫) ગમગટથી, (૬) અથવા પરમેશની દ્વારા લઈને પરતુ આમાં જો કોઈ સાધન વાપરતા આપણે તે મુજબ જુદી જુદી જાતનું સાધ્ય મને પ્રાપ્ત થશે પહેલાં જે સાધનો આરોગ્યમરક છે, જ્યારે પાછળના ત્રણ અનિષ્ટપરિણામકારક છે, અને છટાનું પરિણામ હજુ થશે કે અનિષ્ટ, તેનો આધાર મારી તમિયતની તે વખતની નિશિષ્ટ અવસ્થા પર અને દાના પ્રકાર પર રહેશે

“શરીરમાથી પરસેવો નીકળે એટલું એક જ માત્ર સાધ્ય છે, તે સિવાય મારે બીજું કશું ન જોઈએ,” એવી સ્થિતિ કદી પણ હોતી નથી એ માત્ર તાત્કાલિક ધ્યેય છે તે તેની પછીના શ્રેષ્ઠ ધ્યેય — આ દેશાંજ્ઞે આરોગ્યના — સાધન તરીકે જ મારે જોઈએ છે આરોગ્ય એ પણ પરમ કે અતિમ સાધ્ય નથી સુખી અને સમાજોપયોગી જીવનના સાધન તરીકે જ મારે આરોગ્ય પણ જોઈતું હોય છે શ્રેષ્ઠ જીવન એ સાધ્ય તેને માટે આરોગ્ય એ સાધન આરોગ્ય એ તેનાથી ગૌણ મીઠા કરજનનું સાધ્ય, પરસેવો કાઢવો એ તેને માટેનું સાધન, પરસેવો કાઢવો એ ત્રીજા નગરનું સાધ્ય, વ્યાયામ એ તે માટેનું સાધન વ્યાયામ પણ એવા નગરનું સાધ્ય મનશે, અને મનઃપ્રમ, ક્રિડા આદિપાદા એરે તેના સાધનો બનશે આની રીતે આ સાધ્ય — સોધન પરપરા ઉપર અને નીચે ફેલાયેલી હોય છે ‘કેવળ પરસેવો કાઢના’ માટે વ્યાયામના જેટલો જ વીછી પણ કામ દે, પણ ‘આરોગ્યને માટે’ પરસેવો લાવવાને માટે વીછી બાધક જ નીતરે “સમાજોપયોગી જીવનના સાધન તરીકે આરોગ્ય અને તે માટે પરસેવો કાઢવો” એ સાધ્ય હોય તો કસરત ખરતા ઉપયોગી અમ વધારે શ્રેયસ્કર નીતરે આની રીતે કોઈ પણ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે સાધનની યોજના કરતી વખતે આગળ પાછળનો વિચાર કરવાની જરૂર હોય છે તાત્કાલિક ધ્યેયની પેની પાર તેમ જ પ્રાપ્તિ જમણી બાજુએ નજર નાખવી પડે છે આ નિશિષ્ટ અનિષ્ટ સાધતી વખતે બીજા પણ કેટલાક ગૌણ અમીજો સાધી શકાય તો સાધી લેવા અને અનિષ્ટો દાગવા એવી મારી

દષ્ટિ હોય છે છાકરાને ગણિત શીખવના માટે શિક્ષક રાખવો દોષ તો કેને રાખવો ? તો જે ગણિત શીખવનાની સાથે સાથે જ તેને યોગ્ય રીતબાત પણ શીખવશે અને બીડીનમાં જેવા વ્યક્તોની દીક્ષા નહીં આપે એવાને જ રાખવો જોઈએ

ટુકમાં, સાધ્યસાધનની પરપગ એ નદીના પ્રવાહ જેવી છે પ્રવાહનો આગળનો ભાગ તે સાધ્ય અને પાછળનો તે સાધન પાછળનું (ઉગમ તરફનું) જ પાણી આગળ વહેતું હોય છે તેથી આગળનો પ્રવાહ ઝહોળો થાય તો તેનો દોષ જેમ પાછળના ભાગને જઈ પહોંચે છે, તે જ પ્રમાણે ખરાબ સાધનમાથી સારું સાધ્ય નીપજવું અશક્ય છે

હવે આપણે ખોટા સાક્ષીઓ પામે સાચી વસ્તુ સામિત કરવાના દાખનાનો નિચાર કરીએ સાચા પુરાવા માટે ખરા સાક્ષીઓને જ તેમની નાગરિક તરીકેની ફરજનું જાન જગીને તેમ જ હિમત આપીને જુમાની આપવા તૈયાર કરના એ ઇષ્ટ છે એમ કરવાથી દુષ્ટોના નિક દનની સાથે જ નાગરિકતાની જાનનાનો પણ પ્રસાર થશે નહીં તો ઉદરને મારવાને માટે સાપને ધરમા લેના જેવું થાય ગોર્ટમાં ન્યાયાધીશ આગળ મોગન ખાઈને ખોટું બોનવાનું શીખવ્યા પછી એ નિષ્ઠા હમેશ સારા કામને માટે જ વપરાશે એમ કોણ કહી શકે ?

નેપોનિયન બોનાપાર્ટ એ એમ મોટો શર અને પુરુષાથી પણ નિર્દય અને સત્તાલોભી માણસ થઈ ગયો એની વણા લોકોની માન્યતા છે પરંતુ એમટ નામના તેના ચરિત્રકારનું તો એમ કહેવું છે કે, તે લોકસત્તાનો અત્યંત ભક્ત હતો, અને આખો જન્મારો એ ધ્યેયની સ્થાપના માટે જ તેના મધ્ય પ્રયત્નો ચાલુ હતા ફ્રાન્સની રાજ્યકાન્તિ પછી બધે અધાધૂધી ફેનાઈ ત્યારે ફ્રેન્ચમાં શાંતિ સ્થપાય અને લોકસત્તાક ગત્યમંધારણ ધડી શમય ને અમનમાં મૂકી શમય એટલા માટે જ તેણે તોપખાનાનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો અને પ્રથમ પેરિસમાં અને પછી ધીમે ધીમે આખા ફ્રાન્સમાં પોતાની ધામ બેસાડી પરંતુ યુગેપના સમ્રાટોએ લોકસત્તા સ્થાપનાની તેને તક જ આપી નહીં તેમની સાથે

તેને સતત યુદ્ધો કરનાં પડ્યા, તેમનો સદગત મેળવવા માટે તેણે તેમની જેમ પોતાની જાનની પણ ખાદશાહ તરીકે ધોપણા કરી તેમની મહોત્તમ જોડના માટે તેણે પોતાની પહેલી પત્ની મરીમ કુળમાં જન્મેલી હતી એટલા ખાતર, અને તેની હિપર તેનો અનહદ પ્રેમ હતો છતાં, તેની સાથે તેણે છૂટાછેડા કર્યા અને ઓરિટ્ટમાની રાજકુવરી સાથે લગ્ન કર્યું આટલું કર્યું છતાં પણ ‘દુષ્ટોએ’ તેને નિરાત મળવા દીધી નહીં એને જે નિરાત મળત તો તે લોકસત્તાક અધારણ તૈયાર કરીને પોતે સત્તાત્યાગ કરવાનો હતો પણ નિરુપાય થઈને તેને આખર સુધી લડતા જ રહેવું પડ્યું અને સિદ્ધીના આખરના દિવસો દુશ્મનની કેદમાં પિનાડવા પડ્યા એમાં તેનો કરોડ વાક નથી, તેના બધા યુદ્ધો યુદ્ધ સંસ્થાનો સમૂળ ઉઠ્ઠે કરવાના એકમાત્ર પવિત્ર હેતુથી કરાયેના હતા !

અને એ જોડું પણ કેમ કહી શકાય ? માણસના મનમાં શું છે તે ઓગળવાનું આપણી પાસે સાધન નથી એ ગમે તેમ હોય, તો- પણ લોકશાહીને અર્થે આપણું સત્તા વાપરવામાં તેણે શરૂઆત જ જોગી કરી અને તે સાધનોનો સ્વામી રહેવાને બદલે તેમનો ગુનામ બન્યો.

આ પરથી સાધકે બોધ લેવો ઘટે અને સાધનોની પસંદગીની ખામતમાં સાધન રહેવું ઘટે સાધ્ય એ ધણું કરીને આપણી પામેથી દૂર અતરે, તેમ જ અનિશ્ચિત, સદિગ્ધ અને અમૂર્ત હોય છે સાધન જ કેવળ નિશ્ચિત, સ્પષ્ટ અને આપણા હાથમાં હોય છે એને જે આપણે શુદ્ધ રાખીએ તો ભારી માધ્ય પણ તેને અનુરૂપ અને યોગ્ય એવું જ નિર્માણ થશે એવો વિશ્વાસ આપણે રાખી શકીએ.

ધણા લોહો કહે છે કે, “ આપણું બધા દિવસોનો ધ્યેય સ્વગત્ય છે, પગી તે મેઝેમરાગા હો, દિન્દુમદાસભાવાળા હો, મમાજ- વાદી હો, સામ્યવાદી હો, ક્રાન્તિમંદી હો કે ખીજ ગમે તે હો માર્ગ છુદા છુદા હશે, પણ ધ્યેય એક જ છે ” પણ આ જમ છે દરેક

પક્ષની સ્વરાજ્યની કંપના જ જુની જુની છે, અને તેની કંપનાના સ્વરાજ્યને માટે તેણે જે માર્ગ ચોજ્યો હોય એ જ તેને માટે એકમાત્ર માર્ગ બની ગયે છે તેથી જ દરેક પક્ષ ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કહ્યા કરતો હોય છે કે “एष पथा एतद् कर्म, नान्य पथा विद्यते अयनाय । आ ज मार्ग, आ ज कार्यक्रम, आना गिना ध्येय तरङ्ग जवानो भीज्जे रस्तो नथी ” સાધ્યમાધનોના અવગપણને વિષે આ જે ભ્રમ હિપન્ન થાય છે તેનું કારણ આધ્ય વિષેની સકુચિત દષ્ટિ, વિશિષ્ટ કાર્યની બામતમા પેદા થનારો અભિનિવેશ, અને જ્યદી પરિણામ લાવનાની અધીરાઈ એ જ હોય છે તારતમ્ય, દીર્ઘદષ્ટિ, ચોજકતા, સારવાનતા અને ધીરજ, એટલા હોય તો કાર્યકર્તા ગમે તેવા સાધનો વાપરવાની લાયક્યમા નહીં ફસાય

(૪) ફડ માટે લોટરી કોઈ પણ જાહેર કાર્ય કરવું હોય તો તેને માટે પેસાની જરૂર મોટે ભાગે હોય જ છે, તેથી ફાળો ઉગરાવવો એ જાહેર કાર્યકર્તાઓનું એક હમેશનું અને મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય બની જાય છે આવો ફાળો શી રીતે ઉઘરાવવો એ બામત પછીથી વિવેચન કરશું, અત્યારે અહીં તે શી રીતે ન ઉગરાવવો નેઈએ એ બામત બેટલાક ધોરી નિયમો કહેનાનો નિચાર છે

નિધિ એકત્ર કરનાના અત્યત પરિણામવારક માર્ગ તરીકે બગાળના ક્રાન્તિકારી લોકો ધાડો પાડતા ધાડો માથે મારામારી, ખૂન છત્તાદિ પણ હોય જ આ માર્ગ આપણે ત્યાં હજી પણ અને બીજે પણ હસ્તી ધરાવતો જોનામા આવે છે આ ધાડો સેનાકાર્યને માટે હોય છે, કે ધાડપાકુપણને દાખા માટે મેસાકાર્ય હોય છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે જેઓ સાચે જ સેનાકાર્યને માટે જ ધાડો પાડતા હોય, તો તેમને દલીલથી સમજાવીને પાછા નાજવાની અમારી શક્તિ પણ નથી !

ફડને માટે લોટરી કાઢવાનો મોહ વધારે સૌમ્ય પણ એ જ જાતનો છે, એમા ધાડને બલે કોસનામણ હોય છે એટલું જ કહેવાય છે કે, ગોરાનું એક પ્રસિદ્ધ ધર્મોદા દવાખાનું લોટરીની બપજ ઉપર ચાલે

છે। આજકાલ તો યોગદાને ખાતર નોટરીઓ કાઢવાની એક દેશન જ પડી ગઈ છે.

માદાની માન્યતા એ એક છટ વસ્તુ છે ગરીબગુરખાને તેનો વામ મગે એ માટે ધર્મોદા દવાખાના ડાહ્યાનું નક્કી થાય તો સરકારે તે ચલાવવા જોઈએ, અથવા ધનિકોએ વિના પ્રયત્ને લોટરીમાંથી ખૂબ પૈસા મેળવવાના અન્યાય અને મૂર્ખતાભર્યા લોભથી નહીં પણ કાર્ય વિષેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને જ દેખીએ આપની ગરીબ લોકો પણ લાનચલા માર્યા પોતાની નહીં જેવી કમાણીમાંથી લોટરીની ટિકિટો ખરીદીને ઉણકપણુ કરે છે, એટલે તેઓ પણ દવાખાના જેવા સત્કાર્યને સીધી મદદ કરે તો તેમાં કશી દરકત નથી આવી નાની મોટી દેખીએ મેળવવા માટે દવાખાનાના ચાલકોને ખૂબ રખણુ પડશે દવાખાનાની મુન્યવસ્થા ખાતર સમાજને સતોષ આપવો પડશે અને લોભ પામેથી પૈસા મળે એટલા પ્રમાણમાં જ પોતાના કાર્યનો વિસ્તાર મર્યાદિત કરવો પડશે એ માત્ર સાચુ નોટરીને લીધે આ નથી તક-લીકમાંથી બચી જવાય છે દવાખાનાના પાચ પચાસ માદા માણસો આજ થાય છે, પણ એટલા ખાતર અસખ્ય સાક્ષતાળ લોકોને પુરુષાર્થદીન બનાવનાથી શો લાભ? મદેનત વિના લોટરી દ્વારા પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા એ હીન વૃત્તિ છે તેને લીધે સમાજની પુરુષાર્થ વૃત્તિ નષ્ટ થાય છે અને નામદર્પણુ વધે છે તેથી લોટરીની મદદથી રુચ્ચાનય ચલાવણુ એ ટાકમા તાપણુ માટે નોટો બાળના જેવું છે

(૫) ફાલ્ગો માગવાને ચલે ઘણી ધણા જનહેર કાર્યમર્તોઓ ફાળો ઉવરાવવા માટે લોકોને ખારણે પગરખા ધસવા અને તેમના મગે તેમાં સારામાય વેણુ સાલગના એથી ત્રામીને સ્વાનલખનના એક ઉપાય તરીકે એવો વિચાર કરે છે કે, આપણે જ એકાદ એજન્સી લઈએ અથવા એવો જ કોઈ ઓછી મદેનતથી ખૂબ પૈસા મેળવવાનો ધધો ડરીએ અને તેની જીવજમાંથી સેવાકાર્ય ચલાવીએ આમાં નોટરીની જેમ લોકોને દેવવાદની દીક્ષા આપવા જેવી આશ્વ જિની થતી ન

હોય તોપણ ઝોડી મહેનતે ખૂબ કમાણી કરવાની વૃત્તિ આવી જ જાય છે. કારણ, એમ જો ન હોય તો કાર્યકર્તાની ધણીખરી શક્તિ એ ધંધામાં જ વપરાઈ જાય અને મેવાકાર્યને માટે શક્તિ જ નહીં રહે. હવે ઝોડા શ્રમથી ધણી કમાણી કરવાના ધંધામાં મોટે ભાગે ઉમ્મરદારી હોય છે અને કેટલીક વાર તે હુઆઈના પણ હોય છે. સમાજસેવક માટે રસાક્ષીમાં ઊભાનું એ હજી નથી અને હુઆઈ કરી એ તો તેથીય વધારે અનુચિત અને નિષિદ્ધ છે.

કોઈ ત્રાહિત વ્યક્તિ કોઈ પ્રામાણિક ધંધા પ્રામાણિકપણે કરીને તેમાંથી થયેલી કમાણી જાહેર સેવાકાર્યને માટે આપે તો તે જરૂર સ્તુત્ય છે. પણ સેવાકાર્યમાં રોકાયેલો મેવક પોતાની બધી અથવા થોડીક શક્તિ એ કાર્યમાંથી કાઢીને ધંધામાં ગેકે એ ચોખ્ખી નથી. તન-મન એ ધન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. સેવક પોતાનાં તન-મન કાર્યને અર્પણ કરે છે; એને બદલે એ તન-મન ધંધાને આપીને તેના બદલામાં ધંધા પામેથી ધન લે એ કાર્યની દૃષ્ટિથી નુકસાનનો મોરો છે. એ શ્રદ્ધા જ મેવાકાર્યને પોષક હોય તો એ જ સેવાકાર્ય માનીને તે એ ધંધા જરૂર કરે. દાખલા તરીકે, રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું વેચાણ. એમાં કમાણી થશે પણ એ મૂળે જ એક હજી મેવાકાર્ય હોવાથી સેવક તે કરે તેમાં કશું ખોટું નથી. એમા દલી કમાણી એ પોતાના ગુજરાનને માટે વાપરે તેમાં પણ કશું ખોટું નથી. એ બધી કમાણીની એને જરૂર ન હોય તો તે તેને પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના પ્રસારના કામમાં અર્પણ કરે. એક સેવાકાર્યમાંથી થયેલી કમાણી કોઈ બીજા મેવાકાર્યમાં વાપરવામાં કશું ઔચિત્ય નથી. જે કાર્યની કમાણી હોય તે તે જ કાર્યમાં ખર્ચ કરવાની રીતચીત ન હોય તો બુદ્ધિ વાત.

સેવકની પાસે પોતાનું ધન તેમ જ એ ધનને જોરે હજી કાર્ય કરાવવાની સત્તા ન હોય એ જ હજી છે. અમુક કાર્યને હેતુથી આપવી એ સત્તા અવાવવાનો જ એક પ્રકાર છે. સેવકને માટે તે હાનિકર્તા છે. સેવક નિરહંકારી અને નિરાગ્રહી હોવો જોઈએ. તેણે પોતાના

ઉદ્દેશ સમાજ આગળ રજૂ કરવા, તેને તે સમજાવવા અને સમાજ મંજૂર કરે તેની જ રકમનો ઉપયોગ છટ કાર્ય માટે કરવો.

જે ન્યાય સેવકને તે જ ન્યાય સાર્વજનિક સંસ્થાને પણ લાગુ પડે છે આવી સંસ્થાઓને પણ પોતાનું ખર્ચ કાઢવા માટે ધધી ન કરવો. જોઈએ તેમને અનાયાસે અથવા અ પાયામે પ્રમાણી કરવાના સાધનો ઉપનયમ હોવા છતાં તે હાથમાથી જતા રૂવા એ બેદરકારી છે એમ પણ કેનાકને લાગવાનો સભર છે દાખલા તરીકે, ખાદીસ ધ અથવા દાનિ મેરા મધ જેવી એક સંસ્થા છે ધારો કે તેના સભ્યોમાથી ધણા પોતપોતાની ગિદગીનો વીમો ઉતરાવે છે અને તેમની પોલિસીઓ પર ધધાધારી વીમા એજન્ટોને કમિશન વગેરેના રૂપમા સારી પંડે કમાણી થાય છે એ ૥ કરતાં સંસ્થાને નામે એકા સારી સરખી વીમા કંપનીની એજન્સી લેનામા આવે અને સધના સભાસદો, સધની એજન્સી મારફતે જ પોતાનો વીમો ઉતરાવે એવી સભાસદોને યિનતી કરનામા આવે, તો તે માન્ય કરવામા તેમને થી મુશ્કેલી નહીં લાગે સંસ્થાને કમિશનના રૂપમા અનાયાસે પુઠ્ઠળ ધન મળી રાકશે, અને સેવકને હાળા માટે લોકોની આજીજી કરવાના પ્રસંગો એટલા પ્રમાણમા ઓળખાનશે.

આવી જાતના વિચારો સંસ્થાસંસ્થાતકોના મનમા આવવાનો સભર હોય છે, તેથી આ વિચારસરણી તપાસી અહીં જરૂરી છે આવી જાતના સહેના માર્ગ જ અતિ અન્યત મુશ્કેલ નીવડે છે, નજીકનો ગણુતો ટુકો રસ્તો જ છેવટે ધણા લાભો નીવડે છે ઉપરના દાખલામા જોઈની 'સારી સરખી' વીમાકંપનીની પસંદગી શી રીતે કરવી? સંસ્થા નાનકડી બે ચાર પ્રમુખ વ્યક્તિઓના સનાહસૂચનથી ચાનનારી, અને જેણે મહુજનસમાજનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચ્યું નથી એવી હોય ત્યાં સુધી જ આ પસંદગી ગમે તેવી થાય તો પણ તેની હોદ્દા નહીં ચાપ, પરંતુ પાતાની સંસ્થા એવી ને એવી જ નાનકડી અને વામણી રહે એવી ધરજા સંસ્થાતકોને તો ન જ હોઈ શકે એ સાચેસાચ સાર્વજનિક

બને એવી જ તેમની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ; અને એ જ વિશાળ દૃષ્ટિથી સંસ્થાનો કારભાર એ નાની હોય ત્યારે પણ ચાલવો જોઈએ. એટલે આપણી સંસ્થાના સભાસદોમાં જ જુદી જુદી વીમા કંપનીઓના સંચાલકો હોય — અને હોવા જોઈએ એવી આપણી દૃષ્ટિ હોય — ત્યારે કોઈ વિશિષ્ટ કંપનીને જ માન્યતા આપવી મુશ્કેલ તો છે જ, પણ તે એક અવગણ્ય કારણ બની જાય. એના કરતાં બધી જ સારી નરસી કંપનીઓ અને એ કંપનીઓના નાના મોટા બધા એજન્ટો બધા આપણા જ છે, આપણી સંસ્થાના વિદ્યમાન નહીં તોય સંભાળ્ય સભાસદો છે, કંઈ નહીં તો દાતાઓ તો છે, એવી જ દૃષ્ટિ આપણે રાખવી જોઈએ. તેમને થતી કમાણીનો થોડા અંશ એ સંસ્થાની તિજોરીમાં—એ સંસ્થાની તાકાત અને પોતાના કાર્યની આવરકના લોકોને અને ઉતારવાની તેની શક્તિ એ બેના પ્રમાણમાં — ચોક્કસ આવી પડવાનો જ એવો વિશ્વાસ સંસ્થાએ રાખવો જોઈએ. કોઈ એક જ વીમા કંપનીમાં રાજ્ય કરવાને બદલે બધી જ વીમા કંપનીઓ ઉપર — એકલી વીમા કંપનીઓ પર જ નહીં પણ દ્રવ્યપ્રાપ્તિના એકેએક ધંધા પર તેમ જ ધંધાદારી પર — ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય ચલાવીને તેમની પાસેથી ખાંડણી વસૂલ કરવાની જ મહત્વાકાંક્ષા રાખવી જોઈએ.

(૬) પ્રથમ સેવા અને પરોક્ષ ઘટ્તા : “ અમારા કલાણા ભાઈ બહુ જ ભક્ત સદ્ગુહસ્થ ! મુખપ્રધી આગગાડીમાં નાગપુર જવા નીકળે એટલે પોતાને સ્ટેશન ઉપર વળાવવા માટે સાથે બે ચાર મિત્રોને લઈ જાય છે. તે મિત્રો પણ જાણે સ્થગિતવાસી જ હોય એવી રીતે બધા મળીને ગાડીમાં સારી પેડે જગ્યા રોકી લે છે. ખરાબર ગાડી છૂટવાની વખતે વળાવવા આવેલા મિત્રો જિનરી જાય તોપણ એક વાર પથારી પાથરીને રોકેલી મોકળાશવાળી જગ્યા પર અતિક્રમણ કરવાની હિંમત બીજા પેમેન્ટો ભાગ્યે જ કરે છે. પછી કંટાળા સ્ટેશને ગાડીમાં બીડ ચાલે છે અને અગાઉના મુસાફરોએ બધા ખાંડગ્રા રોકેલા હોવાથી નવા આવનાર લોકોને જગ્યા મળવાનું મુશ્કેલ બને છે. પણ

જડાપંતની ઝોળખાણો ધુન્કળા ! કોઈ પણ ઝોળખીનાં ભાઈ જામ્યાની મુરકેલીમાં જાણાય કે જડાપંત તેને મોટેથી ધૂમ પાડીને બોલાવીને પોતાની પધારી ઉપર બેસાડે છે. ઝોળખીતો જ હોયો જોઈએ એમ પણ નહીં. કોઈ વસ્ત્રારી માણસ પોતાના બેરાંબોરૂં સાથે કામામાં ચડે છે અને જિયારાને પણ મકવાય પૂરતી જગા મળતી નથી. જડાપંતની તેમની ઉપર નજર જાણ કે તરત તેઓ પોતાની વધારાની જગ્યા તે મંડળાને આપીને તેમની સગવડ કરી દે છે. પછી ગાડી ચાલવા મડિ એટલે નાસ્તાનો ડબ્બો કાઢીને મહેમાનોને અને ખાસ કરીને બાળકોને ખાવાનું આપીને પછી પોતે નાસ્તો કરે છે. પછીને રોશને અદારનાં ટોળાં અંદર ધૂસવા ન પામે એટલા માટે ગાડીના દરવાજાનું કોઈ કિસ્તાના દરવાજાની જેમ રક્ષણ કરવામાં પણ તેઓ કસર રાખતા નથી.”

“અમારા અણગાસાહેબ દેશપરિ પણ એક ઉદાર દિલના પરોપકારી માણસ ધર્મ ગયા ! તેઓ ડેપુટી કલેક્ટરના હોદ્દા સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા. અમારા બાગના ઘણા લોકોને તેમજ પોતાના ખાતામાં નોકરી અપાવી અને તેમનાં બાળજાઓની દુવા લીધી. મેટ્રિક નાપાસ થયેલા કેટલાક માણસો પણ તેમની ધાર્મિક શક્તિને લીધે આજે મામલતદારના હોદ્દા સુધી જઈ પહોંચ્યા છે.”

ઉપરના જેવાં શુભમાન આપણને અનેક વાર સાંભળવા મળે છે અને એ સાંભળીને “આપણે પણ તેમના જેવા જ ધર્મી અને તેમના જેવી જ નામના મેળવીએ,” એવી આકાંક્ષા ઐતિહાસિક મનમાં પેદા થાય છે.

પોતાના મોટા પચારનો, વફાવાતમાં થતી અલગ કમાણીનો અથવા વેપારમાં થતી નફાખોરીનો જ્યાંવ અથવા તારીફ દાનધરમને નામે કરવાની પ્રવૃત્તિ તો જ્યાં ને ત્યાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ દશ જીવને લૂંટીને એક ઉપર ઉપકાર કરવો, એમાં અગ્રાઈ હાંકવા, જેવું કશું જ નથી. દાનના કરતાં ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રશાસનાદિ પદ્ધતિ દૂરાદર્શિન વરમ — કાલ ચોટયા પડી
ધોઈ કાલવાની માથાકૂટમાં પડ્યા કરતાં, તે ચોટે જ નહીં એવી સાવચેતી
રાખવી વધારે આરું નથી શું ?

અનાથ કમાળીના પાપનો ડરો દાનના આશુથી બહુ તો ઝાખો
પાશે, પૂરેપૂરો ધોવાઈ જાય એ શક્ય નથી

ઉપરના દાખલામાં અડોપત બીજા ઉનારુઓના લાગતી જગ્યા
હિકમત, રુઆમ, ધાક વગેરેને જોરે પચારી એવ, એ જ પ્રમાણે આપણા
પરોપકારી ડેધુગી ક્યે દરે પોતાના માણુમોને લાગવગતી જગ્યાએ નીમીને
બીજા વધારે લાયક ઉમેદવારોનો આશામગ કયો, એમનિા અન્યાય
આપણી નજરમાં એટલી તીવ્રજ્વલાથી ખૂચતો નથી પ્રત્યક્ષ વસ્તુ પર
આપણી નજર દરે છે, પરોક્ષ તરફ ધ્યાન જરતું નથી ઉપકારે એટલા જ
દેખાય છે, પણ એ ઉપકારોની પાછળ છુપાયેલા દસગદ્દા અપકાર
ધ્યાનમાં આવતા નથી.

(૭) રાજા જવે રંક જોને સરીલા સેના એટલે આત્મચિસ્તાર,
પ્રથમ પારકા લાગતા લોકોને રિખે આત્મોપમ્મનો અનુભવ, એ આપણે
જોયું પરતુ મેના એ તો ખાસ કરીને જેમને મેવાની જરૂર હોય
તેમની — એટલે કે, દીનદુઃખી, દનિત, ગરીબ, અભણ અને અનાડી,
અનાથ, પતિત, રક ઇલાદિ લોકોની જ કરવી યોગ્ય છે દીનદુઃખી
લોકો પણ આપણા જેવા જ માણુમો છે તેમને પણ આત્મા છે,
હૃદય છે, આકાંક્ષાઓ છે, તેમના આત્મચિન્તાસને પૂરતો અવકાશ મળવો
જોઈએ, તેમના કરમાઈ મચેના જીવનમાં તાજગી જોઈએ, એટલા
માટે જ નિઃસ્વાર્થ સમાજસેવકો અનેક રીતે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે
પરતુ કાર્યના કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકાર રિખે જેમ સેવકના મનમાં અભિનિવેશ
પેદા થાય છે એમ આપણે જોયું, તે જ પ્રમાણે જેની સેવા કરવાની તેની
ખામતમાં પણ મેરઘની દૃષ્ટિ સંપ્રચિત થઈ શકે છે દીનદયિતોમાં તેમ જ
લગીઓના બૂપડાઓમાં પણ ઈશ્વર વાસ કરે છે એનો સાક્ષાત્કાં
કરના જતા રાજા રજવાડાઓમાં અને આચાર્યોના મરોમાં પણ તેનો

વાસ હોય છે એ વસ્તુ જુવાઈ જાય છે. રાજમાં અથવા ધાત્રીમાં જ ધર્મિય વસે છે, રાંકમાં કે ચાણમાં તે નથી, એ માન્યતામાં જોઈ નાસ્તિકતા છે, તેટલી જ નાસ્તિકતા ધર્મિય ગરીબોમાં વસે છે પણ થીમતોમાં નથી વસતો, તે દક્ષિતોમાં છે પણ જાવિમોમાં નથી એ માન્યતામાં પણ છે આપણે જને જાનની નાસ્તિકતાથી બચનાનું છે

“સત્ત્વ દયાળુ વસે ? । રાજા રવ જયા સરિસે ॥” — સાચા સતો કેદી ગરીબો પર જ દયા નથી કરતા, રાજાઓ પર પણ દયા કરે છે

નારદમુનિ આ બાબતમાં એક આદર્શ સેવક હતા. તેઓ ત્રણે લોકમાં સરખી છૂટથી સંચાર કરતા. ઉપલો વર્ગ (સ્વર્ગ), વચ્ચે વર્ગ (પૃથ્વી), અને નીચલો વર્ગ (પાતાળ), એ ત્રણેય સાથે તેઓ છૂટથી જાનતા અને એકબીજાના દુ ખોની અથવા દરિયાદોની દાદ એકબીજા પાસેથી મેળવતા

‘(૮) જયરવસ્તી અને છેતરપિંડી’ સેવ્યના જવાને ખાતર જ તેના પર જબરદસ્તી પણ કરવી પડે છે, ધાક જતાવવો પડે છે અથવા તેને કાષ્ટિક સાધ્ય જતાવીને કામ કરવું પડે છે એવી કેટલાક સેવકોની માન્યતા હોય છે

“છોકરાઓની ખરામ ટેવો છોડાવવા માટે જેમ તેમને સજ્જ કરવી પડે છે, તે જ પ્રમાણે જનતા એ પણ એક સગીર બાળક જ છે, તેની સાથે બાળકની જેમ જ વર્તવું પડે છે, ક્યારેક પપાળીને, ક્યારેક ફાસવાળીને, તો ક્યારેક દમદમી દર્દીને કામ લેવું પડે છે.” એમ તેઓ કહે છે પરંતુ મૂળે જ બાળકોને સુધારવા માટે પણ શિક્ષા કરવી એ મિનગરૂરી છે એટલું જ નહીં પણ અનિષ્ટ છે, તેને પરિણામે સુધારણા બિનગી વધારે દુ સાધ્ય બને છે એ સિદ્ધાન્ત હવે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સર્વમાન્ય થયો છે મોટરાઓની કલ્પના હોય છે તેના કરતા નાના બાળકો વધારે સમજતા હોય એ મોટાઓની છેતરપિંડી તેઓ અચૂક કળી જાય છે અને તેનું અનુકરણ પણ કરે છે. સેવક સમાજને

અતઃ અથવા અન્યાથી કરાવે એમા સેવકની આત્મવચના અને અમાનનો દ્રોહ છે સેવકે આવો દ્રોહ કદી ન કરવો જોઈએ 'પોતાથી સંસ્થામાં કંઈ ગોટાળા થયા હોય તો તે જનતાથી અજાત રાખવા જોઈએ, નહીં તો જનતાનો કોઈ વિચિત્ર જ ખ્યાલ બધાશે અને જનતા પોતાની અસ્થાની મેવાથી વચિન થશે અને તેનું જ નુકસાન થશે,' એની જાનતી આત્મપ્રોત્તી અને અવગચ્છાઈની ભાવના મેરકમા કદી ન હોવી જોઈએ. સેવકને જ જનતાને વિશે અવિશ્વાસ લાગતો હોય તો જનતાને પણ સેવક વિશે આત્મીયતા ક્યાથી લાગે? આથી વાત તો એ છે કે, જનતા પણ પોતાના સાચા મેરમ્ની અચેમાગી મુરકેલીઓ સમજી લેવા જોટલી અમજદાર અને તેને હાથે અજાનને લીધે થયેલી બધી ભૂલોની દામા કરવા જોટલી ઉદાર હોય છે, તેનાથી વધુ પણ હુણુ રાખનામાં મેરકનું કિત નથી

(૧) આત્મસભાવના • સેવકના મનમા 'હું બીજા લોકો કરતા જુદો, મોટો, પરિત્ર, પુણ્યાત્મા છું' એની જાનતી આત્મપરિવ્રતાની ભાવના કદી પેદા થતી ન જોઈએ બેદબાવ સેવાને મારક જ છે આના સેવકનું લોકો દૂરથી સન્માન કરે છે, પરંતુ તેનું અનુકરણ કરવા અથવા તેની સામે સત્કાર કરવા તૈયાર નથી હોતા સાચા સેવકને લોકો પોતાની મેરે માન આપે છે અને તેની પરોણાગત પણ ભાવપૂર્વક કરે છે પરંતુ તેથી સેવકે કુવાઈ જવું ન જોઈએ પોતાને મગના માનમરતયાની ટેન પડીને તેની અપેક્ષા અથવા આસક્તિ તેના મનમા પેદા ન થતી જોઈએ સેવકમા આત્મસભાવનાની વૃત્તિ પેદા થાય એટલે તેની બિનની પ્રતિક્રિયા લોકો પર થયા વિના રહેતી નથી અને "લોકો મને મારી લાયકાત પ્રમાણે માન આપતા નથી" એની જાનતો અસંતોષ એક વાર સેવકના મનમા પેદા થયો, કે તેની બધી સેવા ઉપર પાણી ફીરું જ જાણવું

એથી બિનહુ સેવકને હમેશા એમ લાગતું જોઈએ કે, લોકો મારી સાથે આટલી આસ્થાથી વર્તે છે, માડુ ખરચ ચલાવે છે, મારી ભૂલો

ગગી જન્ય છે, લોકોના અન્નથી જ મારો દેહ પોષાયેલો છે, અનેક લોકોના સહકારથી મારે હાથે થોડી ધણી સેના થાય છે, તેથી મારે લોકોના આ પ્રેમને, નિશ્વાસને તેમ જ આશ્રપને વધારે ને વધારે લાયક બનવું જોઈએ

લોકોની જેમ જ સાથીઓની બાબતમાં પણ સેનકે નમ રહેવું જોઈએ “સપ શક્તિ વલો યુગ” — સધની મદદ વિના મહાત્માઓ પણ કશું કાર્ય કરી શકતા નથી, ૧૭ી સામાન્ય સેવકની વાત જ શી? અમુક કાર્ય મેં કર્યું, એનો ચાલક હું છું, એવી જાતનું અભિમાન સેવકમાં ન હોવું જોઈએ કારણ, એને વસ્તુસ્થિતિનો આધાર નથી હોતો સધથી જુદો પડેલો મેનક એ ઝાઝી કપાર્શ્વને અવગ થયેલી ડાઁ જેવો છે — થોડા જ વખતમાં તે કરમાઈને સુમાઈ જાય છે

(૧૦) પ્રસ્તુત-સ્વાગ મોગ કાર્યો કરવાના ધેનમાં અથવા મોદાઈમાં સેવકે રોજ કરવાના સહજ-આપ્ત પરચૂરણ કર્તવ્યો જૂલો ન જવા જોઈએ આનંદી કાલે કરવાના મોટા કામને ખાતર આજનું નજીવું કર્તવ્ય પડતું ન થૂકવું જોઈએ

શ્રી કિશોરલાલ મસદવાળાએ એક વખત કલ્યાનું યાદ છે કે, “જે માણસ નાનપણમાં માતૃ-પિતૃ-સેનક, પછી ગુરુ-સેનક અને મિત્ર-સેનક હશે તે જ મોટપણમાં દેશસેવક થઈ શકશે ”

એથી ઊનઠું, આપણા ધણા દેશસેનકો ધરતી ડોથી સાથે તેમ જ કામવાળી સાથે તોડાઈથી વર્તીને જનતા-માનડીની સેના કરવા દોડી જાય છે આ મુદ્દાનું થોડુંક વિવેચન આગળ બીજા અનુસંધાનમાં આવી ગયું જ છે, તેથી અહીં તેનો નિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી

(૧૧) સંઘના લાઢ લોકોને ઉપયોગી થવાની વધારે પડતી લાલસા પણ સેનમમાં ન હોવી જોઈએ આ લાલસાને કારણે લોકોની હીન અથવા સરોષ વાસનાઓ સતોષના માટે તેણે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ સેનક એટલે કોઈ ગુનામ નથી કે શે ફરમાવે તે હુકમનો વગર વિચાર્યો તે અમન કરે સેનક એ સમાજનો શિક્ષક છે, તેણે

લોકોની વૃત્તિઓનું નિયમન પણ કરવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, ગામના રહેવાસીઓ ગામમાં ફેલાયેલા મરજીના વાવરનું નિવારણ કરવા માટે માનને પાડતો બહિ આપવાનો કાર્યક્રમ યોજે, તો તે સમારંભની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સેવકનું દરમિજ નથી; ઊલટું, તેમાં બને તેટલાં વિધો નાખવાં એ પણ તેનું કર્તવ્ય બને. પ્રસ્તુત લેખક શ્રાદ્ધા છે, તે એક દૂરના ગામડામાં રેડિયાના પ્રચારને અંગે રહેતો હતો ત્યારે પ્રવાસ પરથી આભડઝેટ થઈને આવેલા ગામના શ્રાદ્ધોત્તર લોકો પોતાની શુદ્ધિ માટે તેની પામે ‘લટજના હાથનું પાણી’ માગવા આવતા. લોકપ્રિયતા મેળવવાના લોભથી તેણે કેટલાક દિવસ પાણી આપ્યું પણ ખરું પણ થોડા જ વખત પછી પાણી આપવાનું બંધ કરી દીધું. લોકોને એમ થવા લાગ્યું કે, “કેવો દુષ્ટ છે આ બામણો ! મક્કતનું પાણી આપવા જોડેલો પણ ઉપયોગી થતો નથી !”

સેવકે જેમ સેવા દ્વારા પોતાની આત્મોન્નતિ સાધવાની હોય છે, તેની જ રીતે તેણે મેન્થોને પણ ઊંચે ચડાવીને શુદ્ધ અને જાગૃત બનાવીને તેમની મેવા કગવાની હોય છે. સેન્થોના દુષ્ટ અથવા મૂર્ખતાભર્યા હેતુઓ સાથે સેવકે અસહકાર જ કરવો પડે. અવ્યક્ત, પોતાના અસહકારની પાછળ શી દષ્ટિ છે તે તેણે લોકોને મમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૧૨) **ક્ષત્રીયવાળી** - જાહેર કાર્યકર્તાઓને અનેક લાભવગ ધરાવનારા લોકો સાથે તેમ જ અધિકારીઓ સાથે પરિચય થાય છે તેની નિઃશ્ચય વૃત્તિને લીધે તેમના મનમાં તેને વિશે આદર પેદા થાય છે, અથવા તેઓ તેનાથી કંઈક ડરીને રહે છે તેથી પોતાના ઇષ્ટમિત્રોને નોકરી-ચાકરી મળે તે માટે અથવા બીજી કોઈ કાર્ય પાર પાડવા માટે વળ લગાડી એ સેવક માટે સહેલું હોય છે પણ સેવકે એવા લોભમાં ફસાઈને પોતાના પુણ્યનો લાભ ન કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે લોકોના ખાનગી દિનસંજ્ઞામાં તેણે માથું ન મારવું જોઈએ ઉમેદવાર જો લાભક હોય તો અધિકારીઓ ન્યાયત જ તેની પસંદગી કરશે,

એટલે પોતાનું વચન વાપરવું બિનજરૂરી છે; અને જરૂરી જ હોય તોય તેમ કરવું અનુચિત છે, એ સેવકે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ઉમેદવારોને સામાન્ય ભલામણપત્રો એ આપે તો તેમાં કશો વાંધો નથી; પણ અમુક વ્યક્તિ માટે ખાસ ભલામણપત્રો તેણે ન આપવાં જોઈએ. સેવકનો જાણે કારભાર ઉઘાડો હોવો જોઈએ, તેણે એવું કોઈ પણ કૃત્ય ન કરવું જોઈએ કે જે જાહેરમાં આવે તો તેને શરમાવું પડે.

(૧૩) દયા ન સાલો : સેવ્યોનાં જેમ લાડ ન કરવાં તેવી જ રીતે તેમની ખોટી દયા પણ ન ખાવી જોઈએ. સેવ્યને સ્વાવશ્યની બનાવવો, તેને પોતાની સેવાની જરૂર જ ન રહે તેમ કરવું, એ મોટામાં મોટી સેવા છે. બીજાને પોતે પોતાની જાતને મદદ કરતો કરવો એ જ આપણે તેને મોટામાં મોટી મદદ કરી કહેવાય. સેવકને પોતાને સેવાનો આનંદ અથવા મોટાઈ મળે એ લોભથી સેવ્યને દૂળગો, પંચ અથવા પરાવશ્યની ન બનાવવો. જે કામ એ પોતે કરી શકે તેવાં હોય તે તેને માટે સેવકે ન કરવાં જોઈએ. કેટલીક વાર તો એમ કરવા જતાં સેવ્યને પોતાનું અપમાન થયું એમ પણ લાગવાનો સંભવ છે. હરિજન સેવકોએ હરિજનોની વસ્તીમાં સફાઈ કરવા માટે જવું એ આમાંનો જ એક પ્રકાર છે. ઝાડુવાળાઓ પાસે પોતાની વસ્તી ફરરોજ સાફ કરાવરી અને વરમમાં એકાદ દિવસ તેમની વસ્તી વાળવા જવું એના કરતાં એટલો એક દિવસ આપણે આપણા પોતાના હાથે પોતાની જ વસ્તી સાફ કરવી અને ઝાડુવાળાઓને તેમના રોજના કામમાંથી એટલો આરામ આપવો તેમ જ પોતાની વસ્તી સાફ કરવા માટે કુરસદ આપવી એ શું ખોટું? તેમને પોતાની વસ્તીની સફાઈનું મહત્ત્વ ન લાગતું હોય તોપણ સેવકે અને ત્યાં સુધી તેમને પોતાને જ પોતાની વસ્તીની સફાઈ કરવા પ્રેરવા જોઈએ. કોઈ દિવસ સ્વયંસેવકોનું એક ટોળું તમારું જ ઘર અથવા આંગણું સાફ કરવા આવે તો તમને કેવું લાગે?

સેવકે બીજાના દુઃખથી અસ્વસ્થ થવું એનો અર્થ એ કે તેમની સાથે જ પોતે પણ આરામ છોડી દઈને દુઃખનિવારણ માટેની ઉપાયયોજના કરવા મંડી પડવું; પણ તેમની દયા માત્ર તેણે કદી ન ખાવી જોઈએ. દુઃખ અથવા મુશ્કેલી એ માણસની કર્તૃત્વશક્તિ બતાવવા માટે એક આહવાન જેવું છે, એમ માનવું જોઈએ; તે કૃતિશીલ શોકનું કારણ કદી ન બનવું જોઈએ. કોઈની દયા ખાવી એ તેનું અપમાન કરવા જેવું છે. સ્વાભિમાની માણસથી ગમે તેવી આપત્તિમાં બીજો પોતાની દયા ખાય એ સહન નહીં થાય. બીજો આપણી દયા ખાય તે સહન કરવું અથવા પોતે જ પોતાની દયા ખાવી એ માનસિક દુર્બળતા છે. આવી દુર્બળતાને સેવકે ન પોષવી જોઈએ. તેથી મરીબને અથવા આદતમાં સપડાયેલાને મદદ કરવાની હોય ત્યારે તે ‘તમે અમે મળીને આ આદતનું નિવારણ કરીએ; આ વખતે હું તમને મદદ કરું છું, તો ફરી કોઈ વાર મારે પણ તમારી મદદ લેવાની થશે,’ એવી ભાવનાથી કરવી જોઈએ. બીજાને ભાર લાગે એવી રીતે ‘ઉપકાર’ કરવા કરતાં ચૂપચાપ બેસી રહેવું એ વધારે સારું છે. તે જ પ્રમાણે બીજો જોઈ કરીને વેવલો, દુઃખો, સદાય પારકાની આશા રાખનારો, આવતું ખાનારો અથવા પગવસંબી બને છે તે સેવા નહીં પણ એક અપકાર જ છે.

(૧૪) સેવાને લાતર કુબ્જાઓ : પણ સેવાના માર્ગમાંનું સૌથી મોટું જોખમ અથવા સૌથી વધારે શોચનીય પ્રમાદ એ હોય છે કે, સેવક જે કુબ્જા પોતાના સ્વાર્થને ખાતર ન કરે, તે સેવાકાર્યને નિમિત્તે કરવા માટે તૈયાર થાય છે. જે પોતાના લાલ માટે જોડું બોલવાની દિંમત નથી કરતો, તે પરોપકારને માટે જોડું બોલતાં ખચકાતો નથી. જે પોતાના પેટને ખાતર ચોરી, લુચ્ચાઈ અથવા વચનબંધ કે દગાબાજી ન કરે, તે દેશશક્તિને નામે એ બધું કરવામાં ગૌરવ માને છે. એનો અર્થ એ થયો કે, આપણા ખાનગી જીવનના આદર્શ અને સમૂહગત જીવનના આદર્શ એ જ મૂળમાં સિન્ન, બહે,

પરસ્પર વિરોધી છે. આપણી ઝેરી કંઈ સમજણ હોય એમ દેખાય છે કે, નીતિઅનીતિનાં બંધનો આપણા ખાનગી જીવનને જ કેવળ લાગુ પડે છે, અને સંસ્થાઓના કારભારમાં અથવા રાજકારણમાં સાંધિક સ્વાર્થ એ જ નીતિની એક માત્ર કસોટી છે. પરોપકાર એ ખાનગી જીવનનો આદર્શ છે, તો સંસ્થાનો અથવા સંધેનો આદર્શ જાણે સ્વહિતને ખાતર પારકાનો ઘાત કરવો એ જ છે.

પણ આ એક ભ્રમ છે અને સેવામાર્ગની એક વિદ્યુતજ્વાળા છે. નીતિનિયમેનો ભંગ કરીને કોઈ પણ માણસ સેવા કરી શકતો નથી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની જિજ્ઞાસુ (શ્લોક ૭૩)માં કહ્યું છે કે,

अपि भूरिफलं कर्म धर्मापेक्ष भवेद्यदि ।

आचर्यं तर्हि तन्नैव धर्मः सर्वार्थदायस्ति हि ॥

—કોઈ કાર્ય પુષ્કળ ફળ મેળવી આપનારું હોય તોપણ તે જો નીતિધર્મથી વિસંગત હોય, તો તે ન આચરવું જોઈએ; કારણ, ધર્મથી પુષ્કળ કાર્ય જ નહીં પણ સંપૂર્ણ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ” પુષ્કળ લાભ માટે સંપૂર્ણ લાભ જતો કરવો એ મંદજુદિનું લક્ષણ છે.

સેવકની સાધનસંપત્તિ

સાપકવૃત્તિ સેવક એટલે કેવળ 'કાર્યકર્તા' નહીં જોને દ્વારે
 વાળુ કાર્ય થાય છે તે મદાન સેવક એમ તો કોઈજ કહેશે નહીં તે
 કાર્ય સત્કાર્ય હોવું જોઈએ, લોકકલ્યાણકારી હોવું જોઈએ, કેવળ
 કેવળનાં લોકોનાં દિનનું અને ખીજાઓનાં અદિતનું હોય એ પશુ ન
 આવે આવું સત્કર્મ મહામાત્રાઓની પ્રેરણા વિના બાળે જ સંભવે,
 અને સદ્ભાવના અથવા સદ્વૃત્તિને યથાર્થ જ્ઞાનનો આધાર હોય એ
 પશુ જરૂરી છે કામનો પમારો અને મહેનત એ સેવકનું મુખ્ય લક્ષણ
 નથી, પશુ સદ્વૃત્તિ અને યોગ્ય દૃષ્ટિ એ વધારે મહત્ત્વનું લક્ષણ છે
 અમુક એક દરમિયાન કાર્ય પાર પાડવું અથવા પરિણામ ઉપજાવવું એમાં જ
 સેવકની ઇતિહાસિકતા નથી, પણ આત્માની ઉન્નતિ અને તેથી મળતી
 શાંતિ, સંતોષ, આનંદ એ જ સેવાનું ધ્યેય છે ખીજી રીતે કહીએ તો
 એમ કહી શકાય કે, સેવક એ મૂળે સાધક છે, પરંતુ વ્યક્તિને સમાજથી
 જુદું અસ્તિત્વ નથી, વ્યક્તિના મુખદુઃખ, દિવાલિત અને ઉન્નતિ-
 અવનતિ, એ બધા સમાજના મુખદુઃખ, દિવાલિત અને ઉન્નતિ-
 અવનતિની સાથે સંકળાયેલા છે, તેથી સાધકનું કાર્ય કોઈ મુદ્દામાં ભેગીને
 કેવળ ઈશ્વરચિંતન કરવાથી પાર પડતું નથી સમાજમાં રહીને સમાજને
 પોતાની સાથે લઈ જવાની જરૂર રહે છે મૂળે સાધક હોય તે આવી રીતે
 સેવકનું રૂપ ધારણ કરે છે, તેને પોતાનું તેમ જ સમાજનું સાથેસાથ
 એટલે પારમાર્થિક દિવસ સાધનાનું હોય છે પરમાર્થસાધન એ જ તેના
 જીવનનું મધ્યમિદુ હોઈને તેના બધા કાર્યક્રમો એ મધ્યમિદુની
 આસપાસ ગોળાયેલા હોવા જોઈએ યોગી અરવિંદના આશ્રમમાં
 રહેતા શ્રી દિલીપકુમાર રાયનું નીચેનું અનંતરણ આ બાબતમાં અત્યંત
 મનનીય છે

“ શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ હંમેશ કહેતા કે, ઈશ્વરી આદેશ અનુસાર કાર્ય કરવા માટે દોગ જતા પહેલાં સેવકને પ્રથમ ઈશ્વરનો આદેશ (અપરાસ) મળવો જોઈએ. દાઝ કે લાગણી ગમે તેટલી ઊંચ હોય, પણ જ્યાં સુધી તેને આકારણ્ય વૈવરાજ તરફથી સહસિક્ષાવાળા સનક મળી નથી, ત્યાં સુધી તે દુષ્કૃતિને સુખ નહીં આપી શકે. પરમેશ્વરના સત્તાનોની સાચી અને ટકાઉ સેવા કરતા પહેલાં સેવકે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરેલી હોવી જોઈએ ” *

સાધનાની સાધના સાગી હોય તો મીઠામીઠાને તેનો લાભ આપોઆપ મળશે, પણ તે સાચી ન હોય તો મધો પડેપકાર વ્યર્થ છે. વિશ્વને જૂની જઠને આત્માની શોધ કરીએ તો જ વિશ્વનો આત્મા હાથમાં આવે છે.

કેટલાક દેશભક્તો બધી જાતના નૈતિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અથવા પારમાર્થિક સવાલોની બામતમા બેપરવા રહેતામા અથવા તે વિષે તિરસ્કારની લાગણી રાખવામા ગૌરવ માને છે, પણ તેમા તેઓ ખીત ભૂલે છે તેઓ પોતાની જાતને જ ઓળખતા નથી હોતા. આપણે ક્યા જુઝુ છે તે જાણ્યા ક્યાં વિના આપણે પૂરતોસથી દોટ મૂકીએ એટલે થયુ એમ મિત્રારાઓને લાગતું હોય છે પરિણામે તેમને ભાગે સરવાળે માન વ્રાસ અને થાક આવે છે. આ વ્યર્થ થાક અથવા વ્રાસ-અને તેની સાથે જ દુનિયાને પણ થતો ઉપદ્રવ-ટાળવો હોય તો સેવકમા સાધકવૃત્તિ હોય એ પહેની જરૂરિયાત છે. સાધકવૃત્તિરાળા સેવક તરફથી પણ બૂનથી દુનિયાને ઉપદ્રવ નહીં. પહોંએ એમ નથી, પણ એ બૂન ધ્યાનમા આવનાં જ તે તેને સુધારી શકે છે. દુનિયાના દિતાદિત વિષે બેપરવા રહેનાની મૂળજૂત જૂવ તો ઓળામા ઓછુ તે નથી જ કરતો.

[સુલાસો હવે પછી અમે જે સહુજોનાં વર્ણન કરવા માગીએ છીએ, તે બધા આ સાધકવૃત્તિમાથી નિષ્પન્ન થતા ઉપસિદ્ધાંતો જ છે પરંતુ એમ કરતા પહેલાં એક ખુનાસો કરાનાં જરૂરી લાગે છે.

* વલ્લભ હેરિદિંશ બોક શરિવા, ખંડ ૩, પાન ૫૯, રામકૃષ્ણ મિશન દ્વારા પ્રકાશિત

આપણે જે સેવકનું સ્વરૂપ ચીતરવા માગીએ છીએ, તે આદર્શ સેવકનું છે. જ્યાં જ આદર્શોની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તે મોટે ભાગે પ્રત્યક્ષ વહેવારમાં જિતરેલા ક્યાંય જોવામાં આવતા નથી. ભક્ત, જ્ઞાની, સ્થિતપ્રજ્ઞ વગેરેનાં જે વર્ણનો આપણે વાંચીએ છીએ તે જ્યાં આદર્શ ભક્ત, આદર્શ જ્ઞાની વગેરેનાં હોય છે. એવો આદર્શ ભક્ત વર્તમાન-કાળમાં એકે નહીં મળે, ભૂતકાળમાં પણ કદી નહીં થયો હોય, તેમ જ નજીકના ભવિષ્યમાં તો પેદા થવાનો નથી. તેમ છતાં ભક્તનું ભક્તત્વ એ આદર્શમાં જ રહેલું છે. તે તેની શરીરની જિંવાઈમાં કે કાંતિમાં અથવા તેના કળાકૌશલ્ય વગેરેમાં નથી. આવી રીતે આદર્શનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ન હોય તોપણ આદર્શ એ જ વાસ્તવિક સૃષ્ટિનો નિર્ણય છે. આદર્શ સેવક જ્યાં દોષોથી પર છે, જ્યારે વાસ્તવિક સેવકો હરેક પ્રકારના દોષોથી ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ભરેલા હોવાના. આદર્શ સેવક સિદ્ધ છે, જ્યારે વાસ્તવિક સેવકો સાધકો છે. તે પૂર્ણ છે, આ અપૂર્ણ જ હોવાના. વાસ્તવિક સેવકો અનેક છે, જ્યારે આદર્શ સેવક એક જ છે, બહેકે, એકેય નથી. તેમ છતાં જ્યાં વાસ્તવિક સેવકોનો પ્રયત્ન એ અવાસ્તવિક આદર્શને પહોંચવા માટે જ હોય છે. એ દૃષ્ટિથી આદર્શ સેવક એ જ અસલ અને વાસ્તવિક સેવકો એ તેની નકલો છે.

રંગ અને પીંછીની મદદથી ચિત્રકાર જ્યારે કાગળ કે કાપડ પર ચિત્ર દોરે છે, ત્યારે એ ચિત્ર તેની કલ્પનામાં જે અસલ ચિત્ર હોય છે તેની અપૂર્ણ નકલ જ હોય છે. મૂર્તિકારની કલ્પનાની મૂર્તિ એ તેણે ધડેલી પથ્થરની મૂર્તિ કરતાં કેટલીય વધારે સુંદર હોય છે. (ગવૈયાના કંઠમાંથી નીકળતા આવાપ એ તે જ આવાપોની રેકડો કરતાં જેમ વધારે 'સાચા' છે, તે જ પ્રમાણે કલ્પનામાં કલ્પેલું ચિત્ર અથવા મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ ચિત્ર કે મૂર્તિ કરતાં વધારે સાચી છે; અને એ જ ન્યાયે આદર્શ સેવક વાસ્તવિક સેવકો કરતાં વધારે સાચો છે.)

ભૂમિતિના 'સાચા' મિત્રને ચોક્કસ સ્થાન હોય છે પણ લંબાઈ કે પહોળાઈ મિત્રનું હોતી નથી, તે જ પ્રમાણે 'સાચી' રેવાને લંબાઈ હોય છે પણ પહોળાઈ મિત્રનું હોતી નથી 'સાચું' મિત્ર અથવા 'સાચી' રેવા વાસ્તવિક સંદેશ ક્યાંય જોવા મળતા નથી, તોપણ ભૂમિતિશાસ્ત્રના મૂળ પ્રમેયો આ પ્રત્યક્ષ અને તેથી જ સાચા મિત્ર અને રેવા પર ગ્યામેના દોષ છે વિદ્યાર્થીએ તેમણે હોશિયાર હોય તોપણ તેણે ટપકાવેલું દરેક મિત્ર એ વર્ગીકરણ અને દોરેલી દરેક રેવા એ લગ્નચોક્કસ જ હોવાની પણ એટલા ઉપરથી ભૂમિતિની મૂળ વ્યાખ્યાઓ જ શિથિલ ક્યે ન ચાલે, એમ કહેવા જતા એ શાસ્ત્રની પ્રગતિ જ અમૂઢી પડે.

સેવકનો આર્થ પણ કોઈ પણ વ્યક્તિમા પૂરેપૂરો જિતરેલો આપણને જોવા નહીં મળે સારામા સારા મેનકર્મા પણ કાર્મિક દોષો અથવા જીજ્ઞુષો હોવાની જ પરતુ આપણે આદર્શને પહોંચી શકતા નથી એટલા માટે આદર્શને નીચે જેમવો એ ચોખ્ખ નહીં થાય.

આર્થ સેવકનું હવે પગીનું વર્ણન વાચતી વખતે આટલો ખુનાસો ધ્યાનમા રાખવો જરૂરી છે સેવક એ સાધક છે એમ અને ઉપર કશું પણ વર્ણન તો અમારે સિદ્ધનું જ પ્રવુ પડશે કોઈ પણ સાધકે સિદ્ધતા ગુણો અને પોતાની જીજ્ઞુષો એ બે વચ્ચેનો તફાવત જોઈને નાદિમત થવાનું કારણ નથી તે જ પ્રમાણે પોતાની જીજ્ઞુષોમા જ સંતોષ માનવો એ પણ ચોખ્ખ નથી આપણામા બધી જાતની ખામીઓ છે, પણ એ જ ખામીઓ તેમની સાથે ઝડપીને પોતાનો પુરુષાર્થ ખતાવતા માટે સારામા સારી તક છે બીજા એક વાન આપણે ધ્યાનમા લેવી જોઈએ તે એ કે સેવક એ કોઈ નોખી જાતિ અથવા ધર્મો નથી વસતી-ગણતરીમા જેમની સેવક તરીકે નોંધ ર્ધ હોય તેના મેદમના 'સિક્કાનાળા સેવકોએ જ હવે પછી જે લક્ષણો અને કહેવાના છીએ તે પોતાનામાં ઉતારવા જોઈએ એમ નથી દરેક

માણસ ઓળંગતા પ્રમાણમાં જેમ 'ભક્ત', 'જ્ઞાની', અથવા 'ગૃહસ્થ' હોય છે, તે જ પ્રમાણે તે સેવક પણ હોય છે]

આસ્તિકતા અથવા અદ્વા આસ્તિકતા, ઈશ્વર વિષે અથવા અતિમ મગનતા વિષે શ્રદ્ધા, એ સેવકના શરીર પરનું અખતર છે નિગ્રાહ, નિષ્ક્રિયતા કે કટોચીને પ્રસંગે તે તેનું રક્ષણ કરશે જીવન એ એક સનાતન સુદ છે સુખતિ અને કમતિ, સત્ય અને અસત્ય, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, પ્રકાશ અને અધકાર, ચંતન્ય અને જડતા, જાગૃતિ અને નિદ્રા, એમની વચ્ચે અસખ્ય મોરચા ઉપર અસખ્ય અથડામણો છે લડતો ચાલુ હોય છે તેમાં સતપક્ષ ધણી વખત હાર્યો દેખાય, અન્યાય જીનમ, દબ, સ્વાર્થ રંગેની સરમાઈ થાય સજ્જનોની કનડગન અને દુર્જનોની ચતી દતી દેખાય, તોપણ તેથી સૈનિકે એટલે કે સૈન્યે ગમરાવાનું અથવા નાહિમત થવાનું જગાયે કારણ નથી સત્યમેવ જયતે નાનૂતમ । સત્યનો જ જય થવાનો, અસત્યનો કદી નહીં, એની તેણે પાકી ખાતરી ગાખી બોધે

નિશ્ચ એ કોઈ અધાધૃષ્ટિનાણું અથવા ધ્રુવ અવસ્થાનાણું તત્ત્વ નથી પણ એ મુન્યમસ્થિત સુનિયંત્રિત અને સુસંગતિ ગમના છે તે કોઈ ગાડાનો અમમ્મ પ્રનાય નથી પણ એક મહાકવિનું મધુર કાવ્ય છે વિશ્વના નિયતા નિધાતા આત્મા, પ્રાણ જેવું માર્ક છે અને એને જ પણ લોભ ઈશ્વર કહે છે તે સત્ય-શિવ-સુદર, સર્વન્યાપી, સર્વદર્શી અને સર્વશક્તિમાન છે ન્યાયી અને કૃપાળુ છે, તે અતિ અપવસ્તુની પણ ઉપેક્ષા કરતો નથી દરેકના યથાયોગ્ય પોણાની તે ચિતા કરે છે તે જ આપણને જન્મ આપે છે, પોષે છે અને યથામળ દેહમક્ત પણ કરે છે

તે અમ પ્રાણીઓનો શિક્ષક છે નિશ્ચ એ તેની પામ્શાળા છે તે વિદ્યાર્થીઓને અધરામાં અધરા અને તેમની જીવિ કુશિલ થાય એવા સવાલ પૂછે છે પણ તેની સાથે જ દરેક વિદ્યાર્થીની સતત પ્રગતિ થાય એની જવાબદારી તેણે માથે લીધી છે ન મે મક્ત પ્રણયતિ—
સે-૭

મારો ભક્ત નાશ નહીં પામે, ” એવો તેનો કઢેરો છે આવી શ્રદ્ધા જ નિષ્કાંક્ષા ને ક્રમોગતે વખતે સેવકને ધીજી આપશે બાહ્ય તારાને જેમ મનુષ્ય જીજ્ઞાસા મોજામાં તરવાની રિગેમ મળ્ય પડે છે, તેની જ રીતે ધીરોદાત્ત વૃત્તિના સેવકને ચારે કોર સકટો ઘેરાયા હોય એવે વખતે જમણા હિત્તાહર્થી પ્રયત્ન કરવાની તમન્ના થાય છે મહાન ધ્યેયોની પૂર્તિને માટે સકટોનો સામનો કરવામાં જે આનંદ અને ધન્યતા છે તે ધોયરિહોણા સુખી જીવનમાં નથી બની. શૌંએ એક ટેકાણે કહ્યું છે તેમ, “જીવનનો સાચો આનંદ એ જ છે કે, માણસે પોતે સ્વેચ્છાપૂર્વક જે મહાન ધ્યેય નક્કી કર્યું હોય તેને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવું, જગજીર્ણ થતા પહેલાં પોતે કરેલા શ્રમથી ચાળીપાકીને ધસાર્ધ જવું ધણાખરા લોકો પોતપોતાના નાનકડાં સસારમાં અને એ સસારના નશ્વર દુ ખોમાં અને હરિયાદોમાં કે રોદણા રજામાં મશગૂલ હોય છે દુનિયા મારા મુખને માટે કાર્મિક કરે એની તેમની અપેક્ષા હોય છે, અો દુનિયા તે નથી કરતી એટલા માટે તેઓ મનમાં તે મનમાં બળ્યા કરે છે પણ આના મુદ્ર, સ્વાર્થી અને દુ ખી જીવન કળતા નિશ્ચયક્રિતાના હાથમાંનું હથિયાર બનીને રહેવું એ કેમકે બધું ઇચ્છવાયોમ્ છે ? ”

ગમીરક્ષા આવી શ્રદ્ધાને પરિણામે સેવકમાં ગંભીરતા આવશે નરદેહ એ આપણને સોપામની એમ મોની થાપણ છે તેનું આપણે સાર્થક મગ્નુ જોઈએ આ જન્મની ઠણેદાણું ધણી કીમતી છે બીજા માણસો, આપણા પડોશીઓ અને સોબતીઓ બધા હિંદુરની મૂર્તિઓ છે તેમને પોતાને એનું જાન લલે હોય કે ન હોય પણ આપણે તેમનું સત્ય સ્વરૂપ જોગખી રાખીએ છીએ તેથી સેવક માર્ગ પણ માણસ વિશે બેપરવા અથવા બેદગમર નહીં રહે કોઈ પણ વસ્તુની ઉપેક્ષા કે અવગણના નહીં કરે

બધાં માણસો હિંદુરનાં સતાનો જ બધાના અંતરમાં એક જ આત્મા રમે છે માણસમાત્રમાં — દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસમાં પણ

—ધર્મશુદ્ધિ વગેરે છે દરેક માણસ જ્ઞાન, ભક્તિ અને સત્કર્મને જોડે આત્મપ્રાપ્તિ અથવા ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરવાની લાચકાત ધરાવે છે નરદેહ મોતનું સાધન છે, તેનો મહિમા ઘણો મોટો છે, આ નરદેહનું આપણે સાર્થક કરવું જોઈએ, નરદેહધારી દરેક આત્માને વિષે આપણે આદરશુદ્ધિ રાખવી જોઈએ, આવું અખડ ભાન હોવું તેનું નામ ગંભીરતા.

પ્રસન્નતા અનમત, આ ગંભીરતા તે કાર્ષ માણસને નામીપાત્ર કરનારી, તેનું મોઢું દીવેલ પીધા જેવું કરનારી અથવા તેને હિંમતીન બનાવનારી નહીં હોય ગંભીરતાની સાથે જ પ્રસન્નતા પણ પૂરેપૂરી હોય પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમા જે કાર્ષ છે તે મધુ યથાયોગ્ય જ છે આ નિશ્ચયી પ્રથમા ક્યોને ને પગલે જાતજાતના કોષકોષોનો ઉદય કરવો પડે છે, પણ દરેક કોષકોષો જવામ ઉવટે મળી જ રહે છે કોષકોષો ઉકેલ આવે ત્યાં સુધી થોડીક બેચેની રહે છે ખરી, પણ તે વિના કોષકોષો ઉતરનારો આનંદ પણ કેવી રીતે મળે ?

દુનિયામા દુખ છે, પણ એ દુખ પણ જીવિતચરણજીને માટે જરૂરી છે આપણો હાથ દેવતાને અડકતા દાઝે છે અને કમનર થાય છે, એ આપણા ભના માટે જ છે હાથ ન દૂબે તો તે બળી જાય ત્યાં સુધી માણસ દેવતા પામેથી દૂર નહીં હરે અતિ ભોજનથી પેગમા ન દુખે તો મરવાની અણી પર ન આવે ત્યાં સુધી માણસો ખાતા નહીં અટકે આની રીતે દુનિયામા ઉપરઉપરથી જે અનિષ્ટો દેખાય છે તે પરમેશ્વરે અતે આપણા હિતને માટે જ યોજના હોય છે તેની યોજનાઓ આપણા ધ્યાનમા હમેશ નથી આવતી એટલું જ

બીડી લાગણીની માથે જ સેવકમા થોડી-વિવેચી વૃત્તિ, ખેનદિની (સ્પોર્ટ્સમનશિપ) અને અનિષ્ટપણું પણ હોવું જોઈએ, મુખના કે દુખના, સન્માનના કે અપમાનના, કર્તવ્યપાનના કે એશ-આરામના—ટ્રેકમા, સારા નરસા હરકોઈ પ્રસંગમા માણસે સર્વાંશે મશગૂલ અથવા ત તીન ન થતા કે ડુબી ન જતા તે તે વસ્તુઓની

મર્યાદાઓનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન, તેમ જ તે તે પ્રસંગ તરફ અલિપ્ત અથવા તટસ્થ દષ્ટિથી જોવાની શક્તિ ટકાવી રાખવી જોઈએ આ શક્તિ હોય તો માણસ કોઈ પણ પ્રસંગનું ‘અતિતરણ’ કરી શકે છે, ગમે તેટલું બિડુ પાણી હોય તોપણ તેનું માથું પાણીની સપાટીની ઉપર જ રહે છે

નમ્રતા બધા માણસો એક જ પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ છે, તે બધા આત્માઓ છે, બહારથી નાનામોટા, કાળા ગોરા, સૂર્ય કુર્ય, તવગર ગરીબ, વગેરે ગમે તેટલા બેઠા હોય તોપણ મૂળમાં એક જ ચૈતન્ય મનામાં રમી રહ્યું છે, એ જ્ઞાનથી સેવકના મનમાં સમશુદ્ધિ પેદા થશે અને એ સમશુદ્ધિમાંથી જ નમ્રતા જન્મે છે નમ્રતા એટલે ઓશિયાળાપણું, વેનાપણું, બાધાર્થ અથવા હીનત્વભાવ જ નહીં, પણ નમ્રતા એટલે માણસમાત્રને વિષે આદરની લાગણી નમ્રતામાં આત્મવિશ્વાસ, સ્વાભિમાન, અથવા આત્મ-આદર પૂરેપૂરું હશે પોતાને વિષે આદર હોવાથી જ બીજાઓને વિષે હશે, અને બીજાઓને વિષે હોવાથી પોતાને વિષે પણ હશે નમ્ર માણસ હીન-હીનતો તિગ્મમાર નહીં કરે, તેમ જ મોગ લોકોના રુઆમથી અભાર્થ પણ નહીં જાય હીન-હીન લોકોમાં પણ આગુર્ષ, દિનતરપણું અને શાનીનતા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે, અને રુઆમદાર ચહેરાની નીચે ડરપોકપણું, કૃપણતા, મત્સર ધંપાદિ સતાયેલા હોય છે સેવકની બેઠક દષ્ટિ ઉપર ઉપરથી દેખાતા હીનતા અને મિજબૂબીને બેઠીને અદગ રહેતી સામાન્ય માણસાઈનું દર્શન થશે નમ્રતામાં નિર્ભયતા પણ હશે “દુઃખમ્ પ્રથમ વદે સજ્જનમ્ વદનઠરમ્—દુષ્ટને પ્રથમ વદન કરવું જોઈએ, સજ્જનને તે પછી નિરાતે કર્યું હોય તોય આવે” એ પદ્ધતિ નમ્રતામાં ન આવે

સેવક ગુલામ નથી, ધણી પણ નથી તે છે મિત્ર પોતાના બેરાહોઠરાતો, નોકરચાકરાતો તેમ જ રાજમહારાજાઓનો પણ તે મિત્ર જ છે તે શિક્ષક કે પાલક હોય તોપણ પોતાના તાબાના આત્માઓનો તે

પૂજારી છે; વિકસતાં કૂલોનો સાચવનાર તેમ જ ઉછેરનાર માળી છે; અપરિચિત મુસાફરોનો બોમિયો છે. એ મુસાફરો આ વિશિષ્ટ મુલકથી અપરિચિત હોય તો પણ તેમનું એકંદર દુનિયાનું જ્ઞાન બોમિયાના સ્થાનિક જ્ઞાન કરતાં અનેકગણું શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનું હોવાનો સંભવ છે, એનું જ્ઞાન આ સેવક બોમિયાને હશે. સેવક કોઈ વરિષ્ઠ અમલદાર હોય તો પણ અધિકારનો અમલ અથવા નરો તેને નહીં ચરે. મારા હાથ નીચેના માણસોનો હું સેવક છું એ ભાવનાથી જ તે પોતાનો અધિકાર ચલાવશે. અનંત ઝોટિ બ્રહ્મડો ચલાવનાર ધર્મરતી સૃષ્ટિમાં આપણું આ ઐહિક જીવન એક પકોરનું નાટક છે. આ નાટકમાં મને રાજાની ભૂમિકા મળી તેથી મારે મારા હજૂરિયાને ઝોછો લેખવાનું કારણ નથી. રાજા ને ખવાસ એ બેદ તાત્પરતા અને ઉપલક્ષિયા છે; અને રાજાનો ભાગ ભજવે તે કુશળ નટ, અને હજૂરિયાનું કામ કરે તે આવડત વિનાનો, એમ પણ નહીં કહી શકાય.

નમ્રતા એટલે મહત્વાકાંક્ષાનો સંપૂર્ણ અભાવ. સેવકને કાર્યની આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. “અવધાનિ સસાર સુસાચા કરીન - આખી દુનિયાને સુખી બનાવીશ,” “જ્ઞાનદીપ લાઘુ જગી - દુનિયામાં જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવીશું,” “પિટૂ મક્તીચા ઢાગોરા । કલિકાઢાળી દરારા - ભક્તિનું નગારુ વગાડીશું અને કલિકાળને પણ બીવડાવીશ,” એવી એવી અમર્યાદ આકાંક્ષાઓ સેવક જરૂર સેવે. પરંતુ વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા, પ્રસિદ્ધિ, નામના, માનઅકરામ, સત્તા, વગેરેની રજમાત્ર લાલસા તેનામાં ન હોવી જોઈએ; નહીં તો સેવાને નામે અનેક જાતના અનર્થ થાય છે. તેથી નમ્રતા અને નિરપેક્ષતા એ સેવાયોગનો પહેલો પાક છે.

અક્રોધ : નમ્રતામાંથી અક્રોધ સ્વાભાવિકપણે જ ઉદ્ભવે છે. ક્રોધમાં તુમાખી હોય છે, સત્તાની કે ઉપરીપણાની ભાવના હોય છે. સેવક કોઈનો પણ વરિષ્ઠ નથી હોતો, એટલે તે ગુસ્સે પણ થાય તેના ઉપર ?

તે જ પ્રમાણે સેવક એ કર્મયોગી છે. અને કર્મયોગ એટલે કાર્પકુશળતા - “યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ।” ક્રોધ આવે એ અનાદી-પણાનું અથવા દુર્બલતાનું લક્ષણ છે. વિદ્યાર્થી દાખલો ન સમજે એટલે આવડત વિનાનો શિક્ષક એકદમ ગરમ થાય છે. કુશળ શિક્ષક તેને સમજાવવાની જાતજાતની યુક્તિઓ યોજી શકે છે, તેથી તે મિનજા ગુમાવતો નથી. અનાદીપણાને લીધે ક્રોધ આવે છે અને ક્રોધને લીધે ભુદ્ધિ ભૂલી પડે છે, દષ્ટિ આંધળી બને છે. દુર્બળતાને લીધે ક્રોધ આવે છે અને વળી ક્રોધને લીધે શક્તિનો હાથ થાય છે અને દુર્બળતા વધે છે. સાવધાનતા અને શક્તિસંગ્રહ બંનેને ક્રોધ બહુ મારક છે. “એક વાર ક્રોધ આગ્યો કે બારબાર વરસતી તપશ્વર્ણા પર પાણી ફરી વળે છે,” એમ જે કહેવાય છે તે અક્ષરશઃ સાચું છે. ક્રોધને કારણે પોતાની કાર્પશક્તિ ફોગટ જવા જેવી એ સેવકને પરવડે તેમ નથી.

યાત્સલ્ય :

ન ત્વહ કામયે રાજ્યમ્ । ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

• કામયે કુ જાતતાનામ્ । પ્રાણિનામાતિનાશનમ્ ॥

ના હું ઇચ્છું સ્વર્ગ વા ઇન્દ્ર-અદિ,

ના હું ઇચ્છું જન્મમૃત્યુથી મુક્તિ;

હું તો ઇચ્છું નષ્ટભાવે દયાળો,

સૌ પ્રાણીનાં દુઃખનો નાશ થાઓ.

દુનિયામાં ભુલમ, અધ્યમ, અભુજનાવ સારી પેડે છે અને એ બધાં દુઃખનું કારણ બને છે એ સાચું છે. તેમ છતાં ઘણુંખરું દુઃખ મૂળે કાલ્પનિક જ હોય છે. દરેક ચાલુસને એમ લાગતું હોય છે કે, હું દુઃખી છું, દુનિયા મને કનડે છે. આ કલ્પના જ ઘણાંખરાં દુઃખોનું મૂળ છે. નિરાજમાં છોકરાઓ જેમ ત્રામેલા હોય છે તેમ જ શિક્ષકો પશુ પોતાની દષ્ટિથી ત્રામેલા હોય છે. વીણીના ધગડોની જેમ ફરિયાદો હોય છે તેની જ તે ચલાવનારાઓની પશુ દોષ છે. દરેકને પોતાનાં દુઃખો અને ખીજનો ભુલમ એટલું જ દેખાય છે. ગંભી ફરિયાદો

નોકરોનાં દુઃખો કરતાં તથાબાર પણ ઓછી હોતી નથી. સાસુ અને વહુ, જેલર અને કેદી, રેલવેનો ટિકિટ માસ્તર અને પેસેન્જર, અધાં જ પોતપોતાની રીતે ત્રાસેલાં હોય છે. અધાંની જ વિના અપરાધ કનડગત થતી હોય છે. આમાં એકમાત્ર અપવાદ છે અને તે મેવકનો. એ જ એકલો હંમેશ સંતુષ્ટ, હંમેશ પ્રસન્ન, અને હસમુખો હોય છે. જુલમ અને રંગડ એને ભાગે આવતા જ નથી.

ત્યારે સાચો દુઃખી કેણુ? જે પોતાની જાતને દુઃખી માને છે તે. સેવકને મુશ્કેલીઓ આવશે, પણ દુઃખનો બેટો નહીં થાય; કારણ દુઃખ એ કલ્પનાની રમત છે. મુશ્કેલીઓને ક્ષીધે જે નામીપાસ થાય છે તેને જ દુઃખની બાધા થાય છે. જે એ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને શાંત ચિત્તે તે માટે ઉપાયધોજના કરે છે તેની આગળ દુઃખનું કશું આક્ષતું નથી. દુઃખ એ નવસર્જનનું એક આવશ્યક પગથિયું છે એમ માનીને જે તેનું હર્ષભેર સ્વાગત કરે છે, તેને માટે દુઃખ જ સુખરૂપ બને છે. ધણા મોજ ખાતર મુસાફરીએ જાય છે; એ મુસાફરીની ખરી મોજ જાતજાતની અગવડો અને મુશ્કેલીઓ વેડવામાં જ હોય છે ઉમદા પ્રવાસી તેથી દુઃખી કે નાહિંમત થતો નથી.

• ચીડિયાપણું એ નિર્જાનતાનું લક્ષણ છે. દુઃખળા અથવા ગળા ઉપરાંત શ્રમ કરનાર માણસો જ સામાન્યપણે ચીડકણા હોય છે. બળવાન માણસ ક્ષમાશીલ હોય છે, 'હમા'નો અર્થ જ સામર્થ્ય છે. લુચ્ચાઈ, જુલમ, વગેરે જેવા દોષો પણ ડર, મુંઝવણ, 'મારુ શું થશે?' એની ચિંતા, વગેરેમાંથી જ જન્મે છે. આત્મરક્ષણ માટેની આવડત વિનાનાં કાંકાંનાં જ તે લક્ષણો છે. જેમને જીવનની ક્ષા અવગત થઈ નથી તેઓ જ આવાં કાંકા મારે છે. જેને તરતાં આવડતું નથી તે માણસ પાણીમાં પડે છે ત્યારે હાથપગ ખૂબ જોરથી પછાડે છે, અને એટલું કરવા છતાં દૂબકાં ખાય છે અને પામેના માણસને વળગીને પોતાની સાથે તેને પણ કુળાડે છે. પરંતુ જેને

તરતાં આવડે છે તે શાંત અને સ્વસ્થચિત્ત રહે છે; પોતે સહેલાઈથી તરે છે અને બીજાને પણ આધાર આપી શકે છે.

સંસારના મહાસાગરમાં પણ સેવક આવી રીતે જ અનાયાસે તરે છે અને બીજાઓને ધીરજ અને આધાર આપે છે. માણસ-માત્રને વિષે તેના મનમાં કારુણ્ય અને વાત્સલ્ય રહેલું હોય છે. તેની સાથે બીજો દુર્વર્તન કરે તોપણ તેનું વર્તન ‘અજ્ઞાન, દુર્બળતા, બીતિ, દુઃખી મનસ્થિતિ વગેરેનું પરિણામ છે એ ઓળખીને તે એવા માણસની સાથે સવિશેષ મૃદુતાથી વર્તે છે અને તેના દુઃખનું સાંત્વન કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરે છે. સેવક ‘સહનશીલ’ હશે, એમ કહેવું પણ અસ્થાને છે; કારણ, સહનશીલતા બતાવવા માટે પ્રથમ કલેશનું જ્ઞાન જોઈએ. એવકને કલેશ જાણવાની ઇન્દ્રિય જ નથી હોતી તેથી તે કેને વિષે સહનશીલતા ધારણ કરે?

भूनाची दया हूँ भाडवल सता । जापुल्या ममता नाही देही ॥
તુકા મ્હજે સુસ પરાવિયા સુજે । જમૂત લેં મુજે સવતસે ॥

એવી જ રીતે, “તુકા મ્હજે જાતા । મુરલો બુપકારાપુરતા ॥
“પ્રાણીમાત્ર વિષે દયાભાવ રાખવો એ સતોની મૂઢી છે. પોતાના દેહ વિષે તેમનામાં ભ્રમત્વ નથી હોતું. પારકાના સુખથી તેમને સુખ થાય છે; તેમના મોહમાંથી અમૃત સ્રવે છે.

“વળી તુકા કહે છે, હવે તો કેવળ ઉપકાર કરવા માટે જ હું રહ્યો છું.”

अवशिष्टः आपो समान एव सेवकं कुरुष्व. यथा ज लोकો
એના અને તે બધા લોકોતો. આવી જનનો અભેદ જ્યાં ધયો ત્યાં સેવકની પોતાની, ખાનગી વસ્તુઓ કે માલમિલકત ક્યાંથી હોઈ શકે? અને હોવાની જરૂર પણ શી? સામાન્ય કુટુંબોમાં પણ ઘેરેઘેર દરેક બાળકનાં પોતાનાં નાખાં—એટલે જ એક રીતે સ્વતંત્ર માલિકીનાં—કપડાં, પથારી, પુસ્તકો, ઘડિયાળ, ફાઉન્ટેન પેન, વાસણ, વગેરે હોય છે; પણ બાની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર ઓરડી, સ્વતંત્ર પથારી, સ્વતંત્ર

વાસણો કોઈએ કદી દીધા છે કે? સેવક એ સમાજનો નોકર, શિક્ષક, આગેવાન અને પ્રસંગ પડ્યે રાજા પણ છે, તેમ જ તે સમાજની માતા પણ છે. માતા પોતાની વસ્તુઓ તાળાકૂચીમાં રાખે એમાં બાળકોનો દ્રોહ છે તે જ પ્રમાણે સેવકની પાસે ખાનગી મિનકત હોવી એ પણ યોગ્ય નથી. તેનો સ્વામી સમાજ તેની હરકોઈ જરૂરિયાત પૂરી પાડના સમર્થ છે. “નુવેલી કદા રામદાસામિમાની” આવે. મોટો શેઠ હોય છતાં સેવકે આવતી કાવની ચિંતા શા માટે કરવી? તેને જ્યારે જે વસ્તુ જોઈની હશે ત્યારે તે મળ્યા જ કરશે, જે મળે તેટલાથી તેનું સમાધાન પણ થશે. પોતાના ઉપભોગની વસ્તુઓ — અન્ન, વસ્ત્ર, મિશ્રો, ઘર, પુસ્તકો, માન-માન્યતા — મધુ યોગ્ય સમયે, યોગ્ય પ્રમાણમાં પોતાની પાસે આવી જ પહોંચવાનું, એવી ખાતરી હોનાથી તે સતુષ્ટ અને નિશ્ચિત હોય છે.

મોત-મર્યાદા ઉપર કશું તેમાં એટલો જ સુધારો કરવાની જરૂર છે કે, પોતાની પાસે ચાલીને આવતી બોગ્ય વસ્તુઓ પૂરતી છે એમ મેનક માનશે, પરંતુ તે આવી છે એટલા માટે તે આવશ્યક છે અથવા તેનો ઉપભોગ કરવો યોગ્ય જ છે એમ તે નહીં માને. ઘણી વાર જનતા એટની ઉદાર હોય છે કે, તે પોતાના સેવકના લાડ કરે છે, તેની જરૂરિયાત કંઈ પણ વધારે જાતજાતના અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભોગો તેની આગળ લાવીને ખડકે છે. પરંતુ યજ્ઞમાનપત્ની તાણ કરીને જોડણી પીરસે તે બધું ખાવું એ જેમ મહેમાન માટે દિતકર નથી હોતું, તેવી જ રીતે અનાયાસે મળનારા બધા ભોગો પણ ભોગવના એ સેવક માટે યોગ્ય નથી. અપેક્ષિત સુખસગવડમાં કાર્મિક ઓછું જણાય તો તેણે પોતાની અપેક્ષા સુધારીને ‘આટલું જ મારું’ એમ કરીને સતોષ માનવો. પણ પોતાને માટેની બોગ્ય વસ્તુઓની અતિમ મર્યાદા તેણે નક્કી કરી રાખવી જોઈએ.

કુટુંબ, જીવણી, શાળા, જાત્રાનય, પનટણુ ઇત્યાદિ ઉત્કટ મિરાદરી તથા આત્મીયતાના સાધિક જીવનમાં પણ માણસની વૃત્તિ પોતાને

માટે સરસમાં મગ્ન જ્યા, સ્વસ્થમાં અસ્થ કપડાં, વાસણુ ધ્યાદિ પસંદ કરી સેવાની હોય છે. સાગમાં રાકું હોય તે બધું મને મળે અને રણોસથો કચરો માગ આપીએને બાગે છે જાય — 'યતો રત્નમુજો વયમ્' — રત્નો જોટવાં અમાગ ઉપભોગ માટે છે — એવી વૃત્તિ મેવકની ન હોય. "ગથોસ્થો કચરો — કોકને તો લેવો જ પડવાનો, અને બધાં માણસો આપણાં જ છે," એમ કહીને સેવક એ કચરો જ પોતાને માટે પસંદ કરી લેશે અને પોતાની યોગ્યતા વાપરીને તેમાંથી જ અગવડ અને મોઝા નિર્માણ કરશે.

આનો અર્થ એવો નથી કે અગવડો, મુશ્કેલીઓ અને બૂખમગમાં જ સેવક રાશે. સેવકે પોતાની વાજબી જરૂરિયાતોની બાબતમાં બિચકુલ શરમ ન રાખતી. સ્વજનોની સાથે વળી શરમ કેવી ?

સાદી રહેણી - સેવકની રહેણી સાદી અને બધાને મળી શકે એવી જ હોવી જોઈએ. તેમાં સરસાઈનો દેખાવ ન હોવો જોઈએ. આપણે બીજાઓથી જુદા, જાંચા દરજ્જાના છીએ, એમ સૂચવવા માટે આપણે પહેરવેશ, આપણે સરસામાન, આપણે ખોરાક વગેરે બીજાઓ કરતાં એક દરજ્જાનાં અથવા જુદી જાતનાં હોવાં જોઈએ એમ માનવું અથવા કહેવું મેવકને જગાય શોભે નહીં. (ધણા 'મનિષ્ઠિન' લોકો એટલા માટે જ મોંઘી વસ્તુઓ વાપરે છે!) દરજ્જા અથવા પ્રતિષ્ઠા એ વસ્તુ જ સેવકને લાગુ પડતી નથી. "મજૂર મારો બોલે જાંચકે અને હું માત્ર છવી અથવા ચાંદીના કાથાવાળી લાકડી લઈને ચાલું." એમ સેવક કદી પણ નહીં કહે. તે કોઈને પણ પોતાનો નોકર, સાગરિત, મજૂર અથવા પટાવાળો નહીં ગણે.

સેવકે પ્રતિઠાને માટે, મોટાઈ માટે અથવા પોતાની પામે માધને છે એટલા જ ખાતર બીજાઓ કરતા હિંમત દરજ્જાની રહેણી ગણતી ન જોઈએ. તેણે બીજાઓની જેમ જ પોતાનાં ખાનપાન, કપડાંલત્તા, રહેણી, વર્તન ધ્યાદિ રાખવાં. પણ આનો અર્થ એવો નથી કે, સેવક પોતાની તબિયતની દૃષ્ટિથી અથવા પોતાની ફરજો

મળવનાની દૃષ્ટિથી વિશેષ પ્રકારનો ખોરાક ન લે, કપડાં ન પહેરે, સગરડો ન ભોગવે અથવા ખીજાઓ પાસે પોતાની મેરચાકરી ન કરાવે તમિયતને ખાતર એ જરૂર દૂધ લે, ગરમ કપડા વાપરે, પોતાના કપડાં ખીજાઓ પાસે ધોવડાવે, રિક્ષામાં, ડોળીમાં અથવા ખીજાને ખર્ચે બેઝીને પણ જાય, માત્ર આ, બધું તેણે મોટાઈના ખ્યાલથી નહીં પણ સહકારની અને કૃતજ્ઞતાની ભાવનાથી જ કરવું જોઈએ, અને પોતે જેની મેરચા લે છે તેમની, એવો જ પ્રસંગ આવતાં, જાતે સેવા કરવાની તેની તૈયારી હોવી જોઈએ તે જ પ્રમાણે પોતાની તમિયતને માટે મોઢો ખોરાક લેતી વખતે પણ પોતાની સાથેના ખીજા અશક્ત અથવા માદા માણુમેની એ જ પ્રકારની જરૂરિયાત હોય તો તે સતોપાય છે કે નહીં તે જોઈને પછી જ તે મુજબ પોતાની વાજખી જરૂરિયાત પણ તેણે પૂરી કરવી જોઈએ

સેવકની દૃષ્ટિ પોતાની રહેણી બની શકે તેટલી સાદી અને ઓછા ખર્ચની અને પોતાની જરૂરિયાતો બની શકે તેટલી ઓછી કરવા તરફ હોવી જોઈએ સાદાર્થ એટલે કઠાણપણું નહીં સાદાર્થ એટલે મોજમજના અને મિનજરૂરી ભોગોનો ત્યાગ માણુસની તદુરસ્તી અને કાર્યશક્તિ જેને લઈને વધે એ વસ્તુઓ જીવન માટે આવશ્યક ગણાય માફીની વસ્તુઓ મિનજરૂરી અને મોજશોખની, તેમના ઉપભોગથી તદુરસ્તી અને કાર્યશક્તિ વધવાને મદદે બીજી લીધે થાય છે જેના ઉપભોગથી કાર્યશક્તિ વધતીય નથી તેમ જ લીધું પણ થતી નથી એવી કેટલીક 'તટસ્થ' વસ્તુઓ પણ હોઈ શકે છે એ પણ ત્યાજ્ય જ ગણી દારણ, તે નિર્માણ કરવા માટે પોતાને અથવા ખીજાને કરવો પડતો શ્રમ નકામો જાય છે, તેથી એટલી કાર્યશક્તિ લીધે થઈ એમ જ માનવું ગયું મિનજરૂરી 'આવશ્યકતાઓ' અથવા હાજરો તેમ જ ખર્ચને લીધે સેવકનો સમાજ પરનો બોજો એટલા પ્રમાણમાં વધે છે અને તેનો આત્મવિશ્વાસ તેમ જ ગમે તેવા પ્રસંગનો સામનો કરવાની હિમત ઓછી થાય છે

શરીરધર્મ સેવકને ગમે ત્યા મુકો તે સેવક જ હોવાનો. જ્યા પ્રસંગોએ, જ્યા સમયે મની શકે તેમની બધી રીતે, જે કોઈ પ્રમ આની પડે તે કરવા તે તત્પર હોવાનો પોતાની કાર્યક્ષમતા વધારેમાં વધારે હોય, બીજાઓને પોતે વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થાય, અને પોતાનો બોલો બીજા પર બોલમાં બોલો પડે, એવી સેવકને તાવાવેની હોવાની તેથી વિરમના એ મેનકનુ પ્રમુખ લક્ષણ છે તે પોતાની જિંદગીની એક ક્ષણ પણ નકામી નહી જવા દે (ચેતનાજી અને આચર્યકના એ બે વચ્ચેનો ફરક ઉપર મતાઓ છે, એવી જ જાનનો તજ્જાન આજસ અને આરામ એ બેમાં છે આજસથી શક્તિ ધરે છે, આરામથી તેમાં પડેલી ખાધ પૂરાય છે સેવકને માટે આજસ વળ્યું હોય તોપણ તેને વિશ્રાન્તિ જોઈએ જ) ‘વખત કેમ પસાર થયો એવી ચિંતા કદી ન કરવી પડે એવી રીતે તેના કાર્યક્રમો પોતેના હોવા જોઈએ લેખો લાખો મુનાકતો સનાહમસ્યત એટલા જ માગો દ્વારા ઉપયોગી થવાનો તેનો આગ્રહ ન હોવો જોઈએ પણ પોતાની બધી જાતની શક્તિઓ તે સમાજના કાર્યમાં વાપરશે આ શક્તિઓમાં શરીરની કે હાથપગની શક્તિનું મહત્ત્વ ધણું છે બુદ્ધિમગનું મહત્ત્વ નથી એમ નહી પણ શારીરિક બળ અને તે દ્વારા ઉપયોગી અને ઉત્પાદક શરીરશ્રમ એ સેવાનો રસ્તો હરકોઈને માટે મુનબ છે મેનક તેની કદી પણ ઉપેક્ષા નહી કરે જોટલી તત્પરતાથી અને હોશથી તે લેખો લખવા, યોજનાઓ કે દસ્તાવેજ મુસદ્દા ધડવા માત્રિક શોધો કરવી વગેરે બૌદ્ધિક કામો કરશે તેમજી જ તત્પરતા અને હોશથી તે હરકોઈ જાતના શરીરશ્રમના કામો પણ કરશે શરીરશ્રમ કરવો એ મોટે ભાગે દનકા દરબજાનું લક્ષણ મનાય છે, પણ એ એક અત્યંત ઘાતક લોભશ્રમ છે આ જામનું નિરસન કરવું એ પણ એક મહત્ત્વની (બૌદ્ધિક) સમાજસેવા યશ જાતે કર્તાવ્ય બુદ્ધિથી અને હોશથી હરકોઈ જાતના શરીરશ્રમના કામો કરવા— કેનગ પોતાના જ અથવા બીજાના સ્વયંસેવક તરીકે નહી પણ પેગની

ખાતર પણ કરવા—એ તે શ્રમનિરાસનો અત્યંત પરિણામનું ક
ઉપાય છે તેથી સેવક કોઈ પણ જાતના સમાજોપયોગી શ્રમ વિશે
અણુગમે નહીં ગમે, તેમ જ કટાણો કે આળસ પણ નહીં કરે
જાતે શ્રમ કરવો તે શ્રમજીની અહુજનસમાજની સાથે એકતા અનુ-
ભવવાનો સારામા સારો રસ્તો છે તે જ પ્રમાણે નમ્રતા કેળવના
માટે શરીરશ્રમની ધણી મદદ થાય છે

ब्रह्मचर्य સેવક જ્યાં જાય ત્યાં તેને માખાપ, ભાઈભાણ્ણો,
સગાનહાના, છોકરાદેખા ભરપૂર મળવાના “હુ આ દુનિયામા એકલો
છું, મારે કોઈ પણ પ્રેમનો સાથી જોઈએ, તે વિના મારું જીવન
લખુ અને ગમગીન થયાનું,” એ જાતની ભૂખ લાગના મૂળમા હોય
છે ‘સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા —બધા પ્રાણીઓ જેને મન પોતાના જેવા
જ થયા એના નિત્યનૃપ્ત મેરકમા આવી જાતની અપૂર્ણતા અને
ઉત્કેષ કયાથી સભવે? તે ‘નિરાશ્રય’* પણ હોવાનો

તે જ પ્રમાણે જેનું સર્વસ્વ કોઈ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિમા જ
પરોનાઈ ગયું છે, તેની પાસે મીઠાઓને આપના માટે પ્રેમ કયાથી
બાકી રહે? એકને તેના એક નિર્ગંધમા કહ્યું છે કે, “જેને તમાન
ભરી દેવું છે, તેની પાસે બાગને પાવા માટે પાણી કયાથી બાકી રહે?”

સેવાવૃત્તિને લીધે વિવાહ અનાવશ્યક બને છે, અને જીનદુ, વિવાહ
ન કરવાથી નિશ્વપ્રેમ અને સેવાવૃત્તિ વધારે ઉકટ બને છે માણસના
પ્રેમને માટે પાત્રની જરૂર હોય છે પોતીકા બાળમગ્યાને અભાવે
આખો સમાજ સેવકને પોતાનો લાગે છે

મેરકને જેમ સોમતની આવશ્યકતા નહીં લાસે, તેમ જ પ્રજ્ઞે
ત્પત્તિની પણ નહીં લાસે જે પ્રજ્ઞ દસ્તી ધરાવે છે તેની જ યોગ્ય
વ્યવસ્થા કરવા પર તેની બધી શક્તિ કેન્દ્રિત થઈ હોય છે, તેથી
વધારે માણસો તેમા દાખન કરવાની ભાજગડ એ શા માટે કરે? અને

* ગીતા ૪ ર૦મા ‘નિત્યવૃત્તો નિરાશ્રય’ એ યોગીના લક્ષણો કહ્યા છે
નિરાશ્રય = જેને બધાનો આશ્રય છે તે

પ્રજનનની ઇચ્છા વિના ભોગ કરવો એ અનુચિત છે એ દેખીતું જ છે ઈશ્વરે આપેલી શક્તિનો તે અપવ્યય છે ભગવદ્ગીતાકારે “પ્રજનદ્વાસ્મિ વદય” — પ્રજોત્પત્તિ કરનારો કામ એ પરમેશ્વરની જ વિભૂતિ અથવા દેહુગી છે, એમ કહીને કામને શરતી માન્યતા આપી છે પરંતુ આ વચન “હત્વાપિ સ હમાન્ લોકાન્ ન હતિ ન નિવચ્યતે” — આ મધ્ય લોકોને મારી નાખીને પણ યોગી એ હતાનો કર્તા થતો નથી, અથવા મધનમા પડતો નથી — એ વચનના જ નમૂનાનું છે જે શુદ્ધાત્મનું છે તે દોષાત્મીત પણ હશે એક રીતે જોતા અધો જ કામ પ્રજન છે, કારણ તે બીજોત્પત્તિ કરે જ છે, ભલે એ બીજામાથી પ્રજા નિર્માણ થાઓ કે ન થાઓ આવી રીતે શરીરધર્મ અનુસાર અધો જ કામ પ્રજન હોય તોપણ શુદ્ધિપૂર્વક પ્રજન હોય એવો કામ બુદ્ધિ જ દુર્બલ બદ્ધે અસક્ય છે ભોગસમયની માણસની અવસ્થા યોજકતાના કરતા કામુકતાની, આત્મવશતા કરતા વિકારાવસ્થાની જ હોય છે એમ કહેવામા વાધા નથી આદર્શ સ્થિતિની સાથે તેનો મેળ એસતો નથી સેરક તો જિતેન્દ્રિય જ હોવો જોઈએ

આદર અને કામુકતા એ બેનો મેળ એમાંડવો પણ મુશ્કેલ છે. જે વ્યક્તિને નિષે આપણને અત્યંત માન હોય છે તેને નિષેની કામુકતા હુપ્ત થતી જ જોઈએ પ્રેમમા આદરનું પ્રમાણ જેમ જેમ વધે તેમ તેમ કામુકતાનું પ્રમાણ ઘટે એ અનિવાર્ય છે દાપત્યપ્રેમનો અનુભવ પણ એવો જ છે સેરકને વ્યક્તિમાત્રને નિષે શુદ્ધ આદર હોનાનો, તેથી તેનામાં કામુકતા મલતી નથી

અહીં આપણે આદર્શ મેરકનો વિચાર કરવાનો છે વાસ્તવિક સેરક આદર્શ સેરકથી ઓછાવત્તા પ્રમાણમા દૂર હોવાનો એ દેખીતું છે, પણ તેથી આદર્શને બાધ આવતો નથી કામવિકાર સાર્વત્રિક અથવા સર્વસામાન્ય છે, અને “જે સામાન્ય છે તેને વિકૃતિ શા માટે કહેતી? તેને પ્રકૃતિ જ માનતી ઘટે,” એમ કેટલાક લોકોનું કહેવું છે તેમનું આ કહેવું એ ‘તમામ્નુ વ્યસન સાર્વત્રિક છે તેથી તે માનતી

જીવનની એક જરૂરિયાત છે એમ પુરવાર થાય છે.” એમ કહેવા જેવું જ છે. અહમચારીના જીવનનો ઉગમ જ કામવાસનામાથી છે એ સાચું છે, પરંતુ તે પરથી એ જીવનનું ઉદ્દિષ્ટ અથવા ધ્યેય પણ કામોપભોગ જ હોવું જોઈએ એમ કહિત થતું નથી. “અથા જ અહમચારી થાય તો મનુષ્યજાતિ નષ્ટ થશે અને ઈશ્વરનો સૃષ્ટિકર્મ આપણે બંધ પાડ્યા જેવું થશે,” એવી પણ દેટલાકને ધારણી લાગે છે. પરંતુ સાચે જ અથા અહમચારી થઈ જાય અને તેથી મનુષ્યજાતિનો અત અવાે તોય તેથી નુ અગડાનાનું હવું? ખુદ અહમચારીનો પોતાનો નિર્વંશ થવાથી તેનું દેટયું નુકસાન થાય છે? મનુષ્યજાતિ નષ્ટ થવાથી સૃષ્ટિનું નુકસાન થશે કે કાયદો થશે એ પણ કોણ કહી શકે? અને અત્યારના માણસોનો નિર્વંશ થાય તોપણ તેથી આખી માનવજાતિ નષ્ટ જ થશે એમ પણ કહી શકાય નહીં. બિનદુઃ, અગાઉની જેમ માકડામાથી ઝટઝટ માણસ બનવા માટે અનુકૂળતા નહીં થાય એમ પણ કેમ કહી શકાય? માકડાના માણસ થાય એટલે તેમની જગ્યા તેથી નીચેની યોનિઓ હોય, અને એ જ ક્રમ આગળ વધીને બધી જ યોનિઓની ઉત્ક્રાન્તિનો માર્ગ ખુલ્યો થશે ઉપવા ધોરણના પ્રિયાર્થીઓ એ જ ધોરણમા કાયમ રહી બીડ કરીને પોતાની સાથે નીચવા ધોરણોની પ્રગતિ પણ પ્રગતિ કરે કે અહમચાર્યથી માનવજાતિ નષ્ટ નહીં થાય બનકે ઉત્તીજ થશે, મમ્તા થશે

ધ્યાવહારિક વ્રહ્મચર્ય આદર્શ અહમચાર્યનો વિચાર અવહેવારુ માનીને ડાડી દઈએ તોપણ એકે કાર્ષ નહીં તો, વહેવારુ અહમચાર્ય એટલે અમમ તો પાળવો જ જોઈએ બધાની સાથે, એટલે અવમત્ત સીજાતિ સાથે પણ, તેનું વર્તન ઉદાત્ત, આદરયુક્ત તેમ જ ગાબીર્ય-વાળું જ હશે પોતાની પત્ની સિવાયની બીજીબધી સ્ત્રીઓ તેને માતા કે બહેન જેવી લાગશે કોઈ પણ માણસને તેને વિશે ભય કે શંકા થશે નહીં. બીજી સ્ત્રીઓ સાથે આવી જાનનો નિર્મળ સબંધ રાખવાની

દષ્ટિથી પોતાની પત્ની સાથેનો તેનો સંબંધ પણ પ્રમાણમાં સંયમથી-
હોય એ જણવું છે

આદર્શ મેરઠાં શ્રદ્ધાચારી હશે, એમ જ્યારે અને કહીએ છીએ
ત્યારે તે શ્રદ્ધાચાર્ય સંયમસ્ફુર્ત હોવું જોઈએ એ દેખીતું જ છે વાસ્તા-
ઓનો હાપૂર્વક પરાણે નિગ્રહ કરવામાં શોભા નથી, સંતોષ નથી,
તેમ જ મેરઠાં પણ નથી એટલે મહમદ પેગંબરે ગદસ્યાશ્રમની જ
જે દ્વિમાયત કરી હતી તે તે કાળના અને તે દેશના મમાજને અનુરૂપ
હતી એટલા માટે જ કરી હતી

લગ્નની ઇચ્છા હોવા છતાં કેવળ કાર્યની સંભવ જાતર, અથવા
વૈરાગિક જીવનનું ખરચ પાલવશે નહીં એટલા જાતર અવિનાશિત
રહેવું એ પણ ઇષ્ટ નથી નિવાદને લીધે કાર્યકર્તાને એક નિમ્નનો સહકારી
મગરાનો અને તેથી તેની કાર્યશક્તિ દ્વિગુણિત થવાનો પણ સંભવ
હોય છે સવાલ લગ્ન કરવું કે ન કરવું એ નથી, પણ ભોગવૃત્તિ કે
સંયમવૃત્તિ એ છે મુશ્કેલી પત્નીની નહીં, પણ પોતાની વૃત્તિની છે
પત્ની સેવકના પગમાંની બેડી થવાને બદલે તેની ટેકા લેવાની લાકડી
અથવા તેની જીવનનૌકાનું સુમન પણ થઈ શકે

અહીં સુધી આપણે સેવક એ એક પુરુષ જ છે એમ માનીને
ચાલ્યા પણ એનો અર્થ એમ નથી થતો કે મેંવા અને શ્રદ્ધાચાર્ય એ
કેવળ પુરુષોનો જ ઇન્કાર છે એટલે આ મધુ નિવેચન આવશ્યક
શાબ્દિક ફેરફાર માથે સેવિકાઓને પણ લાગ્યું પડે છે સ્ત્રીઓને
શ્રદ્ધાચાર્યનો અધિકાર છે એટલું જ નહીં પણ તેમને માટે શ્રદ્ધાચાર્યનું
પાનન વધારે સુખ છે એવો જ ગણાખરા સમાજશાસ્ત્રમંત્રોનો
અભિપ્રાય જણાય કે કારણ તેઓ સ્ત્રીઓની ઉપર પુરુષોના પ્રતા-
વધારે કડક નિર્બંધ મૂકે છે અને તેમની પાસેથી વધારે સંયમની
અપેક્ષા રાખે છે

અસ્વાદ અસ્વાદવૃત્તિનો શ્રદ્ધાચાર્યની સાથે ધણો નિકટનો
સંબંધ ■ 'જિતમ્ સવમ્ જિતે રસે' —જીભ જતી એટલે બધું

શ્રુત્યુ તે જ પ્રમાણે આરોગ્ય અને બળ એ બેની સાથે પણ અસ્વાદનો નિકટનો સમઘ છે 'શરીરમાદ્યમ્ સલુ ધમસાધનમ્'— શરીર ધર્મપાલનનું પહેલું સાધન છે, તેથી સૈનિકે પોતાનું શરીર નિરોગી અને કાર્યક્ષમ રહે તેની પૂરેપૂરી સામ્યેતી રાખવી જોઈએ તેને માટે શરીરની બીજી રીતે પણ કાળજી લેવી જ જોઈએ, પણ શરીરને યોગ્ય ખોરાક, યોગ્ય પ્રમાણમાં અને યોગ્ય વખતે આપવો એનું ખાસ મહત્ત્વ છે આની કર્તવ્યની લાનનાથી અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જ સૈનિક પોતાના ખાનપાન વગેરેનો વિચાર કરશે ગળ્યુ લાગે તે સારી પેઠે ઝાપટવું અને ન લાનવું હોય તે ઝાંડી દેવું, એની તેની રીત નહીં હોય, પણ શરીરને જે પથ્ય અને આવશ્યક હોય તે જ યોગ્ય હોય એટલા જ પ્રમાણમાં તે લેશે અને તેમાં તેને સાત્ત્વિક સ્વાદ પણ ભરપૂર મળશે અસ્વાદ એટલે સ્વાદનો અભાવ નહીં પણ શુદ્ધ સ્વાદ સ્વાર્થત્યાગ એ જેમ સ્વાર્થવિકાસ અથવા ઊંચી જાતનો સ્વાર્થ જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે અસ્વાદ એટલે ઉચ્ચ સાત્ત્વ અને આરોગ્યપ્રદ સ્વાદ છે જેણે પોતાની રુચિઓ હાથે કરીને મગાડી નાખી નથી એના નીરોગી માણસને જે પથ્ય હશે તે જ સ્વાદિષ્ટ લાગશે અને સ્વાદિષ્ટ લાગશે તે પથ્ય પણ હશે જગની પશુઓનું આવું જ હોય છે એકના માણસે જ કેવળ પોતાની મજાની નિરોગી પ્રેરણાઓને મગાડી નાખી છે, તેથી તેની મામતમાં સ્વાદિષ્ટ અને પથ્ય વચ્ચે ભેદ પેા થયો છે માણસની સોમનથી દોર, ફૂતરા, મિલાડા, થોડા વગેરે પ્રાણીઓની સ્વાદેન્દ્રિયો પણ રોગી બની છે, અને તેઓ અનેક જાતના રોગના ભોગ મને છે

૬૩, અશીલુ ગાળે, તમાકુ વગેરે જેવા નુકસાનકારક અને સૂગ ઉપજાવે તેવા પદાર્થો માણસને ટેવને લીધે મોરામ્થી પણ વધારે પ્રિય અને આવશ્યક જણાવા લાગે છે પણ આરોગ્યની કાળજી રાખનારે આ બધી વસ્તુઓ ત્યાજ્ય માનવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ જ છે આ, મસાલા અને તીવ્ર સ્વાદના બીજા અનેક પદાર્થો પણ ત્યાજ્ય માનવા જોઈએ.

યુક્તાદાર નેટલું જ મિતાદારનું પણ મહત્વ છે, એ ઉપરના વિવેચન પરથી ધ્યાનમાં આવશે શ્યાદને લોભે શરીરની જરૂરિયાત કમતા નામે આવું એ એક જાતની યોગી છે — વિધાતાએ એ અન્ન ખીજાઓ માટે નિર્માણ કરેલું હોવા છતાં મેં તે લૂંટી લીધું એમ થાય છે એ પણ સેવકને શોભતું નથી.

સત્ય જન ઝાંહિસા મેનાનો હેતુ જીવમાત્રની સાથે એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ છે આ એકતાના ક્ષેત્રને કોઈ પણ જાનની મર્યાદા નથી જીવમાત્રની સાથે એકતા એમ અમે કહ્યું પણ ખરું જોતા, નિશ્ચની સાથે એકતા એ જ તેનો અભિપ્રેત અર્થ છે સેવકનું દરેક કૃત્ય વિશ્વને માટે હોય જોઈએ તેના કરતાં મર્યાદિત વૃત્તિથી મર્યાદા પણ સમૂહને માટે કામ કરવું — કામ વર્ગ પ્રાત અથવા દેશને માટે એ જ સર્વસ્વ છે એમ માનીને તનતોડ મહેનત કરવી — એ આ ઉપાસ્ય દેવતાનો તેટલા પ્રમાણમાં દ્રોહ છે ક્ષેત્રમર્યાદાની સાથે જ નિરપેક્ષતાને પણ માધ આવે જ છે મર્યાદિત સમૂહની સેવા એ ધ્યેય અરસપરસ સહકારનો એક કરાર જ હોય છે એ આપણે અગાઉ જોયું એટલે જ આવી મેના કેલેક અશે સ્વાર્થી હોય છે પોતાના અને પારના એવા બેદ કંપીને પોતીકાઓનો ગમે તેમ કરીને લાભ સાધનાનો વિચાર એ વાર નહીં થયો એટલે તેને માટે અસત્ય હિંસા તોરે ગમે તેના સારા નરસા સાધનાનો આશ્રય લેવાનું સ્વાભાવિક જાન જાય છે પરંતુ આદર્શ સેવક એ મર્યાદા મર્યાદિત સમૂહનો નથી પણ સમગ્ર વિશ્વનો સેવક છે આવા સેવકને અનુનક્ષીને જ મીનાનો ઉપદેશ છે કે

યજ્ઞહોષિ યદન્નાસિ યત્તરોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્પસિ કૌન્નય તત્ત્રુહ્યવ મદપન્નમ્ ॥ (ગીતા ૧૦૭)

જે કરે ભોગવે ત્રા જે, જે હોમે, દાન જે મે

આયરે તપો વા જે, કર અર્પણ તે મને

મને એટલે પરમેશ્વરને શુદ્ધ મેવા એટલે ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી, ખાનગી મમતા, મોહ તોરેથી અતિષ્ઠ રહીને કરેલું કર્મ જે સેવક

નિર્મામ, નિર્મોહ અને અનાસખા બુદ્ધિનાળો છે, તેને કોઈને પણ છેતરવાનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી છેતરવું એટલે પોતાની જાતને જ છેતરતી, ધ્વિરને છેતરવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે એ તે સમજે છે આવો માણસ હિંસા પણ કોની અને શા માટે કરે ?

અસત્ય ભાષણ, અસત્ય આચરણ, લુચ્ચાર્, છેતરપિંડી એ એકતાના અનુભવના માર્ગમાના મોટામા મોટા વિઘ્નો છે તે કોઈની સાથે ખોટું બોલું, એ જ ક્ષણે એની અને મારી વચ્ચે મોની ખાઈ પડી જાય છે માત્ર પોતાનું જીવન એટલા પ્રમાણમા સંકુચિત બની જાય છે કોઈને પણ છેતરવું એટલે તેનો દ્રોહ કરવો અને તેનો દ્રોહ એટલે આત્મદ્રોહ જ

બુદ્ધિનું નિખાનસપણું એ પણ સત્યનિષ્ઠાનું જ એક અંગ છે. પોતાની ભૂલો કબૂલ કરવાની અને સુધારવાની સેવકની હમેશા તૈયારી હોવી જોઈએ આપણે જે મત એક વાર જાહેર કર્યો અથવા જેનું આપણે પ્રતિપાદન કર્યું અને તદ્દનુસાર કાર્યની યોજના કરી, તે મત પાળીથી બૂનભરેલો પુરવાર થાય, તો આપણું આજ સુધીનું કાર્ય નિષ્ફળ અથવા નુકસાનકારક પણ નીવડે અને આપણી નામોશી ધર્ષને પછી કાર્ય કરવું પણ મુશ્કેલ ધર્ષ જાય, એ ખીકે કાર્યકર્તા પોતાની વિચાર સરણીની અને કાર્યપદ્ધતિની ફેરતપાસણી કરવાની હિંમત પણ કરતો નથી પરંતુ આ હાથમૂઠા અનર્થકારક બને છે તેથી સેવકે નિરાશ્રયી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ તેનો વિકાસ કદી અટકવો ન જોઈએ પોતે લીધેના માર્ગને અનુભવની અને વિચારની કસોટી પર સતત તપાસતા રહેવાની જાગરૂકતા, ભૂલો માન્ય કરવાની નિખાનસતા અને તે સુધારવાની દક્ષતા તેનામા હોવી જોઈએ

કોન, દેવ, હિંસા ધર્માદિને કારણે જીવજીવની વચ્ચે આત્મા આત્માની વચ્ચે વિચ્છેદ થાય છે હિંસા એટલે સામા આત્માનું અપમાન તેને લીધે આપણો આત્મા પણ અપમાનિત થાય છે એકતાના અનુભવવાળો અથવા એકતાની ઇચ્છાવાળો સેવક પોતા થકી ખીજને દૂર

ઠેલશે નહીં એટલે જ કોઈની ઉપર જબરદસ્તી, શિરજોરી અથવા દમણ કરવું, કોઈને પણ કરાવીને તેની પાસેથી અમુક કાર્ય કરાવવું એ તેને ગમશે જ નહીં.

હિંસાને અસત્યનો આશરો લેવો જ પડે છે પ્રતિપક્ષીને હેતુથી કે મનાબ્યા સિવાય, તેને પ્રિધાસમા લઈને તેની હિંસા કરવા માગનાર માણસ બાધો જ કહેવો જોઈએ અનાસક્ત સેવકને અમત્ય અને હિંસા જગ પછુ ન ખરે, એ મુદ્દાનું રિવેચન ગાંધીજીએ પોતાના જ્ઞાનસંવિત્તયોગની પ્રસ્તાવનામાં બહુ સારી રીતે કર્યું છે તે જિનાસુએ અવશ્ય જોવું ધટે

સત્યાગ્રહ આશ્રમનો જ્ઞાતો ૧૯૧૫ ની શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ અમદાવાદની નજીક સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના કરી દેશસેવાની તાલીમ આપવી એ તે આશ્રમનું ધ્યેય હતું કેટલાક નિયમોનું અને પ્રતોનું અનુશીલન કરવું એ મુખ્ય અભ્યાસક્રમ મનાયો હતો ૧૯૩૦ ની સાલમાં ધરોહા જેલમાંથી આશ્રમવાસીઓને ઉદ્દેશીને લખેલા પત્રોમાં ગાંધીજીએ આ પ્રતોનું મનનીય વિવેચન કર્યું છે આ બધા પત્રો ‘મગ્ગમ્મમાત’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે શ્રી પ્રિતાના ભાવેએ એ બધા પ્રતોના નામ નીચેના જે સરળ અનુષ્ટુપોમાં ગૂંથ્યા છે

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અસગ્રહ ।

શરીરશ્રમ, અસ્વાદ, સર્વત્ર મયવર્જન ॥

સવધર્મી મમાનત્વ, સ્વદેશી, સ્પર્શમાવના ।

હી એવાદસ મેવાલી નમ્રત્વે જ્ઞાનિરુચ્ય ॥

ઉપરના પહેલા મ્લોકમાંના પ્રતો તેમ જ સ્વદેશી વત સાર્વત્રિક અને સનાતન સ્વરૂપના છે, ત્યારે સર્વધર્મસમભાવ અને અસ્પૃશ્યતા - નિવારણ એ વિશેષરૂપે હિંદુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિને અનુલક્ષીને છે. જેને દેશસેવા કરવી છે તેને માટે ઉપરના ગુણ કેળવવાનું આવશ્યક છે. આવી તૈયારી વિના પ્રસિદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેના સોભથી, ઈર્ષ્યાથી,

ખીનઓનું જોઈને, અથવા કેવળ નવરા જોઈ ગહેવાતુ નથી એટલા માટે જે દેશકાર્ય કરવા મંડી પડે છે, તેને દાથે દેશની ભારે દાનિ પણ થવાની ધાસ્તી હોય છે કેવળ સેવાવૃત્તિની કેળવણી આપનારી શાળાઓ, ત્રિશિષ્ટ અરધિનો અઘ્યામક્રમ અને તેમાથી જે પસાર થાય તેમને પ્રમાણપત્રો અથવા ઉપાધિઓ આપવી—એમાથી કશાની પણ શંકના અથવા આવશ્યકતા નથી સેવક એ અવસિતક જ રહેવા જોઈએ તે અપ્રવૃત્ત અને જાગૃત હોય તો પ્રત્યક્ષ મેરાકાર્ય કરતા કરતા, બૂલો કરતા ઢરતા પણ, પોતાની કેળવણી પાર પાડશે. તેમા તેને વધારે અનુભવી લોકો પામેથી વખતોવખત માર્ગદર્શન પણ મળી શકશે.

અમલ ઉપર જણાવેના સામાન્ય વ્રતો પૈકી અભય અને સ્વદેશી સિવાયના ખીજા વ્રતોનું વિવેચન આ પૂર્વે કરવામા આવેલુ જ છે સેવકને માટે નિર્ભયવૃત્તિનુ પણ ઘણુ મહત્વ છે નિર્ભયતા વિના તે મેરામાર્ગ અખત્યાગ કરી શકે નહીં દુનિયામા અન્યાય અને અજ્ઞાન, જુલમ અને જુલમ આગળ નમી પડનાની હીનવૃત્તિ, ગર્વ અને પોતાને વિશે હીનત્વભાન બરપૂર પ્રમાણમા છે, અને આ બનાનો ડગલે ને પગલે મેવકે સામનો કરવાનો રહેશે ઉપદાસ, લોકનિષ્ઠા, વિયોગ, રાજભય, ગરીમાર્ધ વગેરેનો ભય તો તેણે ન જ રાખવો જોઈએ, પણ જેમની પોતે મેના કરે છે તેમને નાખુશ કરવાનો વખત આવે તોપણ તેણે તેની પરવા ન કરવી જોઈએ પોતાના મનની પ્રેરણાની જ તેણે સર્વોપરી સત્તા માનવી જોઈએ અન્યાય અને જુલમના પણ જાનનતના પ્રકાર અથવા રૂપો હોય છે રુઆમ, તુમાખી, મોટાર્ધ, વિવેક, દુનિનતા, વગેરેના રૂપાળા જુરખા નીચે અનેક સૂક્ષ્મ અન્યાયો સત્તાયેના હોય છે તેનાથી સેવકે અજાઈ જવુ જોઈએ નહીં જેમને તેની મેનાની ગરજ છે તેમની અથવા અનાથોની મવા તેણે કરવી, જાનીમોની તુમાખીથી હરી જઈને કે તેમના વૈભવથી અજાઈ જઈને તેમની મેરા કરવી નહીં નહીં તો, ચીથરેહાલ બિખારીને આપણે ગમે તેવા ખગમ વેલુ સબળાનીને તેની ઝોળીમા ચપટી ચોખા નાખીએ

છીએ અને દોર્લ સ્વામી કે મહાગજ આવે તો તેના કેવળ ભ્રમથી અન્તર્મુર્તિને તેની પાછપૂજા કરીએ છીએ અને તેને માટે પાણીની જેમ પૈસો વેંટી નાખીએ છીએ, તેના જેવું થાય

નિર્ભયતા એ મધી નીતિનો પાયો છે જીતિ અને નીતિ વચ્ચે તાડવેર છે દરથી અથવા ધાકથી પ્રેરાઈને કરેલા સદાચરણની નીતિની દૃષ્ટિથી મોડી જોટરી પણ કિંમત નથી તેથી કર્તાની અધોગતિ જ થાય છે પોતાની રાજ્યપ્રતિષ્ઠા અને પ્રેમપૂર્વક કરેલું માર્ગ જ નૈનિક દૃષ્ટિથી કીમતી અને કર્તાની ઉન્નતિ સાધનારુ હોય છે તેથી, મેરુક જાતે ભયરસ થનાનું ટાળશે અને ધાકને જોરે બીજાઓ પાસથી પણ કોઈ કામ લેવાની ઇચ્છા નહીં રાખે એનું જ નામ અદ્વિતિયા

સ્વદેશી ધરના દેવની પૂજા છોડી દર્શને પરચુર દોડી જવાની જૂન અનેક કાર્યકર્તાઓ હમેશા કરે છે દેશસેવાના નગારા આગળ પડોશીની મુરકેલીની પિપૂડી તેને સહજાતી નથી દૂરનાને બાધમા લેવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા હાથમાનું સરી પડે છે અને દૂરનું દૂર જ રહે છે એટલા માટે સેવકની દૃષ્ટિ વિશાળ હોવી જોઈએ, પરન્તુ તેના કાર્યક્રમ નિકટવર્તી જ હોવા જોઈએ

સ્વદેશી એટલે સ્વાર્થ નહીં પણ સ્વધર્મ કે નિયતિથી પોતાને ભાગે આવેલું કામ અત કરણપૂર્વક કરવું તેમ જ પોતાને ભાગે આવતી સુખ-અગવડોથી સતોષ માનવો હું જો કોકણવાસી હોઉં તો મારે દરખાસ્ત મહલે કરમદા સરજનને બહલે કેરી ને ટેટીને બહલે ચીલડાને જ મારો મેવો માનવો જોઈએ તેજ પ્રમાણે મારે કોકણ વિષે, કોકણ-વાસીઓ વિષે કોકણી ભાષા વિષે તેમ જ પોતાની જાતને વિષે શરમ અથવા તિરસ્કાર ન રાખતા અભિમાન રાખવું જોઈએ કુર્કુમવાળા ગદસચ્ચે હોટેલમા જઈને ચા પીરી કે ચેરડો ખાવો, હનકી (ગણાતી) કોમના ભણેલા માણસે પોતાની જાત છુપાવવી, પોતાના સાદા અથવા બેડોગ નામથી પણ શરમાવું, કેટલાક કોલેજના યુવાનોને થાય છે તેમ પોતાના ગામડિયા બાપની શરમ આવવી, પૈસાદાર

માણ્યે પોતાના ગરીબ મિત્રો, પડોશીઓ અથવા ભાઈભાંડુઓ માથેનો મંબધ તોડવો, મુશિક્ષિત (?) હિન્દી ગદસઘોએ ભાગીતૂટી અંગ્રેજમાં અથવા અંગ્રેજમિશ્રિત માતૃભાષામાં બોલવામાં મોટાઈ માનવી, આ મધ્ય સ્વદેશીયતાના ભંગના દાખવા છે

આ મધુ કરવામાં આપણા પોતીકાઓ તેમ જ આપણ પોતાને વિષે તિરસ્કાર, અનાદર, શરમ અથવા અનાસ્થા દેખાઈ આવે છે. આ આત્મદ્રોહ છે ગર્વ અથવા બડાશની જેમ જ આત્મઅનાદર પણ ત્યાજ્ય છે એમાં ધ્વિરનો પણ દ્રોહ છે એમાં અહંકાર છે. નિગદ્ધકારી માણ્ય વસ્તુસ્થિતિ જેવી હોય તેની સ્વીકારવામાં સકાચ ગાખતો નથી, ખચકાતો નથી, કાગળ, વસ્તુસ્થિતિ તેણે પોતે થોડી જ ઉપભારી કાઢી છે ? તે પોતે પણ ખીજાઓની જેમ એ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રેક્ષક જ છે તે વસ્તુસ્થિતિને સુધારવાનો પ્રયત્ન તે જરૂર કરશે, પણ કોઈ ગેઝટર દર્દીની માદગી મગાડવાનો જેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે તેવી જ રીતે ને તેટલી જ અવિખત વૃત્તિથી તે પણ કરશે

આપણે તેમ જ આપણા પોતીકાઓ જેવા હોઈએ તેનાથી જુદા અથવા વધારે સારા દેખાનાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં એક જાતનો સત્યાપવાપ પણ છે, સત્યને છુપાવવાનો પ્રયત્ન છે સેનકે વધારે મારા દેખાનાનો નહીં પણ વધારે મારા થનાનો પ્રયત્ન કરાનો છે

ઉવસહાર મેનકની સાધનસપત્તિનું અત્યાર સુધી ધણું વિવેચન થયું, તે ગમે તેટલું કરીએ તોપણ સપૂર્ણ નહીં થાય અત્યારમુધી ગણાવેલી સદ્વૃત્તિઓ પણ એકમીજાતી કઈ સ્વતંત્ર નથી પણ મુળની સેનાવૃત્તિના જ જુદા જુદા નામો છે આ સેનાવૃત્તિના પ્રમુખ લક્ષણ છે ધ્વિરશરણતા, કાર્યનો નિદિધ્યાસ કે લગની અને આત્મનિરીક્ષણ સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું છે

પહિલેં હરિકથાનિરૂપણ । દુસરેં તેં રાજકારણ ।

તિસરેં તે સાવધપણ । સર્વાં ઠાપી ॥

સેવકની આર્જવકા

“વૈતેટકે સૂસી હોય ઈલાઓઈ જ સેવા કરવો ? ” : સેવા એટલે જાહેર કાર્ય. જાહેર કામમાં પડ્યા પછી મેવકને પોતાના ઘરનાં કામ કરવા માટે કુરસદ જ મગાની નથી, એટલે એવી સ્થિતિમાં સેવકે પોતાની તેમ જ પોતાના ઉપર આધાર મળનારાઓની આજીવિકા શી રીતે ચલાવવી ? આ સવાલનો કેટલાક લોકો એવો જવાબ આપે આપે છે કે, “કાર્યકર્તાએ પોતાના નિર્વાહની ચિંતા ન કરવી પડે એટલે ધનમંદ્રદ પ્રથમ કરી લેવો, અને પછી જ જાહેર કામમાં પડવું. આમ કરવાથી સેવકને પાછળથી પસ્તાવો કરવાનો વખત નહીં આવે, તેનાં કુટુંબીજનો બેદાશ નહીં થાય અને તેને પોતાને પારકાના મોઢા સામુ જોવાનો વારો નહીં આવે. ‘આધી પ્રપચ જરાવા નેટજા’—માણુમે પ્રથમ પોતાનો ગૃહસંસાર જરાજર વ્યવસ્થિતપણે ચલાવવો—એમ સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે.

“આવી રીતે ગૃહસંસારની બાજતમાં નચિંત ચર્ચને જાહેર કામમાં પડવાથી કાર્યકર્તાની લોકો પર સારી છાપ પડે છે. તેનું નિઃસ્વાધીપણું સાબિત થાય છે, અને તેના સ્વમાનને પણ બાધ આવતો નથી. જાહેર કામ વિનાયેતન કર્યું હોય તો જ શોભે છે; એમ કરવાથી કોઈના ઓશિયાળા થવાનો વખત આવતો નથી.

“એટલા માટે કાલા માણુસે પ્રથમ પોતાનો ધણો અને ગૃહ-સંસાર વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવી કરીને પોતાના જીવનના બાકી ગૃહેલા દિવસોમાં અને નવરાશના વખતમાં જાહેર કામ કરવું.” વગેરે.

અગાઉ અમે જોતા ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ‘ગેટ ઓન—ગેટ ઓનર—ગેટ ઓનેરટ’—પ્રથમ ધન મેળવો, પછી માનમરતબો અને આખરે

પુણ્ય — એ આપમતવળી નીતિને પૂરેપૂરી રીતે શોભે એની જ આ સલાહ છે કેળવ પ્રમિદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા અને માનમરતબો વગેરે મેળાના પૂરતો જ જો જાહેર ઝામનો ઉદ્દેશ હોય, તો ઉપરની સલાહ મથાપોઅ જ છે અને તેથી જ સેનાકાર્યને માટે ‘ઓનરરી વર્ક’ (અન્યાન્ય કાર્ય) એ પર્યાય રૂઢ થયો છે

સેવાને અગ્રસ્થાન પણ સેનાકાર્ય કરવા પાછળની દૃષ્ટિ માનમરતમો પ્રાપ્ત કરવાની નહીં પણ પારમાર્થિક એટલે સાચેસાચી હોય, તો સેનાકે પોતાની કર્તૃત્વશક્તિનો ઉત્તમ કાળ અને પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ અને આનંદ સેનાકાર્યને અર્પણ કરવા જોઈએ અને તે તેમ કરના માટે તો પોતાનો ગૃહસંસાર સ્વતંત્રપણે ચાલવા જેટલી કુરચ જ તેને રહેશે નહીં હું અને સમાજ એ બેનો અભેદભાવ એ જ મેનાયોગનો પાયો છે એમાં સમાજનું હિત અને મારો ગૃહસંસાર એવો બેદ રહી જ શકતો નથી

જ્ઞાનગી ધધો, જ્ઞાનગી કમાણી, અને અગત માલમિનમ્ત એ બધાને કારણે જ સમાજ અને સેનાક એ બેની વચ્ચે અતર પડે છે પ્રથમ આવું અગાપણું અથવા દૈતભાવ સ્થાપિત કરીને પછી વેતન લીધા મિત્રાપ પરાપકારની ભાવનાથી જાહેર ઝામ કરવાથી સેવા થતી નથી પણ જીનદુ અપકાર (કુમેવા) જ થાય છે પોતાને પક્ષે શ્રેષ્ઠપણું લઈને અને જોની મેના કરની છે તેને હલકો પાડીને તેના પર કરેલો ઉપકાર એ પેના ઉપકૃત માણસને અપમાન જેવો અને નાસદાપક લાગે છે ‘ડપ વાર’ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘પાસે કરવો’ એવો થાય છે. ઉપકારને લીધે ઉપકર્તા એટલે ઉપકાર કરનાર અને ઉપકૃત એટલે જોના પર ઉપકાર કરવામાં આવે કે, તે એ વચ્ચેનું અતર ઓછું થઈને તેઓ એક મીઠની પામે આનંદ જોઈએ ઉપકારને વીચે ઉપકૃત વ્યક્તિ ઓરિયાળી મનીને અથવા ઉપકારના ભારથી અસ્વસ્થ બનીને દુર નહીં દેવાય એવી રીતે તે કરવામાં આવે તો જ તે સાચો ઉપકાર કહેવાય ઝગમગાતો અર્થ જેમ (ઈશ્વરની) પાસે જઈને બેસવું એવો થાય છે

તેની જ રીતે ઉપકારનો અર્થ બીજાની નજીકના બનીને, અથવા બીજા નજીકનો થઈ શકે એવી રીતે વર્તવું, એવો યામ છે એથી બનતું અપકાર એટલે જોઈ કરીને બીજાને દૂર જાય એવું વર્તન

દૂકમા, સેવક સમાજ પર ખોટા ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, તેથી તે અભેદ બુદ્ધિથી પોતાની બધી શક્તિઓ વાપરીને સમાજનું કાર્ય કરશે, અને પોતાના ગુજરાન પૂરતું વેતન સમાજ પોતાને આપશે એવી ખાતરી રાખશે

સેવકના ત્રણ પ્રકાર પણ આ થયો સેવકની મનોવૃત્તિનો ચિતાર તેનો પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમ અને તેના ગુજરાનની પ્રત્યક્ષ વ્યવસ્થા કેવી હોય? પ્રત્યક્ષ કાર્યની દૃષ્ટિથી સેવકના ત્રણ પ્રકાર કદપી શકાય

(૧) બેઠા સેવકો અથવા 'નાગરિકો' તરીકે એક કે બીજાને ધધો કરીને તે દ્વારા સમાજસેવા કરનારા લોકો,

(૨) ખડા સેવકો અથવા સૈનિકો—કોઈ પણ ખાતરી ધધો ન કરતા કેવળ જાહેર કાર્યને વરેના લોકો,

(૩) સ્વયમસેવકો—પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માટે ખાતરી ધધો કરીને નવરાસના વખતમાં કશું વેતન લીધા સિવાય સાર્વજનિક કાર્ય કરનારાઓ

ઘેઠી સેવા સામાન્યપણે સેવક ત્રિમે આપણી એવા કદપના હોય છે કે તે 'સેલજર'ની માફક સમાજનો એક કાલતુ ધગ છે 'જાહેર કાર્યકર્તા'નો સર્વસામાન્ય જનનાથી એક ભુદો જ વર્ગ આપણે કદપીએ છીએ સર્વસામાન્ય નાગરિક પોતાના જીવનનિર્માદ માટે એક કે બીજાને ધધો કરતો હોય છે ત્યારે સેવકે એવા કેઈ પણ પેશામાં કે ધધામાં ન પડતા લોકોના આગેવાન કે પોલીસ તરીકે સામાન્ય ધધાથી ભુત એવા—સગળ, પ્રચાર, ચળવળ, લોકશિશુ, મકટનિવારણ કે ગાદનના કાર્ય જેવા—કામો કરવાના હોય છે સામાન્ય નાગરિક શૂદ્રસ્થ હોય, તો સેવક યતિ હોય, નામગિક સસાગી માણસ હોય, તો સેવક પારમાર્થિક હોય નાગરિક એક સ્થાને સ્થિર

એમીને પ્રિશિષ્ટ ધંધો કરનારો હોય, તો સેવક હમેશા કરતો, જેને કોઈ આધ્યુ કામ ન હોય એવો હોય, એ જાતનો એની વચ્ચે સ્થૂળ ભેદ આપણે કરીએ છીએ

પરંતુ નાગરિક અને મેનક, ગૃહસ્થ અને યતિ, સસારી અને પરમાર્થી, એમ અને કરતો, જવાનદારીનાળો અને જવાનદારી વિનાનો — એની જાતનો આ ભેદ બ્રામક છે સેવા એ મુખ્યત્વે ઢરીને માણસની વૃત્તિનો સનાલ છે સસારી માણસે સ્વાર્થી જ રહેવું જોઈએ અથવા મેનકે રખડેલ જ હોવું જોઈએ એવું મુદ્દે નથી સસાર અને પરમાર્થની કે ધંધો અને સેવાની આવી રીતે કાગ્ગતી કરવી એ હાનિકારક છે ધંધો એ જ સેવાશીન હોવો જોઈએ, અને મેવા ઉદ્યમશીલ અને જવાનદારી ઓળખનારી હોવી જોઈએ ‘આઘી પ્રપચ કરાવા નટકા । મગ સાધાવે પરમાયવિવેકા’ (પ્રથમ ગૃહસસાર ખરામર કરી લેવો, અને પછી પરમાર્થનો વિવેક સાધવો) એ રામદાસની ઉક્તિમા રહેલું રહસ્ય એ જ છે કે, સસાર પારમાર્થિક હોવો જોઈએ અને પરમાર્થ સાસારિક, એટલે કે સસારી જીવન સાધનારો હોવો જોઈએ

એતી, મજૂરી વેપાર, વકીનાત, વૈદુ, ખાનગી કે સરકારી નોકરી એ બધાનો સેનાવૃત્તિની સાથે વિરોધ તો નથી જ, બિલકુલ આ મધા કામો કે ધંધો સેવાની વૃત્તિથી જ ધ્રવામા આવે એ ઇષ્ટ, ઉચિત, તેમ જ આશયક છે ખાનગી ધંધાનુ ધોરણ કે નીતિ નીતિહીન સ્વાર્થવાળા જ હોય કે હોના જોઈએ એમ મુદ્દે નથી, તે સમાજની સેનાવાળા જ હોવા જોઈએ વેપારીનું કામ ગમે તેમ હજમાજી ઢરીને કોઈ પણ રીતે સપત્તિ એકરી કરવાનું નથી, પણ ધરાકોની વાજખી જરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે આવશ્યક હોય તે બધી સ્થાનિક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો, જરૂરી હોય તે ચીજો પરદેશમાથી આયાત કરવી, અને તે બધી ધરાકોને જરૂર પડે તેમ તેમ વાજખી ભાવ લઈને પૂરી પાડવી, તે જ પ્રમાણે પોતાના મુલકમા જે વસ્તુઓ

જરૂરિયાત કળના વધારે પ્રમાણમાં થતી હોય તે વસ્તુઓ જ્યાં તેમની નિશેઃ આવશ્યકતા હોય એના પરદેશોમાં ગ્વાના કરવી અને એવી રીતે સમાજના જાણપોષણની સગવડ કળી — એ છે મેચીનું કામ પગખાના તળિયાની અદર જૂના ચામડાના કડકા અથવા જૂઠા ભરી દર્ધને ધરાકોને હેતરના એ નથી, પણ નરમ અને ટકાઉ ચામડાના મજામૂત અને ઉપયોગી જોડા મનાવીને લોકોને પૂરા પાડવા અને કાગ, વાંકરા, તડકોનો નાસ તેમ જ ટાટથી તેમના પગનું રક્ષણ કરવું એ જ છે વણકરનું કામ ટાટનું નિનાગણ અને આમરનું રક્ષણ થાય તે માટે તે તે જનુઓમાં સગવડભર્યું થાય એવું મુનાણું, ગરમ, જાડું કે ત્રીણું, ટકાઉ કાપડ તૈયાર કરીને લોકોને પૂરું પાડવું એ છે પોલીસનું કામ લોકોને તગ કરવાનું નથી, પણ મારામારી, રમ ખાણો, ચોરી કે લૂટ, જોરાવરનો દુનગા પર થતો જીવમ, વગેરે અનેક જાનના અનિહીનું નિવારણ કરવાનું છે આવી રીતે કોઈ પણ ધંધો એ કેવળ ઉપજનિકાનું કે કમાણી કરવાનું સાધન નથી, પણ તે સમાજસેવાનો જ એક પ્રકાર છે આ જધા ધંધાઓ અમલિભાગની રમે પોતપોતાની શક્તિ મુજબ સમાજની સેવા કરવાના જ અચૂક માગો છે લોકોની જોરબાજબી ગરબો સંતોષવાના ધંધા — દાખલા તરીકે વેશ્યાબ્યવસાય, દારૂનું પીકું ચનાવવું, જુગાર, વગેરે — અનમત નિષિદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે ચોર, મારા વગેરેને પણ ધંધાદારીઓ કહેવા એ યોગ્ય નથી આવી જાતના નીતિમાણે ધંધાઓ બાદ કરતા બાકીના નીતિશુદ્ધ કે નિહિત ધંધાઓ સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાથી ન ચનાવતા શુદ્ધ સમાજસેવાની દૃષ્ટિથી ચનાવવા શક્ય તેમ જ ઇષ્ટ છે આ રીતે સમાજમાં દરેક કાર્યક્ષમ સ્ત્રી કે પુરુષને આવી જાતનું કોઈ ને કોઈ ઉપયોગી કામ સોંપેનું હશે, અને તે પ્રમાણે તે સમાજની સેવા કરવાની તમ સમજને સાચા દિવથી કરતો હશે આવી રીતે મેવાલાવથી ધંધા કરનારા સજ્જનો આજે પણ દરેક ધંધામાં મળી આવે તેમ છે, અને જૂના વખતમાં પણ વણકર દેદ, માળી, કુભાર, ખાટકી,

વગેરે ધંધાદારીઓમાં — ધરકામ કરનારી કામવાળીઓમાં પણ — અનેક જગવંદ મહાત્માઓ અને સતો થઈ ગયા એ આપણે જાણીએ છીએ.

સરકારી નોકરોને પણ સિવિલ સર્વિસ અથવા પબ્લિક સર્વિસ એટલે કે સમાજસેવક એવી સંજ્ઞા અપાયેલી છે. અને આદર્શ રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં તે સાવ યથાર્થ પણ છે. આપણુ હિંદી ભોટાને સૈંકાઓથી આસતી આવેલી પરતંત્રતાને કારણે સરકાર એ સંસ્થાને વિષે જ પરાયો ભાવ, અવિશ્વાસ અને અનાદર થાય છે એ વાત જુદી; પણ સુયોગ્ય રાજ્યપદ્ધતિ હેઠળ સરકારી નોકરીના જેવો સમાજસેવા કરવાનો ખીજો ‘રાજમાર્ગ’ નથી !

નિર્વોધ આજીવિકા : સમાજની અમલિભાગની યોજના અનુસાર જે માણસ પોતાને ભાગે પડતું કામ ગિનચૂક અને ખીજા કોઈને જરાપણ તકલીફ ન પડે એવી રીતે પાર પાડે તે કૃતકૃત્ય થયો, સમાજને વિષે તે અનૃણી થયો; તેણે એ ઉપરાંત ખીજા સમાજસેવા, ઉપકાર, દાન વગેરે કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

‘નિર્મલ કર્મે સ્વદેહધારણ । આદિસૂત્ર સેવાધર્માર્થે ॥’ એટલે કે નિર્મળ, નિર્દોષ, નિરુપદ્રવી માર્ગે, ખીજાનું શોષણ ક્યાં વિના, હું જો મારું ગુજરાન મલાવું તો પૂરતું છે. પછી કોઈ પણ જાતનું ‘સન્માન્ય’ સેવાકાર્ય કરવાની જવાબદારી મારા પર રહેતી નથી. જિંદગી, સાગનરસા કોઈ પણ ‘સુલભ’ માર્ગે થોડા અમર્મ ભરપૂર સંપત્તિ મેળવીને કુરસદના વખતમાં કશું વેતન લીધા વિના સમાજ-કાર્ય કરવું એ શરીરે પ્રથમ કાઢવ એપડીને પછી સાણ વડે તે ઘોઈ કાઢવા જેવું છે, એ આપણે અગાઉ એક વાર જોયું જ છે.

ધંધાની પસંદગી : અહીં અમીની વિપુલ સંપત્તિ મેળવી આપનારા માર્ગમાં ઇચ્છાપૂર્વક કે અનિચ્છાએ અન્યાય, જુલમ, કનડગત, શોષણ ઇત્યાદિ દોષોમાંથી કોક દોષ તો આવી જ જાય છે. સમાજની આદર્શ સ્થિતિમાં બધી જાતના ઉપયોગી અમના એક વિશિષ્ટ પ્રમાણ માટે વેતનનું પણ એક વિશિષ્ટ પ્રમાણ જ હશે. પરંતુ હાલ આ બાબતમાં

ધણા મોગ પ્રમાણમાં વિષમતા જોવામાં આવે છે તેથી જ ધધામાં પગલોપણ ઓછામાં ઓછું દરે એવો ધધો જ સેવાશીન ધધાદારી માણસ પસંદ કરે તે ધધો ચનાવવાની તેની પદ્ધતિ પણ બને તેમજી ઓછી શોનક દરે દાખના તરિકે સ્થાનિક અને રોજબરોજની જરૂરી વસ્તુઓના વેપારમાં નફો ઓછો હોય છે, ત્યારે પરદેશી અને મોજરોજની વસ્તુઓના વેપારમાં તે વધારે હોય છે વીમાં એજન્ટને ધણા ઓછા શ્રમથી ભરપૂર કમાણી થાય છે, અને સરકારી નોકરને પચીસ ત્રીસ વર્ષ નોકરી કર્યા પછી ધેર બેઠા પેશન મળે છે ત્યારે ખેડૂત સાક સાક વગસ સુધી ખેતરની મશાગત કરે તોય હવે પછી આનનાર ચોમાસામાં હાલ જોડીને કાદવ ખૂંધા સિવાય તેને પે પૂરતું ખાનાનું મળતું નથી આવી આર્થિક વિષમતા રસાકસી અને સ્પર્ધાવાળી પરિસ્થિતિમાં સેવાપરાયણ ધધાદારી પોતાની શક્તિ અને લાપમાત અનુસાર બને તેમજા પ્રમાણમાં નિર્ધાર ધધો પસંદ કરે એ ધધો પણ મળી શકે તેની પ્રામાણિકતાથી તે દરે અને છતાં જો તેને તેમાંથી વધારે પછી કમાણી થાય, તો તે પોતાની માનકીની છે એમ ન માનતા તે પોતાના ધરાકોની અને પડોશીઓની છે એમ માનીને તેમના હિતાર્થે તેનો વિનિયોગ કરશે જાણકું, ગમે તેમજો શ્રમ કરીને પણ અપૂરતી કમાણી થતી હોય તો એ અન્યાયના નિવારણને માટે પણ તે સમદુખી લોકોનું સમન કરીને તેમની સાથે રહીને ઝઘડશે

દુનિયામાં પ્રવતતી વિષમતા દુનિયામાં વિષમતા વિવિધ પ્રકારની છે નિસર્ગમૂનક એમલે કે કુદરતી વિષમતા છે, માણસ માણસ વચ્ચે જન્મગત, શારીરિક, માનસિક તેમ જ બૌદ્ધિક શક્તિની બાનતમાં ધણો તફાવત હોય છે, તે જ પ્રમાણે સામાજિક—કુળ વશ વર્ણ ઇત્યાદિમૂનક—વિષમતા પણ છે તે ઉપરાંત જેને ‘સયોગમૂનક’ વિષમતા કહી શકાય એવી વિષમતા પણ ભરપૂર છે, જન્મત સમાન શક્તિના હોય એવા માણસોને જો જુદી જુદી જાતની

તકો મળે, તો તેમના લાગ્યોદ્યમની કક્ષાઓ પણ સિન્ન થાય છે. દાખલા તરીકે શહેરમાં રહેનાર માણસને ગામડામાં રહેનાર માણસના કરતા વધારે લાગવગ મળે છે નાકા પર આવેલા ઘરનો ધણી, જેના ઘર પાસેથી મોટરનો કે આગગાડીનો નવો રસ્તો થાય એવો ગૃહસ્થ, રાજધાની કે પાટનગરનો રહેનારી, 'સાહેબ'નો પગલાગો, નિશિષ્ટ સસ્થાનો કે વિદ્વાનનો વિદ્યાર્થી, મોટા આગેવાનનો નિમ્નતની અનુયાયી, વગેરેને સ્વાભાવિકપણે જ વધારે મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય કે આની વિનિધ પ્રકારની નિષમતા જો દુનિયામાં ન હોત તો તેમને કેાની સેવા કરવાની આશયકતા, મદદે શક્યતા પણ ન હોત. દુનિયામાં નિષમતા છે, ઉચ્ચ અને નીચ, તનુગ અને ગરીબ, ભણેના અને અભણ, આગળ વધેલા અને પછાત, કાળા અને ગોરા, વગેરે જેવા બેદો માનવકદુ મનો ઉચ્છેદ અને તેની એકતાનો વિચ્છેદ કરનારા છે, એટલા માટે જ એ છેલોને સાધવા માટે સેનાનુ સિમેન્ટ પણ વાપરવું પડે છે. સાધા મિનાતી અખડ કોતરેલી ગૃહાઓના જમાનામાં સિમેન્ટની જરૂર ન હતી તેથી તેની શોધ પણ તે વખતે થઈ ન હતી. માણસનું વ્યક્તિગત અને સમૂહગત જીવન સાદુ, સીધું અને અસ્પશાખ હતું, ત્યાં સુધી સમાજસેનાની ઝાઝી આશયકતા જણાતી ન હતી. પરંતુ એ જીવન જેમ જેમ વધારે વ્યાપક, ગભીર અને અહશાખ અને અટપટુ થતું જાય છે, તેમ તેમ સામાજિક પ્રશ્નો પણ વધવા માડે છે અને સમાજસેનાના નવા નવા ક્ષેત્રો પેદા થાય છે.

સમાજની આદર્શ સ્થિતિમાં દરેક ધધાદારી એ સમાજનો સેવક હશે અને દરેક વ્યક્તિને ત્રિશિષ્ટ ધધો મુકરર કરી આપેલો હશે, એટલે બધા જ એકબીજાના તેમ જ સમાજના સેવકો હશે. એટલે કે સેવકોના સ્વતંત્ર વર્ગની જરૂર જ નહીં હોય. પરંતુ એવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી નથી એટલા માટે જ તો સેનાની જરૂર ઊભી થાય છે અને ધધો કરનારા નામગિકો ઉપરાત જેમને આપણે 'ખડા સેવક' અને 'સ્વયંસેવક' તરીકે ઓળખાવ્યા એવા સ્વતંત્ર સેવકોની જરૂર પડે છે.

આવશ્ય રાજ્યવ્યવસ્થા દેશના સરક્ષણને માટે જેમ ‘ખડી ફાળે’ હોય છે, તેમ ખાનગી ધંધો ન કરતા કેવળ સાર્વજનિક કાર્યને જ વરેલા એવ કેટલાક મેરકોની સમાજને હમેશ જરૂર રહે જ છે. ન્યૂ, દારિદ્ર્ય, જીલમ, આપત્તિઓ, વગેરેથી ત્રાસેલા સમાજને આવી જરૂર વિશેષ હોય છે જેમ જેમ સમાજ આપણે ઊપર કહેલી આદર્શ પરિસ્થિતિની પામે પામે જશે, તેમ તેમ આ આશયક્તા ઓછી થતી જશે.

આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થામાં લોકસેવાના ધણાખરા કામો અરકાર પોતે જ પોતાને હસ્તક લઈને ચલાવશે પણ આજકાલ શસ્ત્રમળને નેરે - અને એથી ઊંચડું, શસ્ત્રમળનો પ્રતિકાગ કરવાને માટે પણ - મોટા મોટા પ્રયત્ન રાજ્યો સ્થાપનાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે આના અતિવિસ્તૃત રાજ્યોમાં પ્રજાની આંતરિક સુખસમગી તરફ તેમ જ તેના આત્મનિકાસ તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવાનું સરકાર માટે શક્ય હોતું નથી હાલ સરકાર એ મથા મુખ્યત્વે કરીને પરદેશીઓનો પ્રતિકાગ કરવા માટે, તેમના પર ચડાઈ કરવાને માટે, અથવા પગદેલીઓની ચડાઈ થાય છે તેથી હસ્તી ધરાવે છે અરસપરસ સહકારથી આત્મનિકામ સાધવાનું જે તેનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, તેની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે આ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યને જેમ જેમ પ્રાધાન્ય મળતું જશે, તેમ તેમ દરેક પ્રકારની સમાજસેવાના ક્ષેત્રોનો સરકારની માર્ગવાહીમાં સમાવેશ થતો જશે, અને સરકાર પોતે જ એક વ્યાપક, કાર્યક્ષમ અને નિષ્પક્ષપાત એવો મધ્યવર્તી સમાજસેવાસઘ મનશે પણ આજે સરકારની આ ખાનગી કામ કરવાની શક્તિ બહુ મર્યાદિત હોવાથી ખાનગી સંસ્થાઓને અને વ્યક્તિઓને સમાજસેવાના અને મુદ્દારના દરકેઈ જાતના કામ પોતા પોતાની અભિરુચિ, આકાંક્ષા, શક્તિ અને સાધનો અનુસાર પોતાને માથે લઈને ચલાવવા પડે છે સરકારી ખાતાઓ કળતા આવ્યા ખાનગી પ્રયત્નોમાં કળકળ, નિરા, સહકારની ભાવના, કાર્યદામતા, કરમશર, દીર્ઘસૂત્રીપણથી મુક્તતા, વગેરે ગુણો વધારે પ્રમાણમાં સધાય છે પરંતુ

એની સાથે જ વ્યાપક અને સર્વસ્પર્શી યોજના, એકમૂલના વગેરે સગવડો ખોઈ બેઠીએ ડીએ

તકા સેવકો અને આજીવિકાનો સવાજ બીનુ, ધંધાદારી નાગરિકો પોતપોતાના ધંધાઓ સમાજસેનાની દૃષ્ટિથી જ ચલાવે એ ઉચિત હોય તોપણ બધા તેમ નથી કરતા, એ કાગળે પણ સમાજ-મેત્રાના કાર્યને વગેરે અને પોતાની આજીવિકા ચલાવના માટે કોઈ ધંધો ન ખરી શકે એના 'સેવાવૃત્તિ' એવે કે સેવા એ જ જેમની વૃત્તિ એવે નિર્વાહનુ આધન છે એના ખામ મેત્રોની સમાજને આશ્ચર્યના હોય છે અડી મુડી આપણે જેમનુ ચરિત્ર આલેખ્યુ તે આપણા ચરિત્ર નાખકો ખાસ કરીને આ ખમ મેત્રો જ છે

હવે અમારા આ બિચારા નાખકોની સામે મુખ્ય પ્રશ્ન ગટેતો હોય તો પોતાનુ પેજ ભરનાનો ! આપણા નાખની રહેણી સાદી હોય, તેની જરૂરિયાતો તદ્દન મર્યાદિત હોય તે અપરિણીત વારો પણ હોય, તોપણ તેનેય બપોરે પેટની પૂજા મગવાની તો ખરી જ ને ? એની વ્યવસ્થા શી ?

આ પ્રશ્નનો અગાઉથી જ અર્વસામાન્ય જવાબ આપવો અશક્ય છે—અને તેની જરૂર પણ નથી કારણ રાફડામાંથી જેમ ફાડીઓ એન્દમ ઊભરાય છે અને તેમની લામી કતાર શરૂ થાય છે, તેમ એવા સેવકોની એકાએક મોતી પનટન ઊભી થવાની છે અને તેમના સીધા પાણીનો તેમ જ તેમની ગોઈ માટે દાત્તાનો સવાન ઊભો થવાનો છે એવુ કંઈ નથી નિશ્ચય પ્રમગ અનુસાર નિશ્ચય સ્થળે અને વિગેષ કાર્યને માટે કોઈ એક-દોષન અથવા ગણીગાડી નમકિતઓ જ સેવાકાર્યને માટે આગળ આવવાનો સહન હોય છે તે બધાની વ્યવસ્થા તે તે રખનાની પરિસ્થિતિ અનુસાર થશે એમ માની લઈએ તો તેમા કશુ ખોટુ નથી તેમ છતાં જો કદાચ સેવક પર ભૂખ્યા રહેનાનો અથવા ટાઢમા મૂળતા બેસવાનો પ્રસંગ આવી પડે તો તે તેની પરવા કરશે નહીં સસારી લોકો પર અથવા તનગર માણુઓ પર પણ આવા પ્રસંગો કોઈ કાળે આવતા નથી એવુ ચોક્કસ જ છે ॥

સેવકની કસોટી આવા પ્રસંગે સેવકની નિહાની કસોટીરૂપ છે. સમાજ પણ ખરાબોટાની પારખ કર્યા વિના પોતાને સેવક કહેવડાવનાર કોઈ પણ અજાણ્યા માણસ આગળ પચપકનાનો રસથાળા ધરે તો તેનું કેમ ચાલે? સમાજમાં મૂળે જ એટલું બધું શ્રદ્ધાળુપણ કે બાધાપણ છે કે તેને લીધે અનેક ધુતારાઓ સારી પેઠે કાપી જાય છે. આવા ધુતારાઓની યોગ્યે ખાઈ ખાઈને લોકો ચિકિત્સાખોર બને અને સેવાના નાણા ખરાબર પારખીને એમાં કશું ખોટું નથી આવે. પારખ સમાજની જેમ જ સેવકને પણ શ્રેયસ્કર નીવડ્યા વિના રહેતી નથી જેમ હિમેશ્વરી અથવા તપશ્વર્યા દરેક ખાતામાં કરવી પડે છે, તેવી જ ગીતે સેનાના ખાતામાં તે કરવી પડે, તો તેમાં કશી નવાઈ નથી બરેક ન કંઈ પડે તો જ નવાઈ કહેવાય, અને પરીક્ષા વિનાના પ્રમાણપત્રથી જ સેવકે લાડકલું જોઈએ.

પારખ ગમે તેટલો લાભો સમય ચાલે અથવા માન્યતા મળતા ગમે તેટલો વખત લાગે, તોપણ કાર્યાર્થી સેવક તેની મિનકુચ પરવા નહીં કરે ભતૂંદારિ કહે છે તેમ.

क्वचिद् भूमौ दाय्या क्वचिदपि च पर्यङ्कसयनम् ।

क्वचित् प्राकाहारी क्वचिदपि च घाल्योदनरुचि ॥

क्वचित् कन्याधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो ।

मनस्वी वार्यायी न गणयति च दुस्त न च सुखम् ॥

—ધાર્યું કામ પાર પાડવા માગતો ટેકીલો માણસ જિદગીમાં આવતા મુખોને કે દુ ખોને ગણકારતો નથી ક્યારેક એ જમીન પર સૂએ તો ક્યારેક પનગ પર પોઢે ક્યારેક કેવળ શાકભાજી ખાઈને છલે તો ક્યારેક કમોદનો ભાત આરોગે, ક્યારેક થીંગડાની કથા ઓઢે તો ક્યારેક અજકતા કીમતી વસ્ત્રો પગિધાન કરે, સુખ કે દુ ખ કઈ જ એને રોડી શકતું નથી.

અથવા

भोजनाच्छादने चिन्ता युया कुर्वन्ति येष्ववा ।

योऽप्री विश्वधरो देव ि स भक्तानुपेक्षते ॥

—આસ્તિક વૃત્તિવાળા લોકોએ અન્નવસ્ત્રની ચિંતા ન કરવી જોઈએ. અખિય વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનારો ઈશ્વર પોતાના ભક્તોની જ ઉપેક્ષા કદી કરશે ખરો ?

નુપેક્ષી કદા રામદાસામિમાનો । (રામદાસ). ખિસ્તનો પણ આવી જ જાતનો ઉપદેશ છે :

“પેક્ષા કાગડાઓ જુઓને. તેઓ વાવણી, કાપણી, લણણી કે સંગ્રહ કરું જ કરતા નથી; તેમ છતાં પ્રભુ તેમને ખાવાનું અને પીવાનું આપે છે. તેમના કરતાં તમારી કિંમત અનેકમણી વધારે નથી કે ?

“પેક્ષાં કમજો કેવી રીતે વધે છે તે જુઓ. તેઓ સૂતર કાંતતાં નથી કે નથી બીજા શ્રમ કરતાં, પણ તેમના જેવો પોશાક બાદશાહોને પણ મળતો નથી.

“તમે દૈવી રાજ્ય અને દૈવી ન્યાય સંપાદન કરો; એટલે બાકીની બધી વસ્તુઓ પોતાની મેળે તમારી પાસે આશીને આવશે.”

(લ્યુક, અધ્યાય ૧૨-૨૪)

अनन्यादिचिन्तयन्तो मां ये जना पर्युपासते ।

तेषां नित्यामियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ — ગીતા

અને આખરે તુકારામ કહે છે તેમ—

કારે નાઠવીસી કૃપાલુ દેવાસી । પોષિતો જગાસો એકલા તો ।

તેજે કાવ્ય તુક્તી નાહી કૈલી ચિતા । રાહે ત્યાં બનતાં બાઠવૂની ॥

—ધ્યાનુ દેવનું તુ સ્મરણ કેમ નથી કરતો ? તે એકલો જ આખા જગતનું પોષણ કરે છે. તારી કઈ બાબતમાં તેણે કાળજી લીધી નથી ? મારે એ અનંતનું સ્મરણ કરીને તુ રહે.

સેવકનો જીલ્મ : સેવક પોતાના અન્નવસ્ત્રની બાબતમાં બેદિકર રહે તોપણ તે બીજા એક બાબતમાં ખૂબ કાળજી રાખે એ જરૂરનું છે. તે બાબત આ છે : સેવક પોતાની વ્યક્તિવિશિષ્ટ (સપ્તજેકિટવ)

કલ્પનાઓ, પ્રેરણાઓ, અથવા આકાંક્ષાઓને અનુસરીને કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અને એ કાર્યને જ પોતાનું તન, મન, ધન અર્પણ કરે છે. પોતાની મનગમતી વસ્તુનું એટલું બધું મહત્ત્વ એ આંકે છે કે, એ જ એક વસ્તુની સમાજને અથવા દુનિયાને અત્યંત આવશ્યકતા છે એવું તેને લાગ્યા કરે છે. પણ એ તેનો ભ્રમ હોવાનો અથવા તેના આ વિચારો એકાન્તિક હોવાનો સંભવ હોય છે. સમાજને એ વસ્તુ એટલી બધી મહત્ત્વની ન પણ લાગે; અથવા એથી ઊંચું, અનિષ્ટ કે હાનિકારક પણ લાગે. મેવક પોતાનો શત્રુ છે એમ પણ તેને લાગે. એમાં સમાજની ભૂલ છે કે સેવકની, એ તો કાળ જ નક્કી કરી શકે. કાળનો ચુકાદો જાહેર થાય ત્યાં મુધી મેવક અને સમાજ બેની વચ્ચે અણબનાવ જ રહેવાનો. એમાં પોતાનો પક્ષ ખોટો નથી તેની સેવકે કાળજી લેની જોઈએ. સેવકના મનમાં જે વાત વસી હોય અને જેને માટે તે ખાસ આગ્રહી હોય, એ વાત સમાજને માટે હાનિકારક પણ હોય; અથવા મૂળે હા હોય તોપણ તે જાત્રા મહત્ત્વની ન હોય, સમયસરની ન હોય, અથવા થોડા સમય પછી તેની આવશ્યકતા જણાવાની હોય; પણ આજે જ તેનો આગ્રહ રાખવો એ કવેળાનું, અને તેથી જ હાનિકારક હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં સમાજ સેવકની ઉપેક્ષા તો શું પણ તેનો વિરોધ કરે તોય મેવકે તે બદલ તકરાર તો ન જ કરવી જોઈએ; પણ આપણે પોતે જ સમાજ ઉપર જુલમ તો કરતા નથીને તેનો પણ પૂરેપૂરો વિચાર કરીને થોડા જણાય તો પોતાનો કાર્યક્રમ તેણે સુધારવો જોઈએ. યદ્યપિ શુદ્ધ લોકવિહલં નાચરણીય મો કરણીયમ્* (સારી વસ્તુ પણ લોકોને માફક ન આવે એવી રીતે ન કરવી જોઈએ) સેવામાં તેમ જ સુધારામાં પણ જળરદસ્તીનો અંશ હોવાનો પૂરતો સંભવ હોય છે. વિદ્યાર્થીની ઝટ પ્રગતિ થવી જોઈએ એવો આગ્રહ રાખી શિક્ષક જો તેના પર જળરદસ્તી કરે તો તે જોમ અયોગ્ય થાય, તે જ પ્રમાણે મેવક જો પોતાના વિચાર અને કાર્યક્રમ

સમાજ પર લાદવાનો દુરાગ્રહ કરે તો એ પણ અયોગ્ય જ થાય. તેના પોતાના તન, મન, ધન પર સમાજની જ માવિડી છે અને એ વસ્તુઓ સમાજ તરફથી અનામત તરીકે તેની પાસે મૂકનામા આવી છે, એટલે તેમનો ઉપયોગ તેણે સમાજના હિતને અર્થે જ કરવાનો છે, એટલું જ નહીં પણ સમાજની અનુમતિથી જ કરવાનો છે આ બાબતમાં જો તે હિતકારક સુનતાનશાહી (બેનિવોલન્ટ ડેસ્પોટિઝમ) ચલાવે તો પ્રજા પણ તેનો નાશ કરવા માટે ઉદ્બુક્ત થશે, અને કંઈ નહીં તો તેના અમલ સાથે અસહકાર તો કરશે જ.

સંસ્થા દ્વારા કાર્ય સેવક જો કોઈ પણ સેનાકાર્ય પોતાની વ્યક્તિગત યોજના અનુસાર અને પોતાની એકલાની જ જવાબદારીથી ચલાવે તેના કરતા કોઈ સભ્ય કે સંસ્થા દ્વારા ચલાવે તો તેના વ્યક્તિવિશિષ્ટ વિચારોનું એકાગ્રીપણ અથવા એકાતિકપણ ધણે અશે દૂર થઈ શકે, એમ કહવાથી તેની યોજનાઓને જનતાની વધારે પ્રમાણ્યમા માન્યતા મળે, સંસ્થાના ઘટકોનું સહકાર્ય તેને મળે અને સંસ્થા દ્વારા તેના નિર્વાહનો પણ પ્રજા વધારે સહેલાઈથી ઊઠાવે નહીં તોય, સેવક એકલો પોતાની મેજે કોઈ પણ કાર્ય પાર પાડી શકતો નથી કાર્ય પાર પાડવા માટે તેને બીજાઓની મદદ મેળવવી પડે જ છે પોતાના વિચારો પ્રથમ કેટલાક ખાસ પસંદ કરેલા લોકો આગળ રજૂ કરીને અને તેમનું તે બાબત શું કહેવું છે તે સાંભળી લઈને તે અધાના ન બને તોય તેમથી કેટલાક લોકોના સહવિચારથી અને સહકારથી સેવકને કામ કરવું પડે છે એટલે કે તેને એક તાત્પર્યતા અથવા કામચલાઉ સહ બળો કરવો પડે છે એના કરતા અગાઉથી પ્રસ્થાપિત થયેલા અને એટલું જ કાર્ય નહીં પણ એ જ જાતના બીજા કાર્યો પણ વધારે બાપક પ્રમાણ્યમા અને યશસ્વીપણે કરનારા સધમા અથવા સંસ્થામાં જોડાઈને તે સધ કે સંસ્થા મારફત કાર્ય કરવું, એ અનેક દૃષ્ટિથી સગવડભર્યું અને લાભકારક થઈ શકે છે આમ કરવાથી સંસ્થાની પ્રતિબ્ધિઓ, સંજ્ઞાઓ અને સાધનોઓ, અનુભવોનો તેમ જ

માર્ગદર્શનનો મેનકને લાભ મળે છે, અને તેની પ્રાર્થના અને ગણી વધે છે 'રાધે શક્તિ વલ્લો યુગે' — કનિયુગમા મામર્થ્ય સધમા કે મગનમા હોય છે

સસ્થાની મર્યાદાઓ તેમ જ્ઞાતિ દરેક જગ્યાએ અથવા દરેક પ્રસંગે, બધા જ સેવકોને અને બધા જ કાર્યોને માટે, સધનો કે સસ્થાનો આધાર મળી શકશે જ એવું કંઈ નથી સસ્થા એ પણ એક જાતની નાનકડી મરકાર જ કહેવાય સરકારની માફક સસ્થામા પણ તેના કામના પસારાના અને વિસ્તારના પ્રમાણમા થોડી ઘણી મરકેલી, અમુક એક ચોક્કસ ઢાળ ને પદ્ધતિનું વર્ચસ્વ, દીર્ઘસૂત્રીપણું, કેન્દ્રીમરજી (મેટ્રનાયઝેશન) વગેરે વસ્તુઓ કે દોષો અનિવાર્ય હોય છે તેથી, વિશેષ ઉત્કટતાથી કરવાના કામો સરકારની માફક જ રિથર થયેલી સસ્થાઓ પણ ઝંટ ઝંટ કરી શકતી નથી વળી સરકારનો કારભાર મોટા પ્રમાણમા ચલાવવો પડતો હોવાથી, સ્થાનિક અને પરચૂરણ અથવા તાત્કાલિક સ્વરૂપના કાર્યો તેની મહાની અથવા પહોંચતી બહાર ગઈ જાય છે એની જ રીતે મોગી સસ્થાઓ પણ નાનકડા ક્ષેત્ર સુધી કે કાર્ય સુધી પહોંચી શકતી નથી આવી પરિસ્થિતિમા સેવકે એકનાએ જ — પ્રસંગોપાત્ત મળે તે સહકારીઓ અને સહકાર સાથે પોતાનું કામ ચાલુ રાખવું એ ઉચિત છે

વેતન એ શિસ્ત સસ્થા દ્વારા કામ કરતો હોય ત્યાં સેવકે સસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો પોતાને માટે આવશ્યક હોય તેટલું વેતન લેવું જોઈએ એમ કરવામા કંઈ હીલ્ચપન છે એમ તેને લાગવું ન જોઈએ, અથવા વેતન લેવાથી આપણે બંધનમા પડીશું એમ માનીને તેણે વેતનનો અસ્વીકાર ન કરવો જોઈએ સાચું જોતા વેતન લેવાથી સેવકનું બંધન વધતું નથી કારણ વેતન ન લેનાર કાર્યકર્તાએ પણ વેતન લેનાર કાર્યકર્તા જેટલું જ શિસ્તપાતનપૂર્વક કામ કરવું આવશ્યક છે નિર્વેતન કામ એટલે જ્યાંબહારી વિનાનું કામ, મનમા આવે તો કરીએ, નહીં તો કંઈ નહીં, એવી જાતની અનેક

સ્વયંસેવકોની માન્યતા અથવા વૃત્તિ જોવામાં આવે છે, પણ તે સર્વાંગે બૂનભરેલી અને કાર્યને નિવાતક છે જાહેર કાર્યમાં પડનારા લોકો મોટે ભાગે સ્વતંત્ર વૃત્તિના અને ટેકીના જ હોય, કોઈની તાબેદારી કે ગુલામી ન જોઈએ એટલા માટે તો તેમણે સરકારી કે ખાનગી નોકરી જેવા વધારે કમાણીના માર્ગ સ્વેચ્છાએ ઝોડી દીધેના હોય છે સ્વાર્થત્યાગ પૂર્વક માથે લીધેના સેવાકાર્યમાં પણ કોઈની તાબેદારી કરવી પડે એ તેમનાથી સહન થતું નથી પણ આવા કાર્યકર્તાઓ 'એકલા ચલો'ની કોટિના જ હોવાના, કોઈ પણ જાતનું ચિરસ્થાયી અથવા ઉપવિદ્યાર કાર્ય તેમનાથી પાર પડી શકે નહીં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગપૂરતો તેમનો પણ ઉપયોગ થાય છે, નથી થતો એમ નથી, પરંતુ કોઈ પણ સ્થાયી, વ્યાપક અને સઘનશક્તિથી જ થઈ શકે એવું કામ કરવું હોય, તો એ કાર્યના બધાનો પણ સ્વીકારવા પડે ટુકડા, સેનકે પોતાના કામને માટે કશી આનામની ક્યાં વગર યોગ્ય વેતન લેનામાં સંકોચ કરવો નહીં મેવકને વેતન મળવું જોઈએ અને તેણે તે લેવું જોઈએ એ યથાયોગ્ય જ છે વેતન લેનાથી સેવકનું કાર્ય વધારે શિસ્તમદ્દ થતું હોય અને તેના કાર્યમાં વધારે નિશ્ચિતપણું અને એકાગ્રતા આવતા હોય, તો તે છૂટ જ છે ડારણ, સેવકે પોતાના કાર્યની સફળતાની દૃષ્ટિથી પોતાના કાર્યક્રમોની સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ આપી લેવી એ છૂટ જ છે નહીં તો તેની શક્તિની માગણી કરનારા અને તેની ખેચતાણું કરનારા જાતજાતના કામો મેંજ ઉપસ્થિત થયા જ કરવાના, અને દરેકની પાછળ પડવા જતા એકેય કાર્ય રીતમર પાર પડે નહીં આ બાબતમાં કોઈ સર્વસામાન્ય નિયમો આપી શકાય નહીં દરેક કાર્યકર્તાએ અથવા સેવકે પોતાની શક્તિ, પાત્રતા, અને પરિસ્થિતિની કે સાધનોની અનુકૂળતા કે અતિકૂળતા, પોતાના સહકારીઓની સખ્યા અને શક્તિ અને તે તે કાર્યની છૂટતા શક્યતા અને આવશ્યકતા કે તાત્કાલિક જરૂરિયાત ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો તારતમ્યબુદ્ધિથી વિચાર કરીને પોતાના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કે પસારો નક્કી કરવો જોઈએ

વેતનનો સાચો મત્સર : વેતન લઈને કામ કરવા એવો તૈયાર નથી હોતા તેનાં બીજાં પણ કારણો હોઈ શકે છે. વેતન લેવાથી આપણા નિઃસ્વાર્થીપણામાં બાધ આવશે, અને આપણો સ્વાર્થત્યાગ લોકોને સ્પષ્ટપણે દેખાશે નહિ એટલે તેમની પર આપણી છાપ નહીં પડે અને આપણા કાર્યને તેમનો ટકો નહીં મળે, એવી મુરકેલી કેટલાક સેવકોને લાગ્યા કરે છે. કેટલેક અંશે એ સાચી પણ હોય છે. દરિદ્રી, હુમ્મસિત, પુરુષાર્થહીન અને પરતંત્ર એવી જનતામાં નોકરીઓ માટે ખૂબ લાલચુપણુ અને અરસપરસ સ્પર્ધા હોય છે. સેવકને પણ 'નોકરી' મળે તો તે બદલ લોકોને તેની અદેખાઈ આવે છે અને તેને વિધેનો આદર અને સહભાવ તેમ જ તેના કાર્યને પોતાનાથી થઈ શકે તેટલી મદદ કરવાની વૃત્તિ લોપ પામે છે; એટલું જ નહીં પણ વખતે તિરસ્કાર અને વિરોધની ભાવના પણ તેમના મનમાં ઊડે છે. જનતાની આ કૃપણ વૃત્તિની અસર કાયાપોચા દિલના સેવક પર થાય એ સ્વાભાવિક છે. લોકોનાં અપમાનજનક અને તુમાખીભર્યાં વેણુ સાંભળીને અનેક જુવાન અને ઉદયોન્મુખ સેવકો નાસીપાસ થઈને સેવાકાર્યમાંથી કામમતે માટે નિવૃત્ત થાય છે.

પરંતુ સમાજ એ સેવકનો શેક છે, તે બહુરૂપી અને બહુમુખી શેક છે; નોકરને કડવાં વેણુ કહેવાનો શેકને અધિકાર છે; એમ માનીને સેવકે પોતાનું મન અવિચલિત રાખવું જોઈએ. તેણે કેવળ પોતાનું મન તપાસવું જોઈએ. આપણે કેવળ પેટિયુ કાઢવા માટે સેવાનો સ્વાગ તો નથી સન્મો? આપણું કાર્ય તત્પરતાથી કરીએ છીએ કે નહીં? આ જગ્યાને અને કાર્યને આપણાથી વધારે લાયક અને એ કામ કરવા તત્પર એવા બીજા માણસને બાબુએ દેલીને આપણે આ જગ્યા પચાવી તો નથી પડ્યા? આપણી વાજબી જરૂરિયાતો કરતાં, કંઈ નહીં તો આપણા જબરજબ કરતાં, વધારે વેતન તો આપણે નથી લેના? આ અને આના જેવા બીજા પ્રશ્નો સેવકે પોતાની જાતને પૂછીને તેનો વિચાર કરવો જોઈએ; અને પોતાનામાં સ્વસ્તી, મિથ્યા-

ચાર વગેરે દોષો નથી એની ખાતરી થાય તો જનનાની નિંદા કે સ્તુતિની બાબતમાં એપરવા જ નહીં પણ નચિંત ગ્રહેતું જોઈએ. પોતાની નિંદા સાચી હોય તો જનના આજે નહીં તો કાલે તે માન્ય કરશે, એ વિશે તેણે ખાતરી ગાખી જોઈએ. નિઃસ્વાર્થી કાર્યનો વિશેષ અનુભવ મળેલો ન હોવાથી અને એવી કિંમતે ધૈર્ય ને સ્વાર્થનો જ વારંવાર અનુભવ થયેલો હોવાથી લોકોનો સ્વભાવ જ મંકાખોર બને છે. પણ સેવકની સમ્યક્ષિકા એક વાર જનનાની કમોટીએ જાનરે એટલે પછી જનના તરફથી તેને હ્રમેશ ઉત્તેજન, સહબાવના, ઉદારતા, વાત્સલ્ય, આદર ઇત્યાદિ મળતાં જ રહે છે. તેથી સેવક જ ઊંચટો ઓશિયાળો બને છે, તેને સરમ આવે છે અને લોકોના અકારણ વાત્સલ્યને લામક બનવાની તાલાવેથી તેનામાં જળે છે. જેમ જેમ તેની સેવાવૃત્તિ, કૃગકૃગ, તપરતા, નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા અને આત્મસમર્પણ કૃગવાની ઉત્કંઠા વધે છે, તેમ તેમ જનતા પણ સેવકને વધારે ને વધારે અધીન થતી જાય છે, અને આખરે ‘જનનો મારી, હું જનતાનો’ અને બીજો પક્ષે ‘અમારો સેવક, અમે સેવકના’ એવી જનનો અભેદનો અંબધ દૃઢ થાય છે. જનનાએ પોપેલો, જનનાએ જ જતન કરેલો મારો દેહ તેની જ સેવામાં ધગી છુટવા, અર્પણ કૃગવા સેવક જેમ જેમ ઉત્સુક થાય છે, તેમ તેમ જનતા-માતા પણ સેવકને જરા સરખું દુઃખ કે દર્દ થાય તો આકુળઆકુળ બને છે. આવી રીતે પ્રવેશ-પરીક્ષાની અકાસગ્ની કરીને સેવકનું નામ પોતાના હાજરીપત્રકમાં એક વાર નોંધ્યા પછી જનતા પોતે જ સેવકની પછીની પ્રગતિની બાબતમાં કાળજી રાખતી થાય છે.

અહંકાર : પોતાના કામ બદલ વેતન લેવાની બાબતમાં સેવકને સંકોચ થવામાં અહંકારનો અંશ પણ હોવાનો સંભવ હોય છે. એક સ્વયંસેવક તરીકે હું પિરસણિયો, હમાલ કે ભગીનું પણ કામ કરીશ — મોટી મોટી પરિપેદા અને જીવેલોને પ્રસંગે અનેક ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ આવાં કામો ભારે ચડસાચડીથી કરે છે, — એ કામગીરી

અદ્ય મને લાકુલથ્યુ, ગણુવેશ, ખાનપાન અને નવુ નવુ જોરાની તક ઇત્યાદિને રૂપે વેતન મળે તો તે મને ખપે છે, એટલું જ નહીં પણ તે મને જોઈતું જ હોય છે, તે વિના સ્વયસેવકદળમાં કામ કરવાનું મારું ગણુ નથી, તેમ છતાં કોઈ ગહેમાન જો મેં તેના પોના ઉપાડ્યા ખર્ચ મારા હાથમાં બે આના મૂકતા જાય, તો મારો એ હાથ એ પૈસા આપનારના ગાય પર જઈને ધન ઈર્ષને પડ્યા વિના નહીં રહે. સ્વયસેવક તરીકે લગીકામ કરવામાં અભિમાન લેનારને પગારી લગી તરીકે કામ કરવામાં ભારે હીચુપત લાગશે કારણુ લગીકામ એ એક પવિત્ર કામ છે એમ તે પોકારી પોકારીને કહેતો હોય તો તે માત્ર દેખાડ પૂરવું જ હોય છે એ જ કાર્યકર્તા જમારે કોઈ ધધા કરવા જશે ત્યારે ‘પેથુ પવિત્ર લગીકામ’ કરવા કરતા અપવિત્ર વક્રીયાતનો ધધા જ કરવાનું પસંદ કરશે.

સમાજોપયોગી અને જીવનને માટે જરૂરી હોય એવા કામને માટે, એટલે કે નિરુપદ્રવી, નિર્દોષ, એટલું જ નહીં પણ પવિત્ર કામને માટે પણ વેતન લેવામાં સેવકને હીચુપત લાગે છે એના મૂળમાં થોડા ધણા પ્રમાણુમાય તેનો અહકાર હોય છે એમાં તતખાર પણ લાકા નથી તથાપિ આ સવાચની ખીજ એક બાલુ પણ ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

વેતનનો નિર્લેષ દેહલાક અત્યંત આવશ્યક અને મૂલ્ય નિર્દોષ એવા કામો પણ વેતન લઈને કરવા એને સમાજે નિદાશપદ માન્યુ છે, એમાં સમાજનો દીર્ઘ અનુભવ અને દૂરદર્શીપણું જ રહેતું છે. દાખલા તરીકે, મરી ગયેલા માણસના પ્રેતનું દહન કે દ્વન વિનાવિન બે કરવું ઇષ્ટ અને જરૂરી છે, એટલે એ કામમાં મદદ કરવી એ પણ અભિનંદનને પાત્ર ગણાય તો પડી આવ્યા સ્તુત્ય કામને માટે થોડા જાણી લઈએ તો તેમાં ખોટું નુ? તેમ છતાં આવી જાતના પવિત્ર કામને માટે વેતન કે વગત લેનાનો સમાજે લીન નિષેધ કરે છે એને માટે એવું જ કોઈ મદતનું કારણ હોવું જોઈએ.

પ્રેત ઉપાડવું એ કામ મૂળે નિર્દોષ હોય તો પણ તેને માટે વેતન લેવાનો રિવાજ કે ટેકા પડે એ અત્યંત અનિષ્ટ છે ડિમાન્ડને કારણે વેતન આપવાની ને લેવાની અપેક્ષા પેદા થાય ! એને પગિણામે ગરીબને ત્યાંની અત્યક્ષિયા, તે જ્યારે પોતે જ દુખી અને પીડિત હોય તે વખતે, બહુ જ મુશ્કેલીભરી ધર્મ જાણ, અથવા મહાદા ઉપાડી જવા એ કેટલાક લોકોનો ધંધો જ ધર્મ બેસે ગામમાં મરણનું પ્રમાણ વધે ત્યારે આ લોકોનો ધંધો ધીકતો ચાલે, અને એ પ્રમાણ ઓછું થાય એટલે એમના પર બેકાગી ને બૂખમરો વેવાનો વારો આવે તેથી આ ધંધાદારીઓ ગામમાં રોગનો સાવર ફેલાય એટલા માટે દેવનાને પ્રાર્થના કરી નાધા વગેરે પણ રાખતા ધર્મ જાણ ! તો પડી આ મહાદા ઉપાડનાના ધંધાને પ્રતિષ્ઠિત થી રીતે કની શકાય ? એટલે જ કોઈ પણ વેતન કે વગર ન લેવાનું બંધન પાળીને એ કામ કરવામાં આવે તો જ તે સન્માનનીય મને

કર્મની ગતિ વિનક્ષણ છે મીઠા પાણીના પ્રવાહોનું પર્યવસાન ખારા સમુદ્રમાં થાય છે જે કામો પ્રસંગોપાત્ત કરવામાં આવે તો પવિત્ર કાર્યો ગણાય, તે પણ મોટા પ્રમાણમાં અથવા વારંવાર કરવામાં આવે તો તેમાં દોષ પેદા થાય છે પરોપકારી કૃત્યોને અપવિત્ર ધંધાનું સ્વરૂપ ન આવે એટલા માટે જ આપત્તપ્રસંગે કરવાના સેવાકાર્યને માટે કોઈ વેતન કે બદલો ન લેવાનો કડક નિયમ સમાજની સહજ-શુદ્ધિએ નક્કી કર્યો છે દાખલા તરીકે, જૂના રખતના વૈદો રોગીઓ પાસેથી દવા માટે પૈસા કે કોઈ પણ જાતનો બદલો લેતા નહીં રોગીને દવાનું નામ પણ કહેતા નહીં એટલે આજકાલની ફાર્મસીઓ (રોગપ્રચારક સંસ્થાઓ ?) ની જેમ દવાઓની જાહેરાતો પર તેઓ ખરચ શાનું જ કરે ? મરાઠીમાં ઔષધોપચાર માટે ‘ઔષધપાણી’ કહે છે, જ્યારે ઉર્દૂમાં ‘દવાદાર’ કહે છે દારૂ એ એક અકસીર ધનાજ કે દવા છે

દવા કરીકે જ પ્રથમ તેની શોધ થઈ હતી. પણ આજે એ દારૂને માટે જ દવા શોધવાનું કામ મુશ્કેલ બન્યું છે ! ઇસ્લામમાં કરજ તરીકે આપેલી રકમ પર વ્યાજ લેવાની મનાઈ કરવામાં આવેલી છે, જેને ગરજ હોય તેને કરજ આપવું, મુફ્ત રકમ પાછી મેળવવાની અપેક્ષા રાખવી, પણ વ્યાજની અપેક્ષા ન રાખવી; દેવાદાર રાજપુત્રીથી વ્યાજ આપવા માટે તોપણ ન લેવું. પણ આજે એનાથી ઊંચું, ગરજવાળાને મદદ કરવાને બદલે જેને ગરજ નથી એવા લોકોને જખરદસ્તીથી કરજ આપીને તેને આખો ને આખો હોષ્ટ્યા કરવાની ચાલખાણ સફળપણે ચાલતી આપણે કંઈ ઓછી જોઈએ છીએ ?

રઘિલો ખોરાક વેચવો નહીં, ગોરસ વેચવો નહીં, એવી એવી જાતના તે તે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ અનેક નિષેધો આજે પણ સમાજમાં પ્રચલિત દેખાય છે.

નિષેધોનો સારાસારગિવેક : આવી રીતે, કેટલાંક વિશેષ પ્રકારના કામો બદલા વિના કરવાં જોઈએ એ યોજના યોગ્ય હોય તોપણ, જે કામો ખીજાઓ આપણે માટે મહોત્પત્તને ખાતર જ નહીં પણ પૈસા લઈને કરે તોય આપણને ખપે છે અથવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ, એવાં કામો આપણે પણ ખીજાઓ માટે પૈસા લઈને કરીએ તો તેમાં કશી હીણપત છે એમ માનવું અયોગ્ય છે. એનો સીધો અર્થ એવો થાય કે, “હું ઉચ્ચ ક્રાંતિનો માણસ છું. જે કામો મારા હૃદયન માટે જરૂરી છે, પણ જે કરવાનું મારા મોભાને કે પ્રતિદાને શોભતું નથી, એવા કામ મારે સારું કરવાને માટે ખીજા હલકા દરજ્જાના માણસોને દયાશીલ પરમેશ્વરે નિર્માણ કર્યા છે.” પાખંડ આનાથી જુદું કેવું હોઈ શકે ?

મેત્રકે આવી જાતના અહંકારથી અને પાખંડથી મુક્ત રહેવું જોઈએ અને કોઈ પણ ઉપયોગી અથવા નીતિશુદ્ધ કામ કરવા માટે વેતન લેવામાં હીણપત ન માનતાં એવાં કામ વેતન લઈને કરવાં એને લોકશિક્ષણનો એક અત્યૂંક ઉપાય ગણવો જોઈએ.

તે જ પ્રમાણે જે કામો આપણે બીજાઓ માટે વેતન લઈને ન કરવાં જોઈએ તે કામો આપણે વેતન આપીને બીજાઓ પામેથી કરવાનો આગ્રહ પણ ન ગણવો જોઈએ તેમ કરવું એ બીજાને ગુનામ ગણના બરાબર છે. સમાજના જે વિશિષ્ટ વર્ગનો દુ ધટક છુ તે વર્ગ જે આના કામ બીજાઓ પામે કરાવતો હોય, તો એ અન્યાય અથવા ખાસ કરીને અપમાન ધોઈ કાઢવા માટે દુ જ એ કામો માગ વર્ગના લોકો માટે કરુ એ હિચિત છે, અને તેમ કરતી વખતે તેમની પામેથી વેતન લેવામા પણ કથી હરકત નથી દાખના તરીકે, બગી-ઓને પોતાનુ કામ જે ધણાસ્પદ અને ગંદવાડવાળી રીતે કરવું પડે છે, એ રીતે તે કરવું એ માણુમાઈને ન શોભે તેવું, એટલે જ નિષેધ કરવા યોગ્ય છે બગીઓ એ કામ કરવાને માટે તૈયાર થાય છે એ જોટલું અનુચિત છે, તેટલું જ આપણે તેમની પાસેથી તે કરાવીએ છીએ એ પણ અનુચિત છે તેઓ તે કરવાને તૈયાર હોય તોય આપણે તે તેમને ન કરવા દેવું જોઈએ એ કામ કરવાની પદ્ધતિમાથી ગદાપણું કાઢી નાખવું શક્ય અને જરૂરનું છે તેમાનું ગદાપણું જે જતુ રહે, તો તેનું નિઘપણું પણ દૂર થશે એવો સુધારો થાય તેટલા માટે, અને તે થાય ત્યાં સુધી, આપણે જ તે કામ કરવું જોઈએ અને તે માટે સ્વકીયો પાસેથી વેતન પણ લેવું, એમા અનુચિત કશું નથી

વેતનની મર્યાદાઓ સેવકને આશ્રય આપનારી સંસ્થા આધિક દ્રષ્ટિથી સમ્પર હોય તો સેવકે તેની પામેથી વેતન લેવું જોઈએ, એવી વાત અત્યાર સુધીના વિવેચન પરથી સ્પષ્ટ થઈ આ વેતન કેટલું હોય એ સવાલ બાકી રહે છે એ બામનમા નીચે આપેના કેટલાક સામાન્ય નિયમો જ કેવળ સૂચવી શકાય તેમ છે —

૧ સેવકની જરૂરિયાતો સાદી અને ઓછી ખર્ચાળ હોવી જોઈએ, પરંતુ જે કરકસર કરવા જતા કાર્યશક્તિ પર માડી અસર થાય, તે કરકસર ખોટી કરકસર સમજવી તે જ પ્રમાણે કાર્યશક્તિ ટકાવનાની

ને વધારવાની દૃષ્ટિથી આવશ્યક અથવા છટ જણાય એવી સુખસગવડો પણ પોતાની આમપાસના લોકોને સહભાગી બનાવીને જ બોગવવાનું મેનકને શોભશે.

૨ પોતાના કુટુંબીજનોની, એટલે પોતા પર આધાર રાખનારાઓની, ગહેણીનું ધોરણ પણ પોતાના વ્યવસાયને ગોમે એવું જ ગમ્યારતો તેનો પ્રયત્ન અને આગ્રહ હોવા જોઈએ કુટુંબીઓને તેણે લાડ ન લડાવના જોઈએ, તેની સાથે જ ધરમા અપ્રસન્નતાનું વાતાવરણ ન જામે અને ગૃહપ્રેમ પેદા ન થાય તે માટે પણ તેણે ઠાગછ રાખવી જોઈએ તેની પોતાની સેનાવૃત્તિ અને સારી રહેણી સાચી અને ઉદાર હોય અને ત્યાગી બાળકમા ‘પહેલા જાતે કંઈ’ અને પછી બીજાને કહ્યું’ એવી નીતિ તે રાખે, તો તેના આચરણની તેના કુટુંબીજનો પર પણ સારી અસર ઊપજ્યા વિના નહીં રહે.

સેવકે પોતાના કુટુંબીજનોને પણ સ્વાવલંબી એટલે ઉઘમાં બનાવનાની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ સ્વાવલંબન એટલે એકલવાપાપણ કે બીજાથી અગ રહેવાપણ નથી, પોતાને જાગે આવતી જવાબદારી માથે લેનારુ પરસ્પરાવલંબન એ જ સાચું સ્વાવલંબન છે કુટુંબના બધા માણસોએ સ્વાવલંબી થવા માટે સ્વતંત્ર ધંધા અને સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની અથવા સ્વતંત્ર હિસાબ રાખનાની જરૂર નથી ખેડૂત, વણકર કુબાર વગેરેની સ્ત્રીઓ, વિધવાઓ, તેમ જ આદસ વરસના છોકરા પણ પોતપોતાની રીતે સ્વાવલંબી-આર્થિક સ્વાતંત્રતાળા જ હોય છે.

૩ મેનકે પોતાના કુટુંબીજનોની એટલે કે આશ્રિતોની સખા નાહક વધારવાની બાજબીમાં પડવું નહીં, સહજગ્રાપ્ત એટલે કે ઔરસ સખધેને લીધે તેમ જ સમાજની રૂઢ પ્રજ્ઞાનિકાને અનુસરીને જેટલા આશ્રિતો મળ્યા હોય એટલાથી જ સતોષ માનવો મિત્રો, આપત્તિમાં સપડાયેલા લોકો, ‘માનેલા’ બાઈઓ કે બહેનો અને દત્તક છોકરા

નો નાદમ્ બોળે નધારવો નહી, મરણુ આખા સમાજને જ તેણે
ના મિત્ર, ભાડુઓ કે છોમરા તરીકે ગણનાનો છે

૪ નિદગીનો વીમો ઉતરાવવો એ દ્રવ્યસમ્રાટનો તેમ જ વારમો
જીગી આપવાનો એક પ્રકાર છે મેનની નિદગીનો વીમો તેણે
કે તેને માટે તેની સસ્યાએ ઉતરાવવાની જરૂર નથી વીમાની
દે જ મેનકને 'પેન્શન'ની પણ જરૂર નથી ઘડપગમા મરી રાકાય
કા કામો કઈ ઓછા નથી તેમથી જે પોતાને અનુકૂળ આવે તે
મેનકે કરવા તદ્દન કામ ન કરી શકે એવા સેવકનું બરણપોષણ
સ્યાએ, તેના સગાવડાનાંઓએ અથવા સરકારે કરવું જોઈએ

સેનકને માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડની જોગવાઈ અમુક મર્યાદા સુધી મરવી
છે, અથવા મહો કે અયોગ્ય ન ગણાય પ્રોવિડન્ટ ફંડ લાભ, ધર બાધવું
રે જેવા વિશેષ ખર્ચના પ્રમો માટે અથવા માદગી જેવા આકસ્મિક-
જે આવી પડનારા ખર્ચ માટે ઉપયોગી થાય છે

૫ સેનકે પોતાની ગરજ પૂરતું જ વેતન લેવું આમાથી એ
લેન થાય છે કે પોતાના વેતનમાથી તેણે બીજા પ્રયોગ પર — દા ત
રખા સહ પાસેથી મળતા વેતનમાથી દરિજનમેવાના કાર્ય પર અથવા
થી બીનદુ — ખર્ચ કરવાનો અત્યાપારેણુ વ્યાપાર ન કરવો
નિવ બટ્ટુ સીમર વાંટ ફક્ત સીમસ એ ન્યાયે જેનું તેને જ આપી
વું એ ઉચિત છે તેથી તેની પાસે જે કઈ સમય થાય તો તે તેણે
તાને પોષનારી સસ્યાને જ પાડે આપી દેવો

૬ સેનકે વેતન ઉપરાંત બીજી કશી અથવા નિયમબાજ પ્રાપ્તિની
સુખમગવડોની અપેક્ષા ન રાખી કોઈ પણ કારણે કશી બીજી
પ્રાપ્તિ થાય તો તે તેણે સસ્યાને આપી દેવી જોઈએ

૭ તેની સાથે જ વેતનની મર્યાદા નક્કી કરતી વખતે સેનકે
મહુ જ કસીને કે વધારે પડતી ચીકણાશથી તે નક્કી ન કરવી જોઈએ,
પણ પોતાની ઓછામા ઓછી ગરજ કરતા થોડો વધારે ખર્ચાર જ
તેણે લેવો જેમ લખવાના કાગળમા થોડો હાસિયો, ધરની આસપાસ થોડી

ખુશી જન્મા, દિનચર્યાના સમયપત્રકમાં નવરાસનો થોડો વખત, મિત્ર મોજાન પછી પણ ‘મુખશુદ્ધિ’, એ બધાં આવશ્યક હોય છે; તેમ સેવકના વેતનમાં પણ થોડા ઘણા વધારાના ખર્ચ માટે અવકાશ હોવો જોઈએ. સેવકને પણ કેઈ અનપેક્ષિત ખર્ચ કરવા પડે છે; તેણે ન કસ્યેથી જવાબદારીઓ તેને આવીને વળગે છે. કેઈ ચીજ ખોવાઈ જતી, ખોટા કે બનાવટી સિક્કા ગમે વળગવા, માંદગી, મહેમાન વગેરે જેવી અનેક બાબતો હોય છે. એ બધાને માટે અગાઉથી જોગવાઈ કરી રાખવામાં જ ઝડપણુ છે. પણ એ ઉપરાંત, તૃપ્તિ કે સતોષ એ પણ સેવકના ચોતાના તેમ જ તેની આસપાસના લોકોના સુખની અને કાર્યક્રમતાની દૃષ્ટિથી ઘણી મહત્વની વસ્તુ છે.

બિક્ષાસંપ્રદાય : અહીં સુધી સેવકના વેતનનો વિચાર થયો. પણ જ્યાં સંસ્થાનો આધાર ન હોય, સંસ્થાની શક્તિ ન હોય અથવા સંસ્થાની એવી તીવ્રિ ન હોય, ત્યાં સેવકના નિર્વાહનું શું ? આ સવાલનો સામાન્ય જવાબ અમે આપી દીધો જ છે. હવે આને અગે એક પરંપરાગત અને પ્રતિષ્ઠાવાળા સંપ્રદાયનો અહીં વિચાર કરવાનો છે. એ સંપ્રદાય તે બિક્ષાનો સંપ્રદાય. સમર્થ રામદાસ કહે છે :

બ્રાહ્મણાસ મુખ્ય દીક્ષા । માગિતલી પાહિજે મિદા ।

ઔમ્ ભવતિ યા પક્ષા । રલિલે પાહિજે ॥

(બ્રાહ્મણની મુખ્ય દીક્ષા બિક્ષા માગ્યાની છે. ઔમ્ ભવતિ મિદા દેહિ બાઈ, મને બિક્ષા આપો એ પ્રથા ચાલુ રાખવી જોઈએ.)

બિક્ષા એક ઉદાત્ત અને પવિત્ર સંપ્રદાય છે. બધા ધર્મોએ તેને માન્યતા આપેલી છે, અને તેની ભક્ષામણુ કરેલી છે. સાધુ, ક્ષત્રી, શિશુ, ક્ષત્રિયારી, સંન્યાસી, શંકરાચાર્ય, રામદાસી, ગોસાઈ વગેરે કેટલાય પંથોને બિક્ષાદાર કરવાની શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા કરેલી છે. ખરેખર, બિક્ષાન્ત પવિત્ર છે અને તેનું સેવન કરનારા ધન્ય છે; કારણ બિક્ષામાં સમાજશરણુતા, નિર્ભયતા, નમ્રતા, અસ્પર્શ, અપરિગ્રહ, નિઃસ્પૃહતા,

સમતા, સુવખના, સમાધાન, સ્વતંત્રતા, વગેરે અનેક વિજ્ઞાનનીય વસ્તુઓ છે. તેમનો આપણે વિચાર કરીએ.

(૧) સમાજચરણતા : જનનાની સાથે તદ્દરૂપ થવાનો શિક્ષા જેવો ખીન્ને માર્ગ નથી. જનના આપણી માતા છે; તે જે કંઈ આપે તે જ ખાઈને રહીશું; એ કલ્પના ઘણી મુંઢર અને આકર્ષક છે.

(૨) સમતા : શિક્ષામાં સમતા રહેવી છે; કારણ દરેક જણ પામેથી મુઠ્ઠી કે ખોખો અનાજ જ લેવાનું છે. રાજા અને રાંકને શિક્ષા માગનારો એક જ સપાટીએ લાવી મૂકે છે. રાજા લાખ રૂપિયા આપવા તૈયાર થાય તોયે તે સ્વીકારશે નહીં, પણ મુઠ્ઠી અનાજ માત્ર લેશે. ગરીબને ત્યાંથી મુઠ્ઠી અનાજ પણ એટલી જ કૃતજ્ઞતાથી લેશે.

(૩) નિઃસ્પૃહતા : ફંડ કે ફાળો ભેગો કરનારા કાર્યકર્તાઓને ઘણી વાર મોટાઓની મરજી સાચવીને કામો કરવાં પડે છે. અનેક મધ્યસ્થોની દરમિયાનગીરીથી પૈસાદારોને બારણે જોડા ધસીને, તેઓ કહે તે કરતો સ્વીકારીને, સંસ્થાને તેમનું નામ આપીને, સંસ્થામાં તેમનું ચિંત્ર મૂકીને, તેમની સખાવતની તખતી મૂકીને, અનેક રીતે તેમની ખુશામત કરીને ફાળો ભેગો કરવો પડે છે. તેમનાં હિતોને બાધ આવે એવું કશું કરી શકાતું નથી. પણ શિક્ષામાં કોઈના પણ ઓશિયાળા રહેવાની જરૂર નથી હોતી; કોઈની દરમિયાનગીરી ન જોઈએ કે કોઈના બક્ષામણ્યપત્રો ન જોઈએ.

(૪) સ્વતંત્રતા : સંસ્થાના નિધિમાંથી વેતન લેવાનું હોય છે ત્યારે સેવકને કોઈ વગબદાર આગેવાનના આધાર પર રહેવાની ટેવ પડે છે. એ આગેવાન ગુજરી જાય એટલે કાર્યકર્તાઓ અનાથ બને છે. પણ શિક્ષાદારીને કોઈના આધારની જરૂર પડતી નથી. તે હમેશા સ્વમૂર્ણ હોય છે.

(૫) ગ્રામપ્રદક્ષિણા : શિક્ષાને કારણે ગ્રામપ્રદક્ષિણા (આખા ગામમાં ફરવાનું) થાય છે અને લોકોની સાથે પરિચય થઈ, અવલોકન ખબર અંતર પૂછવાનું, વગેરે અનાયાસે બને છે. આ લાભ પણ સેવકને મે-૧૦

દષ્ટિથી મહત્વનો છે. સમર્થ રામદાસ કહે છે, મિસામિપે લહાનયોરે । પરિદાનિ સોઢાવો ॥ - શિક્ષાને નિમિત્તે નાનામોટા બધાની ચકાસણી કરી લેવી.

(૬) મુસ્પર્ષા : પંથુ શિક્ષાની મુખ્ય ખૂબી તે અસ્પર્ધા છે. શિક્ષા માગનારો કોઈની સાથે સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. તે પોતાની સ્વતંત્ર મિલકત જરાય બેગી કરતો નથી. ખીજા કોડે જે કંઈ પોતાની મિલકત તરીકે પોતાના કબજામાં રાખે છે તેમાંથી, તેમની મરજીમાં આવે તો, દરેક જથ્થુ એક એક મુઠ્ઠી અને બધા મળી શિક્ષા માગનારના બેટપૂરતું આપે એવી તે માયાના કરે છે; જખરદસ્તી કરતો નથી. આવી રીતે દાતાએ સ્વેચ્છાથી, ખુશીથી, કોઈ પંથુ જાતની શેઠ ન પડવા દેતાં આપેલું શિક્ષાન્ન એ મહેનત-મંજૂરી કરીને 'કમાયેલા' અન્ન કરતાં વધુ પવિત્ર છે; કારણ 'કમાવું' એટલે પથુ કંઈક અંશે હરણ કરવું જ છે.

ચાતુર્યેષ્યં વ્યવસ્થામાં પ્રાપ્ત્યુનો આદર્શ નિઃસ્વાર્થ સમાજસેવાનો હતો. તેથી જ સ્મૃતિકારણે તેને માટે શિક્ષા અને હિંદુ - ખેડૂત, ખેતરમાંથી પાક, લઈ જાય પછી ખેતરમાં જે દાણા વગેરે પડેલું હોય તે વીણી લઈને તે પર ગુજરાન ચલાવવું - એ ખે ગુજરાન ચલાવવાનાં સાધન કહેવાં છે. જન્મેના કોઈના પથુ દિતસંબંધમાં આડે ન આવવું એ લક્ષણ સમાન છે.

શિક્ષામાં આ બધા ગુણો હોય તોપણ તેમાં કેટલાક દોષો અને મુરકેશીઓ પણ છે :

(૧) શિક્ષાદાતામાં વિવેક બહુ ઓછો હોય છે "ખારણે આવ્યો જ છે તો આપો એક મુઠ્ઠી અનાજ અને -રસ્તે પાડો," એટલી જ દષ્ટિ શિક્ષા આપનારની હોય છે. તેથી શિક્ષા આપવામાં આસ્થા રહેતી નથી, અને અપાત્રે દાન જ બહુ મોટા પ્રમાણમાં ગાય છે શિક્ષાદાતામાં મંજાન નિર્માણ સાથે અને ગામના આગેવાન

અને ગામલોકો તેને જ શિક્ષા આપે એમ નક્કી કરવામાં આવે તો અપાત્રે શિક્ષાદાન થવાનું જોખમ ટળે ખરું; પણ એમ થતાં શિક્ષામાં રહેલી સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતા લોપ પામે અને પરવાના આપવામાં પક્ષપાત અને સાગવગ ચાલુ થવાનું જોખમ ઊભું થાય.

(૨) ઘોડો જ લાંડાની બધી કમાણી ખાઈ જાય છે. મુદ્રીઅર અનાજ ભેગું કરવામાં જ મેવકની ઘણી શક્તિ વપરાઈ જાય છે, અને તે ઉપરાંત શિક્ષામાં મળેલાં વસ્તુઓ રાંધણ પાછળ પણ સમય અને શક્તિ આપવી પડે છે. રાંધણ ખોરાકની શિક્ષા લેવા જતાં તે માટે યોગ્ય સમય સાચવવો પડે છે અને ખોરાકમાં ખાદ્ય અને અખાદ્ય વસ્તુઓ અંગેના નિયમ પાળવાનું મુશ્કેલ બને છે.

(૩) શિક્ષાથી બધી જરૂરિયાતો સતોવાતી નથી : શિક્ષા માગનારની બધી જ શારીરિક જરૂરિયાતો શિક્ષા વડે સતોવાથી લગભગ અશક્ય હોય છે. સમતોલ આહાર માટે જોઈતી વિવિધ ખાદ્ય વસ્તુઓ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં એની ઝોળીમાં પડે એ શક્ય નથી હોતું. અને એ ઉપરાંત કપડાં, લેખનસામગ્રી, દવાખત્તી અને રહેણાંચ એ બધાંની જોગવાઈ શિક્ષા વડે થી રીતે થઈ શકે.

વાર પ્રમાણે જુદે જુદે ઘેર જમવાની જોગવાઈ : અઢવાડિયાના સાત વાર પ્રમાણે જુદા જુદા ગૃહસ્થોને ત્યાં જમવા જવું, એ શિક્ષાનો જ એક વિશેષ પ્રકાર છે. અને ઉપર જણાવેલા ગુણદોષ ઓછાંવત્તા તેમાંય હોય છે. મેવક બેમાથી ગમે તે પ્રકાર સ્વીકારવાનું નક્કી કરે, તો તેના દોષોની બાબતમાં તેણે જાગૃત રહેવું જોઈએ.

ફુરસદનો ઘંઘો : ખણ મેવકનો પણ જ્યાં જ વખત અથવા બધી જ શક્તિ જાહેરકામમાં વપરાય છે એવું નથી હોતું. તેથી નવરાતના સમયનો સદુપયોગ તે કેઈ પણ ઉત્પાદક કામ કરીને કરે એ ઇચ્છે છે. આ ઉદ્યોગમાંથી જે કમાણી થાય તેટલા પ્રમાણમાં સેવકનો સમાજ પરનો ભાર હળવો થશે. અલગત આ ઉદ્યોગ સ્વાધીન અને વિશેષ પમારા વગરનો, ગમે ત્યારે કરી શકાય ને ગમે ત્યારે સંકેલી

લેવાય એવો જ હોવો જોઈએ. સ્તર કાંતવું, રૂ પીંજવું, બટન બનાવવાં, કપડાં સીવવાં, ઇત્યાદિ કામો સેવક પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે કરી શકે. નેતરકાંમ, મુદ્રણ, ઘડિયાળનું સમારકામ, નાટીઓ અને જ્ઞાનસ માટેની દિવેટો વણવી, દોરી વણવી, જાળ વણવી, વગેરે જેવા ખીજા પણ કેટલાક ઉદ્યોગો સૂચવી શકાય સેવક વિદ્વાન હોય તો પ્રગતિશીલ સાહિત્ય પણ નિર્માણ કરી શકે. જાહેર સેવાના કાર્યો પોતા પર પહેલો હક માની તેમાંથી જાંઘા રહેતા વખતમાં સેવક નિર્દોષ ઉદ્યોગ દ્વારા થોડી પણ કમાણી કરે એ લિખિત જ છે.

આવા એક કે વધારે હુન્નરમાં સેવક આવડત કેળવી રાખે એ ધર્મ જ ઇષ્ટ છે. તેમને આધારે વખત આવ્યે સ્વાવધાની થવાનો આત્મવિશ્વાસ તેનામાં જોઈએ. કારણ તેની સેવાની સમાજને મુદ્દત આવશ્યકતા ન હોય એવી સ્થિતિ થોડા સમય માટે અથવા સેવક જો અનેકવિધ આવડતવાળો ન હોય તો કામમની પણ પેદા થાય એવો સંભવ રહે છે. એવે વખતે સેવક આવા હુન્નરોનો આશ્રય લઈ શકશે, તેની અસહાય સ્થિતિ નહીં બને, અથવા “રિકામા ન્હાવીં મિતીલા નુવઠયા લાવી”-નુવરો બેઠો નખોદ વાળે-એ ન્યાયે ગમે તેવાં સારાં નરસાં કામ જામાં કરવાનો મોહ તેને નહીં થાય. હું ગમે ત્યારે સ્વાવધાની થઈ શકું, એ જાતનો આત્મવિશ્વાસ હોય એ સેવકને માટે હમેશાં લાભદાયક હોય છે.

સેવક જન્મે દેવું : સેવકે પોતાની આર્થિક મર્યાદા ખ્યાલમાં રાખી કદી પણ દેવું કરવું નહીં. દેવાને કારણે માણસ ખર્ષાઈ જાય છે, અને દેવું ચૂકવવા માટે તેને સેવાકાર્ય છોડી દેવું પડે છે. સેવક જાહેર કામમાં જેમ જેમ રૂ થાય છે, તેમ તેમ જાનગી ધધો કરીને પૈસા કમાવાની તેની શક્તિ ઘટતી જાય છે, અને તેથી સેવાકાર્ય છોડી દઈને પણ દેવું ચૂકવવાનું તેને માટે શુક્રેવ બને છે. તેથી મેં સેવક વખતસર એટલીને કેઈ પણ કારણસર દેવું ન કરવાની સાવધાની રાખવી. ખીજાને માટે જામીન રહેવું એ પણ એક રીતે વામદાયિની લખી ;

આપના જેવું જ છે. જાત-મુચરકો આપવો - જાતને માટે જ જાગીન રહેવું - એ પણ મેવકને માટે શક્ય નથી હોતું; કારણ વચન પાળવાનો તે પોતાનાથી બધો પ્રયત્ન કરશે, વચનભંગ કરવાની તેને લગીરે ધ્યાન નહીં હોય, પણ નિરુપાય યર્ષને તેનાથી વચનભંગ થાય તો દેવતા સગાવાથી તેમાં બળી મરીશ એમ કહેવું એ દ્રવ્યદંડ આપીશ એમ કહેવા કરતાં સેવકને વધારે-શોભશે. અહીં સુધી આપણે સેવાશીલ ધંધાદારીઓનો - ખડા મેવકોનો - વિચાર કર્યો.

સ્વયંસેવક : સ્વયંમેવક એ સંસારી અથવા બેઠો મેવક અને ખડો સેવક એ બે વચ્ચેનું એક જાતનું સમાધાન છે. બીજા બધાં સમાધાનોની જેમ સ્વયંમેવકમાં પણ બન્ને પક્ષના જેમ ગુણ કેળવી શકાય છે, તેમ બન્ને તરફના દોષ આવવાનો પણ સંભવ હોય છે. આ પદ્ધતિનો મુખ્ય ગુણ એ કે, સ્વયંસેવકો ખાનગી ધંધો કરીને પોતાની સ્વયં પ્રમાણે જાહેર કામ કરનારા હોવાથી તેમના ગુજરાનનો સવાલ ઊભો થતો નથી, અને ગુજરાનના સવાલમાંથી જે અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે તે અનાપાસે ટળી જાય છે. પોતાનું નિઃસ્પૃહપણ અને સારા-સારવિવેક ભુદ્ધિ સામ્ય રાખવી એ સ્વયંમેવકને માટે પગારદાર સેવક કરતાં સહેલું હોય છે.

બીજી બાબત, ખાનગી ધંધો અને જાહેર કામ બન્ને સાચવવાં ધણી વાર મુશ્કેલ હોય છે; અને એકને બોગે બીજું કરવું પડે છે. બે શક્તિ નોકરી કરવા જતાં કોઈ પણ એકની અવગણના થવાનો સંભવ હોય છે અને જે શક્તિ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે તેના તરફ જ સ્વયંમેવક પરિણામે ખેંચાવાનો અને સેવાકાર્યની ઉપેક્ષા થવાનો જ વધારે સંભવ હોય છે. તેની જ રીતે થોડી મહેનત વડે અથવા થોડા સમયમાં સારી પેઠે કમાણી કરી લઈને પોતાની શક્તિનો અને સમયનો મોટો ભાગ સેવાકાર્યને જ આપી શકે એવા ભાગ્યશાળી માણસો ઓછા જ હોવાના.

બીજું એક જોખમ એ છે કે, આ પ્રકારમાં ગૃહસંસાર અને સેવાકાર્ય એ બે એકબીજાથી બિન્ન જ નહીં પણ વિરોધી અને

જુદા જુદા નીતિનિયમોથી નિયંત્રિત થયેલા એવા જે નોખા જીવન નિમાગ ખનનાનો સભન હોય છે ખરું જોતા, શ્રદ્ધસંસાર પણ સેવાની ભાવનાથી જ ચલાવવો જોઈએ, એ જે એવી રીતે ચલાવવામા આવે તો ખાસ સેવા જેવી કોઈ નોખી વસ્તુ કરવાની આવશ્યકતા કે જવાબદારી રહેતી જ નથી, એ આપણે સરઆતમાં જોયું છે પણ કાર્યકર્તાના સમયપત્રકમા શ્રદ્ધસંસાર અને સેવાકાર્ય એ જે સ્વતંત્ર વિષયો દાખલ થાય એટલે સેવાને વખત મળે એ ઉદાત્ત હેતુથી જ સ્વયંસેવક એવી ઇચ્છા સેવતો થવાનો કે, શ્રદ્ધસંસારનો ખારો ખતે તેની ઓછી મહેનતથી પુરાય તો સારું, અને એમ થતા તે ખાડો પૂરવા માટે સારા નરસા માર્ગોનું અવલંબન કરવાનો પણ એને મોહ થવાનો તે એમ માનતો થવાનો કે, સેવાકાર્યના નીતિનિયમો અને ધંધાના નીતિનિયમો જુદા જ હોય, તેમ જ ખાનગી જીવનના જુદા અને જાહેર જીવનના જુદા તે ઉપરાંત, ધંધામા કરેલા પાપો સેવાકાર્યના પુણ્યથી ધોવાઈ જશે એવા માની લીધેલા આત્માસનને લીધે સ્વયંસેવક પોતાના ખાનગી ધંધામાં કે જીવનમા નીતિબંધનો પાળવા વિષે ખેપરવા થવાનો સંભવ હોય છે

આ બધાં જોખમો ટાળીને, એટલે કે કમાણીનો ધંધો પણ નિર્દોષપણે ચલાવીને, બાકી રહેતા સમયમા થઈ શકે તેટલું જ થોડું-ઘણું સેવાકાર્ય કરવાની પદ્ધતિ વધારે સનામત અને સ્તુત્ય છે જાહેર કાર્યને પોતાનું સર્વસ્વ અર્થજી કંઈ હોય એવા સેવકોની જરૂર તો છે જુ., પણ તેમની સખ્યા મર્યાદિત રહેનાની અને મર્યાદિત રહે એ જ ઇચ્છુ છે પણ તેમની સાથે પોતાને મળતા નનરાશના સમયમાં કોઈ પણ બદલો કે વેતન વિના સહકાર કરનારા ઘણા સ્વયંસેવકો હોય, એ

વિવિધ પ્રશ્નો

૧. સંઘનિષ્ઠા — સેવકને પોતાનું ઇષ્ટકાર્ય સાધવા માટે 'અનેક લોકોની મદદની તથા સહકારથી જરૂર હોય છે. તેને 'સહકારીઓ અથવા નેહીદારો શોધવા ને જોડવા પડે છે, કાર્ય એ જ સેવકનો સંસાર અને 'સહકારીઓ એ જ એના ધિરાદરો. સંઘ એ સેવકનો આધાર છે. અને કોઈ પણ સંઘટના મજબૂત અને કાર્યક્ષમ અને તે માટે તેના ઘટક સેવકોમાં સંઘ-ભાવના, સંઘ-નિષ્ઠા અને સંઘ-શરણતા હોવી જોઈએ.

સેવકને પોતાના સહકારીઓ વિષે આત્મીયતા લાગવી જોઈએ; તેમની સાથેના સંબંધમાં ઉપરીપણાની, અધિકારની, અથવા અભિમાનની લાગણી ન હોવી જોઈએ. હું ઉપરી અને બીજા મારી નીચેના, હું માર્ગદર્શક અને તેઓ મારા અનુયાયીઓ, હું તેમનો તેમ જ તેમના કાર્યનો આધાર છું, એવી ભાવના અહંકાર સેવકમાં હોય એ ન ચાલે. ગમે તેટલો મોટો કાર્યકર્તા હોય તોય તે સંઘના આધારને અભાવે નિર્મલ અને પંગુ છે. તે સંઘનો મુખ્ય કાર્યકર્તા હોય, સંઘરૂપી વૃક્ષનું થડ હોય, તોપણ શાખા અને પલ્લવ વિના થડનું કશું મહત્ત્વ નથી.

તે સંઘનો આગેવાન, પ્રમુખ, વ્યવસ્થાપક કે ગમે તેવો અધિકારી હોય તોપણ અધિકાર એટલે સત્તા કે પ્રભુતા નથી. 'અધિકાર'નો મૂળ અર્થ 'જરૂર' છે, એ તેણે યાદ રાખવું જોઈએ. આગેવાન એટલે સેવકોનોયે સેવક. આગેવાને સેવકોની શંકાઓ, ગેરસમજણો, ભૂલો, મુશ્કેલીઓ વગેરેનો આસ્થાપૂર્વક અને નમ્રતાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. માતા જેમ પોતાનાં બાળકોની કાળજી રાખે તેવી જ રીતે મોટા સેવકે નાના સેવકોની કાળજી લેવી જોઈ.

આગેવાન એ મધ્યવર્તી કાર્યકર્તા છે. તેને બધી બાબતો વિચાર કરવો પડે છે. તેની નીચેના દરજ્જાના કાર્યકર્તાઓ પોતપોતાને ભાગે આવેલા કાર્ય પૂરતું કે ક્ષેત્ર પૂરતું જોઈ લે તો બંસ છે. આગેવાનનું એટલાથી ન ચાલે. તેને બધી બાબતો પર, આગળ પાછળ, અને ચારેકોર નજર રાખવી પડે છે. તેથી તે વ્યાપક દૃષ્ટિથી જે કાર્યનીતિ નક્કી કરે તે તે નીતિને અનુસરીને પોતાના નીચેના કાર્યકર્તાઓને હુકમ આપે, તેનું પેલા લોકો વિના વિલંબે પાલન કરે એ આવશ્યક છે. એ હુકમ નીતિથી વિરુદ્ધ છે એમ જો તેમને લાગે તો વાત જુદીઃ કોઈ મિત્રી જ્યારે કેટલાક સુચારોને સાથે લઈને એકાદ વસ્તુ બનાવે છે, ત્યારે તે (મિત્રી) કહે તે માપના અને આકારના જુદાજુદા ભાગો દરેક સુચારને બનાવવા પડે છે; આ માપ કે આકાર આવો જ શું કામ જોઈએ, આમ કેમ નહીં, એ બાબત ચર્ચા કે દલીલ કરવા બેએ તે ચાલતું નથી. એવો જ સંબંધ કેટલેક અંશે સધે કરવાનાં કામમાં નાયક અને સંધના બીજા સદસ્યો વચ્ચે હોય છે. વિગતની બાબતમાં દર વખતે મદદનીશોને સમજાવતા બેસવું એ તે જ વખતે શક્ય હોતું નથી અને જરૂરનું પણ નથી હોતું. સ્વક પ્રમાણે મદદનીશોને પણ કામની સંપૂર્ણ યોજના અને તેને માટે યોજાતા વિગતવાર કાર્યક્રમની સચિત્તા બંને અમલવામાં આવે એ ઇષ્ટ જ છે. એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ કારણે નાના તેમ જ મોટા કાર્યકર્તાઓ વચ્ચેની જુદાવાદોને આંચ ન આવવી જોઈએ.

સંધના કાર્યકર્તાઓમાં આગાધારકતાનો ગુણ હોય એ બહુ મહત્ત્વનું છે. આગાધારકતાનો અર્થ એ કે, પોતે માથે લીધેલી કે પોતાને સોંપવામાં આવેલી દામગીરી વગચૂકથે, દટાથી અને નિશ્ચિનપણે પાર પાડવાની અને તેટલી બાબતમાં આગેવાનને નિશ્ચિત બનાવવાની તૈયારી અને આવડત. કોઈ પણ મદાન અને વિશાળ કોર્મ, જિમ્મું કરીને પાર પાડવું હોય તો તે માટે એ કાર્યની ઈમારતનો દરેક થાંભલો મજબૂત અને દઢ હોવો જોઈએ. દરેક કાર્યકર્તા આવો એક

એક થાંભલો જ છે. એક થાંભલો હાલવા માટે કે ખસી પડે તો આખું મકાન હાલ્યા વિના, કાર્યની પ્રગતિ કુદિત થયા વિના, રહે નહીં. ઘડિયાળનો નાનો સરખો રફ પલ્લુ જે પોતાની જગ્યાએથી ખસી જાય તો તે બધે પડે છે. એટલા માટે પોતાને ભાગે ગમે તેવું નહિવું કામ આજુ છે એમ લાગે તોય મેવકે આખું કામ પાર પડે તે માટે એ નહિવું કામ પણ બહુ જ અગત્યનું છે એ ઓગળીને પોતાની કામગીરી ખરાખર, વગરચૂકે પાર પાડવા માટે તનતોડ મહેનત કરવી જોઈએ.

મેવકોમાં એકબીજા વિષે વિશ્વાસ, આદર અને લાગણી હોવાં જોઈએ; એકબીજાના સહુલે વિષે અને કળકળ વિષે ખાતરી હોવી જોઈએ. તે માટે સંધમાંથી કોને કાઢી મૂકવો તે પણ સંધનાં બધાં ઘટકોની સંમતિથી નહીં થાય એ હજી છે. બેગા મળીને કામ કરતાં હોય ત્યારે એકબીજા વિષે અવિશ્વાસ, અપ્રીતિ, અનાદર અથવા સ્પર્ધાની ભાવના રાખવી એ પરદેશી સરકારની નોકરીમાં શોભતું કે ચાસતું હોય તોપણ સેવાકાર્ય કરનારા સહકારીઓમાં જરાય ન ચાલે. મેવકોમાં અરસપરસ, બંધુભાવ અને આત્મીયતા હોવાં જોઈએ; એકબીજાની મુશ્કેલીને વખતે-પોતાના કામની બાબતમાં જ નહીં પણ અંગત અથવા કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓમાં પણ-તેમણે એકબીજાને મદદ કરવી જોઈએ.

સંધના આસરને લીધે દરેક સેવકની કાર્યશક્તિ, ઉત્સાહ, જોમ, આત્મવિશ્વાસ, અને નયિંતપણું કે નિર્ધાસ્તપણું વધે છે, તેની સાથે જ તેમનું જવાબદારીનું ભાન પણ વધતું જોઈએ. સંધના કાર્યની સફળતાનો આધાર મારી દક્ષતા ઉપર છે, સંધની આખર પણ મારા હાથમાં છે, મારા વર્તન પરથી લોકો આખા સંધની પ્રારંભ કરશે, મારી ભૂલોનું પરિણામ આખા સંધને અને કાર્યને બોગવતું પડશે, એવી ભાવના સેવકના પોતાના મનમાં હંમેશા જાગત રહેવી જોઈએ.

આવી ભાવના જ સેવકને અનેક જોખમોમાંથી બચાવશે અને તેની અખંડ પ્રગતિને મદદરૂપ થશે.

સંસ્થાનિષ્ઠા : ઉપરના વિવેચનમાં સંઘ એટલે અનેક પણ મર્યાદિત વ્યક્તિઓનો સમૂહ એવો સંઘનો અર્થ કલ્પેલો છે. સંઘની ઘટના અને નિયમ મુકરર થાય અને તેમાં સામેલ થઈ શકે એવી વ્યક્તિઓની સંખ્યા અમર્યાદિત અથવા અનિશ્ચિત થાય એટલે તે સંઘ મટી 'સંસ્થા' બની જાય છે. સેવક કોઈ સંસ્થા તરફથી કામ કરતો હોય ત્યારે તેને સંસ્થાના ઉદ્દેશ અને કાર્યપદ્ધતિ માન્ય હોવાં જ જોઈએ. કેવળ ગુજરાતનું ચલાવવા માગતો નોકર સંસ્થાના ઉદ્દેશોની અને કાર્યનીતિ કે ધારાધારણની ચિકિત્સા ક્યાં વિના કેવળ કિંકર - કહ્યું કામ કરનાર - તરીકે કામ કરી શકે તોય સેવકે તો સંસ્થામાં જોડાતા પહેલાં તેની પારખ અને પસંદગી કરવી જોઈએ અને તે ક્યાં પછી તેણે સંસ્થા સાથે છેતરપિંડી ન કરવી જોઈએ. સંસ્થાના નિયમોનું તેમ જ તેની આજ્ઞાઓનું અક્ષરે અક્ષર જ નહીં પણ તેમાં રહેલા હેતુઓનું પણ પાલન કરવું જોઈએ. જેઓ પોતાની જ નહિ પણ ખીજાઓની પણ અંગત માલમિલકતને બહુ જ ચીવટથી સાચવે છે, એવા ધણા કાર્યકર્તાઓમાં પણ સંસ્થાની કે સાર્વજનિક માલમિલકત, તેનાં નફા નુકસાન, દિન-સંબંધ વગેરેની બાબતમાં નિબકાળજીપણુ, ખેપરવા, ખેજવાળદારી જેવામાં આવે છે તે અનુચિત અને નિંષ છે. ખાનગી મિલકત કરતાં પણ સાર્વજનિક મિલકતને મેવકે વધારે ચીવટથી સાચવવી જોઈએ.

સેવકે સાચવવી જોઈએ એનો અર્થ બધાએ જ સાચવવી જોઈએ; કારણ બધાએ જ સેવાવૃત્તિ ધારણ કરવાની છે. અમારા આખા વિવેચનમાં સેવકને ઉદ્દેશીને જે વિધિનિષેધ કહેવામાં આવ્યા છે તે જેઓ પોતાને સમાજના સેવક ગણતા હોય તેમને માટે જ કેવળ બંધનકર્તા છે, અને જેઓ પોતાને સેવક ન કહેવડાવતા હોય તેમને માટે નથી, તેમને ફાવે તેમ વર્તન કરવાની છૂટ છે, એવો આનો અર્થ હરગિજ નથી. સેવકનો ધધો એ કંઈ સુધાર કે હુદારના ધધો જેવો

વૈકલ્પિક ધંધો નથી. સેવા એક વૃત્તિ છે અને એ જાણને માટે છે. માણસમાત્ર સેવક છે, અને સેવકની દરજ્જે માણસમાત્ર માટે છે. જેમ 'ભક્તો કોઈનો મત્સર ન કરવો' એ વાક્યનો જવાબ એ જ મત્સરનો યોગ કરવો અને ભક્તિભાવ-દેખવો એવો થાય છે, તેવી જ રીતે આ પણ સમજવાનું છે.

મતભેદ : કોઈ પણ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓમાં સ્વભાવભેદ, દૃષ્ટિભેદ અને મતભેદ થોડાંધણા પ્રમાણમાં હોય એ અપરિહાર્ય છે. સિદ્ધાંતનો જાળતમાં જ્યાં એક મત હોય, ત્યાં વિગતની જાળતમાં મેળ સાધવાની વૃત્તિ સહકારીઓમાં ન હોય તો કોઈ પણ સંસ્થા કે કાર્ય ટકી કે ચાલી ન શકે. ખીજની વિચારસરણી આસ્થાપૂર્વક સમજી લેવા માટે માણસમાં નિરંદ્રકારિતા, નિરામદતા અને નિખાલસપણું હોવાની જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના વિચારો ખીજોને ગમે ઉતારવા માટે પણ યોગ્યતા અને સહનશીલતાની જરૂર હોય છે. આટલું કર્યા છતાં જો મતભેદો ખાંધી રહે તે ત્રણાવી લેવાને માટે સદ્વિયુત્પન્ન, ઉદારતા તેમ જ બહુમતીને માન આપવાની એકદિલી સેવકમાં હોવી જોઈએ.

આગેવાન પર વિશ્વાસ : જેમ રાજાને વિશેષ શ્રદ્ધા કે નિશ્ઠા હોવી એ રાજનિશ્ઠાનો જ ભાગ છે, તેવી રીતે સંઘના કે સંસ્થાના આગેવાન કે વડા પર વિશ્વાસ હોવો એ સંસ્થાનિશ્ઠાનો જ ભાગ છે. મોટી મોટી સાંપ્રદાય-સરકારો પણ વ્યક્તિપ્રધાન હોય છે, તો પછી સંઘ અથવા સંસ્થા અમુક અશે વ્યક્તિપ્રધાન હોય તો તેમાં નવાઈ પામવાનું કે દુઃખ કરવાનું કારણ નથી. આગેવાનની જુદિમતા, કળકળ, અને કૃતૃત્વશક્તિ અને અનુયાયીઓની તેની સ્વનાઓ ને છતારા-ઝીલવાની તરપરતા એ જે પર જ કોઈ પણ સંસ્થાની સફળતાનો મોટો ભાગ આધાર હોય છે. અનુયાયીઓએ આગેવાનની વરણી કાળજીપૂર્વક કરવી; સંસ્થાનો કાર્યક્રમ અને કાર્યપદ્ધતિ બની શકે ત્યાં સુધી બધા સલાસદોના વિચારથી તથા સંમતિથી આંકવા. છતાં આ બધું કર્યા પછી પણ આગેવાન પાસે શોષાધિકાર રહેવાના જ, અને રહેવા પણ જોઈએ.

વિગતની બાબતમાં તેમ જ અનપેક્ષિત સંલેગોમાં અને તાકીદને પ્રસંગે આગેવાનના નિર્ણય અનુયાયીઓએ જરાય આનાકાની વિના સ્વીકારવા જોઈએ.

સંઘના કાર્યની સફળતાનો મોટો આધાર આગેવાનનાં આત્મવિશ્વાસ અને હિંમત પર હોય છે. અને આગેવાનની હિંમત તેના અનુયાયીઓની નિષ્ઠા અને દૃઢતા પર આધાર રાખે છે. એક પક્ષ સેવકનું કામચોરપણું, આશાભંગ, અને બંડખોરપણું આગેવાનની હિંમત તોડવા તેમ જ આખા કાર્યને ધક્કો પહોંચાડવા બેસ થાય છે.

તત્ત્વનિષ્ઠા : સાથે જ એ વાદ રાખવું જોઈએ કે, સંઘ, સંસ્થા, કે નેતા વિષેની નિષ્ઠા એ તત્ત્વનિષ્ઠાની સાથે અવિરોધી હોવી જોઈએ. તત્ત્વ અથવા સિદ્ધાન્ત અને ધ્યેયનો હક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને સંઘ, સંસ્થા, નેતા, એ બધાં એ સિદ્ધાન્તનો અમલ કરવાનાં સાધનો છે. તેથી આગેવાનનો આદેશ અથવા સંસ્થાની સિસ્ટ એ મૂળ ધ્યેયનાં કે નીતિનિયમોનાં વિરોધી હોય તો એ નેતાનો કે સંસ્થાનો ત્યાગ કરવો એ પણ સેવકનું કર્તવ્ય બની જાય છે. એવી રીતે ત્યાગ કરવાને બદલે ઉપરઉપરથી નિઠા બતાવીને બનોમાનો દ્રોહ કરવાની રીત આજે પ્રચલિત છે, પણ તે ગહર્ણીય છે.

સુદધર્મીઓનું એક સૂત્ર જાણીતું છે : “યદં શરણં ગચ્છામિ; બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ, સઘ શરણં ગચ્છામિ.” — હું ધર્મનું (સિદ્ધાન્તનું), શરણું લઉં છું; શુદ્ધનું (નેતાનું), શરણું લઉં છું, સંઘનું શરણું લઉં છું — આ જ નિયમ સેવકને પણ લાગુ પડે છે.

ચૂઠળીઓ અને હોદ્દા : સેવકે અધિકારનાં કે લાગવગનાં સ્થાનોનો સ્વીકાર કરવો કે નહીં ? અથવા તે મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો કે નહીં ?

અધિકારના સ્થાન પરથી સોડસેવા કરવાને વિશેષ તક મળે છે એ દેખીતું છે. દાખવા તરીકે, રાજના હાથમાં સોડોનું બંધુબૂટું કરવાની કેટલી બધી સત્તા હોય છે ? સેવકને જ જો એ પદ મળે તો તે સોડોની કેટલી બધી સેવા કરી શકે ? તો સેવકે રાજગાદીનો સ્વીકાર

કરવો? ગાદી પર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો? એવી જ રીતે એ ઉદ્દેશથી તેણે પ્રધાન, વાઈસરોય, ગવર્નર, કલેક્ટર ઇત્યાદિ થવા માટે સંમતિ આપવી? એ થવાનો પ્રયત્ન કરવો?

ધારાસભાના સભ્ય, સુધરાર્થના સભ્ય કે પ્રમુખ, લોકલ બોર્ડના સભ્ય કે પ્રમુખ, ગ્રામપંચાયતના સભ્ય કે સરપંચ, વગેરે ચૂંટણીથી પુરાતી જગ્યાઓ માટે મેવકે પોતાની ઉમેદવારી નોંધાવવી?

સહકારી બેંકો કે પેટીઓ, મહાસભા-સમિતિઓ, દિંદુસભા, મુસ્લિમલીગ, ચરખાસંઘ ઇત્યાદિ જેવી બિનસરકારી સંસ્થાની ચૂંટણીઓમાં અધિકારના પદ માટે તેણે બીજા રહેવું?

સરકાર-નિયુક્ત જગ્યાઓ તેણે સ્વીકારવી? લોકલ બોર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અથવા જુદી જુદી સરકારી સમિતિઓ પર સરકાર તરફથી જે નિમણૂકો કરવામાં આવે છે, એવી નિમણૂકની જગ્યા તેણે સ્વીકારવી?

પણ અહીં નિમણૂકો અને ચૂંટણીઓની સંપૂર્ણ માહી આપવાનો ઉદ્દેશ નથી. આટલી વિસ્તારવાળી માહી આપવાનો હેતુ પણ એ જ છે કે, નિમણૂકો અને ચૂંટણીઓમાં તત્વતઃ કશો તફાવત નથી; તે જ પ્રમાણે સરકારી, અર્ધસરકારી, બિનસરકારી કે સરકાર-વિરોધી જગ્યાઓમાં જે તફાવત છે તે કેવળ પ્રકારબેદ જ છે, તેમાં તાત્વિક બેદ કશું નથી એ ખતાવવા ખાતર જ. ચરખાસંઘ એ જેમ એક મેવાસંસ્થા છે તેવી જ રીતે સરકાર પણ જનતાની સેવા માટે જ છે. સેવાસંસ્થા જે ચલાવવી જ હોય તો કોકે તો તેના અધિકારી બનવું જ જોઈએ; અને સેવાવૃત્તિવાળા લોકો જ એ અધિકારી અને એ વિશેષ ધમજવા જોગ છે ચરખાસંઘમાં ચૂંટાઈને આવવામાં જે હોય ન હોય તો સરકારી જગ્યા પર પણ ચૂંટાવામાં કશો હોય ન હોઈ શકે. તે જ પ્રમાણે નિમણૂક અને ચૂંટણી એ જેમાં પણ તત્વતઃ તફાવત નથી. નિમણૂક થોડા માણસોએ કરવાની હોય છે અને ચૂંટણી કરનારા લોકો મોટી સંખ્યામાં હોય છે, એટલે જ ફરક. નિમણૂકની

કે ચૂંટણીની જગ્યાનો સ્વીકાર કરવો અને તે જગ્યા માટે ઉમેદવાર કરવી એમાં પણ અગાઉ સંગતિ આપવી અને પાછળથી આપવી એથી વિશેષ ફરક હોવો જ જોઈએ એવું કશું નથી. ચૂંટણી માટે જિભા રહેવું એનો અર્થ 'મતદારો જલ્દીથી આવ્યા કરે તો કામ કરવા હું તૈયાર છું.' એમ અગાઉથી આશ્વાસન કે ખાતરી આપવી એટલો જ છે.

તેથી સેવકે નિમણૂકનો સ્વીકાર કરવામાં અથવા ચૂંટણીમાં જિભા રહેવામાં તત્વતઃ કશો વાધો નથી. વિચાર કરવાનો સવાલ એટલો જ કે, જે સંસ્થામાં જગ્યા લેવાની તે સંસ્થાની નીતિ અને કાર્યપદ્ધતિ શુદ્ધ છે કે નહીં ?

ખીજી પણ એક મુશ્કેલીનો વિચાર કરવા જોવો છે. સરકારી તેમ જ અર્ધસરકારી સંસ્થાઓનો કારભાર કમીદાને જોરે, એટલે કે જખરદસ્તીને જોરે એટલે જ હિંસાની મદદથી ચાલે છે. સેવકે આવા જખરદસ્તીના કારભારમાં સામેય થવું ? તે જ પ્રમાણે ચૂંટણીઓમાં સ્પર્ધા અને વ્યસાવ્યસી મોટે ભાગે આવે જ છે. સેવકે આવી સ્પર્ધામાં પડવું ?

આપણે પહેલાં એક વાર જોયું કે, આદર્શ રાજ્યસંસ્થામાં સરકારી નોકરીના જોવા લોકસેવાનો ખીજો રાજ્યમાર્ગ જ નથી. પરંતુ એ શરતી વાક્યમાં કહેલી શરત, એટલે આદર્શ સ્થિતિ, કદી પણ જોવા નહીં મળે. દરેક રાજ્યમાં જીલમ, અન્યાય, જખરદસ્તી, હિંસા સંગઠિત ગુંડાસાહી એ બધાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોવાનાં જ. પણ તેટલા ઉપરથી સૈવક રાજ્યસંસ્થાનો સદંતર બહિષ્કાર કરવાનું નક્કી કરે તે પણ ન.ચાલે. માણસ એ સામાજિક પ્રાણી હોવાથી અને રાજકારણ એ સામાજિક જીવનનું પ્રમુખ અંગ હોવાથી રાજકારણનો સંપૂર્ણ સંન્યાસ કરવો કોઈને માટે પણ શક્ય નથી. રાજ્યસંસ્થામાંથી રાજીનામું આપીને છૂટા થવાનો વિકલ્પ કોઈને પણ હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે સરકાર સાથે પૂરેપૂરો અમ્મદકાર કરવો પણ શક્ય નથી. પરદેશી રાજ્ય હોય

તો તે પણ જનતાના સહકાર વિના અને રાજ્યપ્રધાની કે નામુશીની સમિતિ વિના આવતું નથી, અને સ્વરાજ્યમાં પણ એમ્બેડ્યુ આપખુદ કારભાર કે સરમુખત્યાગી મિનકુવ નથી હોતી એમ નથી તે જ પ્રમાણે લોકમતને અનુસરીને ચાનતા રાજ્યકારભારમાં પણ રાજ્યકારને પ્રયોગ ઓછાવતા પ્રમાણમાં કરવો જ પડે છે રાજ્યકારભારમાં થતી હિંમત એ પ્રજાના મનમાં અને અરસપરસના વહેવારમાં રહેતી હિંસાનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે ગમે તેવા નજીવા કારણસર અદર અદર મારામારી કરનારા લોકોની મરકારનું પિનન કોડ (દડશાસ્ત્ર) પ્રમાણમાં હિંમત હોય એ અપરિહાર્ય બંધે છટ પણ છે સરકાર લોકમતથી મહુ આગળ રોડ મારી શકતી નથી

તેમ છતાં સરકાર-સમ્રાટ વચ્ચે તરતમલાવની દૃષ્ટિથી નિવેશ કરીને તે મુજબ મેરેક પોતાની નીતિ નક્કી કરવી પરદેશી અથવા એકતંત્રી સરકાર લોખંડાઈ કરતા વધારે જુલમી હોય છે તે જ પ્રમાણે સ્વરાજ્યના ખાતામાંથી કેટલાક ખાતા ખીજા ખાતા ખરતા વધારે હિંસામય હોય છે પોલીસ, મેન્ટિફિકેશન વગેરે ખાતાનો આધાર દરેક હોય છે ત્યારે કેળવણી, આરોગ્ય ઇત્યાદિ ખાતા પ્રમાણમાં અહિંસક હોય છે કેટલાક ખાતા સત્તાપ્રધાન હોય છે તો કેટલાક સેનાપ્રધાન હોય છે તેથી રાજ્યપદ્ધતિ નિષ્પેષ જુલમી હોય તો મેરક તેનાથી બને તેટલો દૂર રહેશે અને સરકારની નોખરી ન સ્વીકારતા બનું તો સરકારના સેનાના કાર્યો બાહ્યત દૂરથી સનાહ સ્થળ આપવાનું કામ રેશે લોકમતાનુવર્તી સરકારમાં પણ તે લશ્કર પોલીસ, ન્યાય ઇત્યાદિ ખાતામાં નોખરી કરવા ખરતા સેનાપ્રધાન ખાતા જ તે વધારે પસંદ ખરશે પણ રાજ્યપદ્ધતિ પ્રચલિત સંલેગોમાં હોઈ શકે તેટલી સારામાં સારી હોય તો તેની હકૂમત નીચે ગમે તે જિલ્લા કે નીચા અધિકારનું પદ લેવામાં પણ તેણે સકાય ન રાખવો જોઈ એ કારણ જે અધિકાર ખીજાઓ ચનાવે તે આપણને ચાલે છે એટલું જ મહી પણ ખીજાઓએ તે ચનાવેલ જોઈએ એમ આપણે ઇચ્છીએ

પણુ છીએ; એ અધિકાર આપણે લેવામાં ને ચલાવવામાં નો પોતાની અપાત્રતાની મુરકેલી જણાતી હોય તો તેમાં કશું ખોટું નથી; પણુ એ અધિકાર દોષમય છે એટલા માટે ટાળવો કે રાખવો શોભે નહીં.

પદ્મ સચાલ એ બોલો થાય છે કે, સેવકે ચૂંટણીઓની રસાકસીમાં પડવું? રાજ્યકારભારમાં જુલમ અને હિંસા અનિવાર્ય છે; પણુ ચૂંટણીઓમાં હરીફાઈ હોવી જ જોઈએ એવું કંઈ નથી. પ્રચલિત ચૂંટણીઓમાં સ્પર્ધા, રસાકસી, ઝઘડા, વાંમંમાર્ગ, ગેરરીતિઓ ઇત્યાદિ આપણે જોઈએ છીએ ખરા; પણુ જેને કેવળ સેવાના ઉદ્દેશથી ચૂંટણીમાં જિત્તા રહેવું છે, તે આ બધી અનિષ્ટ વસ્તુઓ જરૂર દૂર રાખી શકે. વકીલાતનો ધંધો સત્પાલનપૂર્વક કરવો શક્ય નથી, ક્યથવા વેપારમાં ખોટું ખોલવું જ પડે છે, એ પ્રચલિત બ્રામક માન્યતાઓની જેમ જ તત્ત્વનિષ્ઠાથી અને નમ્રતાપૂર્વક ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરી શકાય જ નહીં એ પણુ એક બ્રમ જ છે. ચૂંટણીમાં જિત્તા રહેવાનો એટલો જ અર્થ હોવો જોઈએ કે, મનદારોથી આપણને ચૂંટવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે કામ કરવા તૈયાર છીએ. આમાં સેવાવૃત્તિ સાથે વિસંગત કશું નથી; બરે લોકો કહે તે કામ પોતાની શક્તિ અનુસાર કરવાની સેવકની તૈયારી હોવી જ જોઈએ.

સેવાથી ઉમેદવાર ચૂંટણીમાં હારજીતની લડાઈની ભાવનાથી નહીં જિતરે; કે પોતે ચૂંટાઈને આવે તે માટે લાગવગ, શેઠ, લાંચરુવત, જાતિ કે કોમનિષ્ઠા, આદમપ્રોદી, પરનિંદા ઇત્યાદિ હીન સાધનોનો ઉપયોગ નહીં કરે.

હાલ યતી ચૂંટણીઓમાંથી ધણીખરીમાં અંતઃમત રકમ ભરવાનો નિયમ હોય છે, કે જે રકમ ચૂંટણીમાં બહુ ઓછા મત મળે તો જપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે ચૂંટણી માટે અમુક અર્થ કરવાની ઉમેદવારને છૂટ હોય છે. આનો એ અર્થ થયો કે, જનતાની મેવા કરવા બદલ જનતાએ ઉમેદવારને વેતન આપવાનું તો ક્યાંપે રહ્યું, બિયડું, ઉમેદવારે ગાંઠના પૈસા ખર્ચ કરવા જોઈએ; આવી રીતે જે પૈસા

પોતાના ખિસ્સામાંથી ખર્ચા ન શકતો હોય તે મેના કરવા લાયક નથી, નિર્વનને મેનાનો અધિકાર નથી કોંગ્રેસ જેવી સેનાશીન સંસ્થાઓમાં પણ ઉપરની કક્ષાની સમિતિઓમાં ચૂટાઈ આવનારા સભ્યોને વધારે ને વધારે લનાનુભ કે કાગળો આપવો પડે છે

આ બધા પ્રશ્નો મેનાક પામે દડ વસૂલ કરવા જેવા અથવા સેના પર વેરા નાખવા જેવા વિપરીત દેખાય છે તેમ છતાં તેનું પણ મમર્થન કરી શકાય એમ માનીએ એક તો ચૂટણીનો કાગળાર વ્યવસ્થિત ચાલે એ દૃષ્ટિથી તે આવશ્યક હોય છે ખીનું, મેવક અપરિચીત અને નિર્ધન હોય તો તેની ઉમેદવારીની દિમાખત કરનારાઓએ એ-ખર્ચ તેને માટે કરવો જોઈએ એટલે કે જાહેર ચૂટણીઓ થાય તે પહેલાં ઉમેદવાર કોણ થાય તે ખાનગી પૂર્વ-ચૂટણીથી નક્કી કરવામાં આવે, અને એ પૂર્વ-ચૂટણીમાં જે ચૂંટાય તે જ જાહેર ચૂટણીમાં ઉમેદવાર તરીકે જીતે રહે, અને પૂર્વ-ચૂટણીમાં તેને જોએ ચૂટે તેઓ જ તેની જાહેર ચૂટણીનું ખર્ચ કરે

એટલે ચૂટણીઓમાં ઉમેદવારી કરવામાં સેનાવૃત્તિથી વિસંગત એવું કશું નથી, જનરુ એ એક કર્તવ્ય છે એમ નક્કી થયું છતાં આ પ્રશ્નની ખીજ બાજુ પણ છે મેવકની જુગિની દૃષ્ટિથી આ વિચાર થયો પણ જે મમાજની સેનાક સેવા કરવા છાટે છે તેની મન સ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ ચૂટણીમાં ઉમેદવાર તરીકે જીતા રહેવામાં ખીજા કોઈની સાથે સ્પર્ધા કરવાનો સેનાકનો ઉદ્દેશ લાવે ન હોય, પણ ખીજા ઉમેદવારોના મનમાં તેને વિષે સ્પર્ધાની લાગના રહેવાનો સભવ ખરો જ સેનાકે જેમ સ્પર્ધાનો 'કર્તા' ન થયું જોઈએ, તેની જ રીતે તે સ્પર્ધાનું 'કર્મ' ચાલે એ પણ ઘણી વખત ઇષ્ટ નથી હોતું તેના પ્રતિસ્પર્ધી દુર્જન જ હોય, સેવાના હેતુથી નહીં પણ મોટાઈ માટે, અધિકાર-વ્યાનસાથી અથવા એથી પણ હીન એના સ્વાર્થી કાવા-દાવાથી જ તે ચૂટણીમાં જીતે રહ્યો હોય તો તેની ઈર્ષ્યાની મેનાકે પસંદ કરવાની જરૂર નથી, અરુકે એમને અધિકારના પદથી દૂર રાખવા સે-૧૧

માટે પણ તેણે (સેન્ટે) ચૂટણીમાં ઉમેદવારી કરવી જોઈએ પણ વસ્તુસ્થિતિ હમેશા આટલી સરળ અને સહેલી નથી હોતી પ્રતિસ્પર્ધા કેવળ દુર્જન નથી હોતો તેમ જ સેવાવૃત્તિની મૂર્તિ પણ નથી હોતો, 'સેવા પણ થાય, અને માનમગ્તમો પણ વધે,' એ જાતની મિશ્ર ભાવનાઓ તેના મનમાં હોઈ શકે તેને કામ કરવાની તક મળે તો તેની સ્વાભાવિક પ્રગતિ અને વિકાસ થનાનો અને કાર્ય રિષેની નિશા વધનાનો તેમ જ મહત્વાકાંક્ષાની વૃત્તિ મોળી પડનાનો પણ સંભવ ટોચ છે આવા ઉમેદવારનો ઉત્સાહભગ કરવામાં સેવકને કરો ભાભ નથી સેવકનો પ્રયત્ન તો મળે તેટલા નવા સહકારીઓ એક એક કરીને મેળવનાનો હોય છે તો પછી ચૂટણીમાં જિભા રહીને કામ કરવાની ઉત્સુકતા ખતાવનારા સહારીને પાછો કાઢવાનું તેને શી રીતે શોભે ? જીનકુ, નવા ઉમેદવાર સહકારીઓને અધિકારના સ્થાનો પર સ્થાપિત કરનાથી તેમનો સહકાર યથુ પાકો થાય છે, તેમના પર જામની જવાબદારી સોંપના જેવું થાય છે આ દૃષ્ટિથી સેવકે અધિકારની કે ચૂટણીની જગ્યાઓ પોતે ન રોકતાં એ ઠેકાણે બીજાઓને મૂકવા એ જ યોગ્ય છે

નવી ચૂટણીઓમાં તેમ જ નિમણૂકોમાં સ્પર્ધાનું નિયમન કરવાને માટે તેમ જ સ્પર્ધાને કારણે થતા અત્યાચારોનો કે અતિરેકોનો ન્યાય કરવા માટે સ્પર્ધાથી પૂર્ણપણે મુક્ત એના કેટલાક અનામત માણસોની જરૂર પડે જ છે દાખલા તરીકે, ધારાસભાની ચૂટણીઓમાં કોણ ઉમેદવારી કરી શકે તે નક્કી કરવા માટે જેઓ પોતે ઉમેદવારી કરવા ઇચ્છતા ન હોય એવા લોગોનું જ ચાલમેન્ટરી બોર્ડ નીમવું પડે છે કોંગ્રેસ કમિટીઓની ચૂટણીઓમાંથી જિભા ચતા ક્રવડાઓ તપારીને તેમનો ન્યાય કરવા માટે એવા જ માણસોનું પણ નીમવું પડે છે કે જેઓ કોંગ્રેસની કોઈ પણ ચૂટણીમાં જિભા રહેનારા ન હોય આની પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસના અધિકારી જનવા કરતાં કોંગ્રેસની ચૂટણીઓના પણ જનવું એ પણ કોંગ્રેસની સેવા જ છે યુનિસિપાલિતીના કોર્પોરેટ લેવો અથવા તેની નોકરી કરવી એ પણ સેવાજાનથી ન થઈ શકે એમ

નથી, પણ તેમાં સ્વાર્થ હોવાનો મંભ હોય છે તેથી મ્યુનિસિપાલિટીનો સમય પોતે મ્યુનિસિપાલિટીનો કોટ્રેક્ટ ન લઈ શકે, તેમ જ તે પોતે જ નહિ પણ તેના નજીકના સગામાંથી પણ કોઈ મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરી ન કરી શકે, એવા નિર્ણયો મુકવા પડે છે.

તેથી મેરક ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારી કરે કે નહીં એ બાબત કોઈ સર્વસામાન્ય નિયમ આપી શકાય નહીં. મેરકે આખી પરિસ્થિતિ સ્પર્ધાનુ અસ્તિત્વ અને તીવ્રતા, જોખા થવા માગના બીજા ઉમેદવારોનું વનણ અને તેમની લાયકાત વગેરે વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લઈને તે તે પ્રમંચે નિર્ણય કરવો જોઈએ.

સત્રિય અને બ્રાહ્મણ પ્રજામતાકે રાજ્યમાં બહુમતીનાજો પણ સત્તાધીશ બને છે. તેથી દરેક રાજકીય પણ ગણ્યમાના વધારે ને વધારે લોકોનો મત પોતા તરફ ખેંચવા માટે સતત પ્રયત્ન કરતો હોય છે એક ચૂંટણી પૂરી થવાની સાથે જ બીજીની તૈયારી શરૂ થાય છે બધી હિનચાલો અને મજ્જતિઓ, સમારંભો, અભિનંદન અને નિરોધ સભાઓ, હરિવારોનું સગવળ ને જાહેરાત, અન્યાયો સામે હરિવારો, વિશિષ્ટ વર્ગો વિશે સદ્ગાનુભૂતિ અને દયા, સાહિત્ય, વૃત્તપત્રો, રંગભૂમિ, ચિત્રપટ, રેડિયો—આ બધા મત મેળવવાની દૃષ્ટિથી ચલાવવામાં અને સજ્જનનામાં આવે છે આ ‘કેનનાસિંગ’ ખુબેખુશ્તુ ન થતું હોય તોપણ જુદા જુદા પક્ષો એક બીજાના મર્મ અચૂક પામી જાય છે. એટલું જ નહીં, પણ જ્યાં કેનનાસિંગનો હેતુ ન ટોચ ત્યાં તેનું આરોપણ કરવામાં આવે છે અને તેથી આખું જાહેર જીવન શકાકુચ અને સ્પર્ધાનુ બની જાય છે રાજકાગણી સ્પર્ધાનો એવ બધા જ કાર્યોને નડે છે, અને બિનરાજકીય અને સર્વસમત એવા મેનાકાર્યમાં પણ જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે હાર્દિક સહકાર અસકચ બને છે બધા જ નાગરિકો એક કે બીજા પક્ષની અસર કે અમલ નીચે સપડાય છે, અને જાણે અજાણે, સ્વેચ્છથી કે અનિચ્છ હોના છતાં આ પક્ષ-યુદ્ધના સૈનિક બને છે આના સંજોગોમાં થોડાક સેવકો પણ આ

પક્ષાપદ્ધતી પૂરેપૂરા આલિપ્ત રહે એ ઇષ્ટ છે. ખાસ કરીને જેમને બિનરાજકીય સ્વરૂપનાં સેવાકાર્યો કરવા હોય તેઓ કોઈ પણ રાજકીય પક્ષના સભ્ય ન થાય તો સારું. રાજકીય પક્ષના પુરસ્કર્તાઓને જે આપણે ક્ષત્રિય માનીએ, તો રાજકીયસત્તા વિષે નિઃસ્પૃહ રહે એવા આદર્શોની પણ સમાજને જરૂર છે, એમ કંઠી રાકાય.

સેવક અને વિદ્યાર્જન : સેવાકાર્ય કરતી વખતે ઘણી વાર સેવકને વધારે વિદ્યાર્જન કરવાની જરૂર જાણે છે. કામ કરતાં કરતાં તેની જિજ્ઞાસા અને બૌદ્ધિક શૂબ વધે છે. વધુ અનુભવની, જ્ઞાનની, સંશોધનની, નિરીક્ષણની, પ્રવાસની, વાચનની (એટલે બીજાના અનુભવ અને વિચાર જાણી લેવાની), આવશ્યકતા તેને લાગે છે. નવી કળા, નવા વિષય શીખીને હરદુનરી બંનીને પોતાની કાર્યક્ષમતા વધારવાની તેમ જ વધારે વ્યાપક બનાવવાની તેને ઇચ્છા થાય છે.

આવી જાતની ઇચ્છા થવી એ સેવકની પ્રગતિશીલતાનું લક્ષણ છે અને આવકારપાત્ર છે. અને એ પૂરી થાય એ ઇષ્ટ છે તેથી જ સેવાકાર્ય કરનારી સંસ્થાઓ પોતાનાં કાર્યકર્તાઓને જરૂરી કેળવણી આપીને વધારે ને વધારે કાર્યક્ષમ બનાવવાની વ્યવસ્થા કરે છે. અક્ષયત, આવી જાતની કેળવણી કે તાલીમ તે તે સંસ્થાના ગજા પ્રમાણે અને સમવક પ્રમાણે એટલે તેના આણુ કાર્યમાં અંતગત કે મુરકેલી ન આવે એવી રીતે જ મેળવવાની હોય છે. તે માટે સેવકને થોડા વખત માટે સેવાકાર્ય છોડવાની જરૂર પડે તોય સંસ્થા સેવકનું ખર્ચ ચકાવે છે.

જ્યાં સેવકને સંસ્થાનો આધાર ન હોય ત્યાં સેવકના શિક્ષણની વ્યવસ્થા સમાજે — એટલે કે તે તે વખતે પ્રભુ જેને પ્રેરણા આપે એ કાર્યપ્રેમી મિત્રોએ — કરવાની હોય. સંસ્થા કે સમાજ જે વ્યવસ્થા કરે તેથી સેવકે સતોય માનવો જોઈએ.

અલ્પ શક્તિ તરી અલ્પ ઉપકાર । ધોર તરી ધોર કરણેષી ॥

— સેનાપતિ બાપટ

(પોતાની સક્રિય ઓળી હોય તો ઓછો ઉપકાર કરવો, વધુ હોય તો વધુ કરવો)

પણ વસ્તુસ્થિતિ અહીં પણ હંમેશા આટલી સરળ કે સીધી હોતી નથી વિદ્યાર્જનની ઇચ્છા કેવળ કાર્યચિંતનમાથી જ ઉદ્ભવે છે એમ નથી વિદ્યા જેમ સેવકના જ્ઞાન અને કાર્યક્ષમતા વધારવાનું સાધન હોય છે, તેની જ રીતે તે તેની પ્રતિષ્ઠા અને દગ્ગળને વધારવાનું પણ સાધન હોય છે, અને એ ખાતર પણ વધારે શિક્ષણની તેને જરૂર ભામવા માટે છે તે માટે કોઈ કોલેજમાં જાય છે, તો કોઈ પરદેશ જઈને ત્યાંથી એકાદ પદવી કે ડિગ્રી વર્ષ આવે છે

" આપણી હાથ લોકો પર જેવી પડવી જોઈએ તેની પડતી નથી, લોકોને મન આપણી જોઈએ તેમની કિંમત નથી, સ્વાર્થત્યાગ, વિદ્વતા, વગેરે ગુણોની પ્રતિગતને અભાવે આપણો પ્રભાવ પડતો નથી, આપણા જ મહાકારીઓમાના જે વધુ ભણેના છે તેમની સાથે લોકો વધારે આદરથી વર્તે છે તેમ જ તેઓ વધારે સફળતાથી કાર્ય કરી શકે છે, " વગેરે વિચારોથી સેવક વિદ્યાર્જન કરવા માટે ઉત્સુક અને છે

સેવાકાર્ય માટે કેવળ કળકળ અને તનતોડ મહેનત કરવાની જ જરૂર હોય છે એમ નથી, તેમા પણ આગેવાન બનવા માટે શુદ્ધિમત્તા, બુદ્ધિશીલતા, લેખન, વક્તૃત્વ, મોટા લોકો સાથે પરિચય, દ્રવ્યની અનુકૂળતા, વગેરે વસ્તુઓની જરૂર હોય છે સૈનિક કરતા સેનાપતિ અને સામાન્ય સ્વયંમેયક કરતા આગેવાન વધુ સેવા કરે છે એવી સામાન્ય શ્રદ્ધ માન્યતા છે તેથી પોતાને હાથે જીવ્યા પદ પરથી વધારે સેવા થાય તો સારું એ હેતુથી પણ મેવક વધુ શિક્ષણ તરફ ખેંચાય છે ઉચ્ચ શિક્ષણ સમાજના ઉપના થરના લોકો સાથે પરિચય કેળવવાનું પણ સાધન બને છે

પણ આગેવાની માટે વિદ્વતા અને લાગવગની જોડની આવશ્યકતા અહીં શકાય તેનાથી થીન અને નિષ્ઠાની જ વધારે જરૂર હોય છે બીજી, બધા સેવકો આગેવાન બની શકતા નથી એક આગેવાન

બને તો હજારોએ તેના અનુયાયી બનીને રહેવું જોઈએ. ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાં સેવાકાર્યની લખાઈ પહોળાઈનું મહત્ત્વ નથી, પણ સેવાનું નાણું ખરું છે કે બનાવટી છે એનું મહત્ત્વ હોય છે. તેથી સેવકે જે કામ પોતાને ભાગે અનાયાસે આવે તેથી જ સતોષ માનીને તે જ કામ ઉત્તમ રીતે પાર પાડવા મથવું. કોઈ મોટા કાર્યકર્તાની ગૃહવ્યવસ્થા આસ્થાપૂર્વક રાખનારી અભણ પત્ની કે કામવાળા તેને જાહેર કામ તરફ પોતાનું બધું ધ્યાન આપવાની જોગવાઈ કરી આવે છે, તે પણ તેની દેશમેયા જ છે.

અથવા સેવાકાર્યનો કંટાળો આવવાથી તે છોડવા માટે કંઈક નિમિત્ત જોઈએ એટલા માટે વધુ ડેટલાક જીવાનો વધુ શિક્ષણ તરફ વળે છે. શરૂઆતમાં એવા અસ્પષ્ટ વિચાર હોય છે કે વધુ શિક્ષણ પામીને વધુ લાયક બનીશું અને પાછા સેવાકાર્યમાં આવીશું; પણ આગળ જતાં તે વિચારો અશિક્ષિત વિચારો હતા એમ જ નક્કી થાય છે. સુશિક્ષિત માણસનું તર્કશક્તિ તેને કહે છે કે, “ત્યાગ એ કંઈ સેવા નથી; ગરીબીમાં જ સેવા થઈ શકે છે અને સારી સ્થિતિમાં રહેવામાં સમાજનો દ્રોહ છે, એવું થોડું જ છે?” છત્તાદિ.

પ્રથમ સેવાકાર્યમાં હોય અને પછી શિક્ષણ તરફ વળે, એવા સેવકોની આ વાત થઈ. શિક્ષણ લઈ રહેલા વિદ્યાર્થીની બહુી રચા પછી સેવામય જીવન જીવવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ક્યાં સુધી શિક્ષણ લેવું? આનો જવાબ આગળ કંઈ જાતનું સેવાકાર્ય કરવાનો તે ધરાવો રાખે છે અને તે કાર્ય માટે જરૂરી શિક્ષણ લેવા માટે તેની પાસે જોઈતી સાંપત્તિક સગવડ કે સાધનોની અનુકૂળતા કેટલા અમાણ્યમાં છે તેના પર આધાર રાખે છે. સામાન્યપણે એટલું જરૂર કહી શકાય કે, સેવકને—ખાસ કરીને સ્વતંત્રપણે કામ કરનારને—પોતાના વિષયનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન, સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ, તેમ જ લેખન અને વક્તૃત્વ (એટલે પોતાના વિચાર રજૂ કરવાની શક્તિ) અને નામું લખવું—આટલું, કાર્યના સ્વરૂપ અનુસાર, ઓછાવત્તા અમાણ્યમાં જરૂરી હોય છે.

વિદ્યાર્જનની ખામતમાં એક સૂચના આપવાનું જરૂરી લાગે છે કે, સેવાકાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખનારે દેવું કરીને લખવું નહીં. દેવાને કારણે સેવક અંધાર્ધ જાય છે અને સેવાકાર્યથી દૂર દેલાય છે, અને દેવું ચૂકવવાનું તેને માટે અશક્ય પણ જની જાય છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષણના : સેવકને જેમ જૌદિક શિક્ષણ માટે ઉત્સુકતા થવાની શક્યતા છે, તેવી જ રીતે સેવક મનનશીલ હોય તો તેનામાં સેવાકાર્ય કરતાં કરતાં આધ્યાત્મિક જંખના પેદા થવાનો પણ સંભવ હોય છે, અને એને ખાતર આધ્યાત્મિક વાચન, ચિંતન, સત્સંગ, અથવા એકાંત વગેરે મેળવવા માટે સેવાકાર્યમાંથી રજા લેવાની અને વખતે કર્મમાર્ગને સદાને માટે છોડી દેવાની પણ ઇચ્છા થવાનો સંભવ હોય છે.

અથવા પોતાના દોષોનું જ્ઞાન ધર્મને પોતે સેવાકાર્યને માટે લાયક નથી એમ પણ તેને લાગવા માટે. દોષ જે જાતના હોઈ શકે છે : માનસિક અને શારીરિક અથવા દુર્વિચાર અને દુરાચાર. ક્રોધ, અહંકાર, મત્સર, કામવાસના વગેરે દુર્વિચારો પ્રપ્તશીલ સેવકના મનમાં અવારનવાર ઊઠવાનો સંભવ હોય છે. પણ તેટલાથી સેવકની નાલાયકી પુરવાર નથી થતી. દુર્વિચારો એ દુરાચારનાં ખીજ છે; અને તે સેવાકાર્યને બાધક છે એમાં શંકા નથી. પણ તેમની સાથે ઝઘડવા માટે સેવાકાર્ય છોડી દેવાની જરૂર નથી. બલકે સેવાકાર્યમાં એકાગ્ર થવું એ જ તેનો સામનો કરવાનો ઉપાય છે. તેથી સેવાકાર્ય છોડ્યા વિના પ્રપ્તપૂર્વક દુર્વિચારો પર વિજય મેળવવાનો સેવકે પ્રયત્ન કરવો. સેવાનો માર્ગ સિદ્ધપુરુષ માટે - પૂર્ણતાને પામેલાને માટે - નથી; પણ સાધકને માટે - અપૂર્ણ અને દોષમય માણસને માટે - જ છે; તેથી મનન ચિંતનની દૃષ્ટિથી પણ કર્મસંન્યાસ જિનજરૂરી છે એ પણ ધ્યાનમાં આવશે. સેવક થોડો વખત નિયમિતપણે આત્મચિંતનમાં ગાળે એ ઇષ્ટ જ છે. વિશેષ ઉત્કંઠા કે તમન્ના થાય તો કેટલોક સમય એકાંતમાં ગાળવો પણ અર્યોચ્ચ નહીં ગણાય. પણ કાયમનો કાર્યસંન્યાસ સુક્ત નથી. સરકર્મ વિના જ્ઞાન અને ભક્તિ વ્યર્થ છે એ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જ જોયું છે.

દુરાચરણની વાત એથી જુદી છે. પૈસાનો ગોટાળો, વ્યભિચાર વગેરે જેવા દોષો પોતાને હાથે થયા હોય તો તે દુષ્ટાવી રાખીને સેવાકાર્ય આપુ રાખવામાં મિથ્યાચાર છે; તેથી સેવાને ખટો લાગે છે. તેમ છતાં આવા દોષ એક વાર થયા હોય તોય સેવકે નારીપાસ થવાનું કારણ નથી. ક્યારેક તો એક વાર ખૂલ ચર્ધ હોય તો તે માણસને વધારે સાવધ બનાવે છે અને મોહની સામે ટકવામાં તેને વિશેષ દૃઢ બનાવે છે. "एक ठेंचा खाई तो वावन शाहणा होई, वावन ठेंचा खाई तो गढा होई." - એક ઠેસ લાગે તો માણસ અનેકગણો ડાહ્યો બને છે; અને અનેકવાર ઠેસ લાગ્યા જ કરે તો તે ગધેડો બને છે. સેવકે પોતાને હાથે થયેલા દોષ પોતાના આગેવાન આગળ નિખાલસપણે રજૂ કરવા; અને તેની સલાહથી કાર્યનાં અનેક અગોમાંથી સૌથી ઓછી જવાબદારીવાળું અને ઓછા જોખમવાળું જે કામ હોય તે સ્વીકારવું; અથવા જાહેર કામમાંથી છૂટા ચર્ધને ખાનગી ધંધા સેવા બાવથી કરવો. જેને હાથે એક વાર કે અનેક વાર પણ ખૂલ ચર્ધ હોય તે સેવાકાર્ય માટે સદાને માટે નાલાયક બન્યો એવું ખિલકુલ ન સમજવું લોકો પણ તેમ માનતા નથી. તેઓ પોતાના સેવકની ભૂલો કે પ્રમાદ માફ કરવા હંમેશા તૈયાર હોય છે. જરૂર છે કેવળ સમ્યાઈની. ભૂલો કરવા કરતાં ભૂલો છુપાવવી એ વધારે નુકસાનકારક છે જે પોતાના દોષ જાહેર કરે છે તેના દોષો લોકો દાકે છે; જે પોતાના દોષો દાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના દોષો લોકો ઉધાગ પાડે છે.

ઠગાણ કે વિસ્તાર : મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં ઊંડાણવાળું અથવા તીવ્ર કે નજીર કામ કરવું કે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં છીછરુ અથવા વીખરાયેલું કામ કરવું, એવો સવાલ ક્યારેક કાર્યકર્તાઓ સામે ઊભો થાય છે. પણ અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, કાર્યનું ઊંડાણ અને વિસ્તાર એ બને એકબીજા પર આધાર રાખનારાં અને એકબીજાને પોષક જ હોય છે. ધણીખરા સુધારાનો આધાર વિચારક્રાંતિ પર હોય છે - શ્રદ્ધાઓ, માન્યતાઓ, વિચારનું વહેણ, શ્રેષ્ઠ-કનિષ્ઠ ભાવ, તેમ જ એકંદરે મૂલ્યોની

આખી પદ્ધતિ બદલવાની જરૂર હોય છે. આવી જાતની વિચારક્રાંતિ કેવળ નાનકડા ક્ષેત્રમાં જ પ્રયત્ન કરવાથી કરી શકાતી નથી. જેમ કેઈ મોટા તળાવને કાંઠે રહેનાર માણસ ‘હું મારા ઘર સામેનું તળાવ સાફ રાખીશ’ એમ કહે તો તેનું તે કહેવું બ્યર્થ છે, તેવી જ રીતે દારૂબંધી, સ્ત્રીકેળવણી, રેડિયો-પ્રસાર, ખેતીસુધારો, શિક્ષણસુધારો, વગેરેમાંનું કેઈ પણ કાર્ય સર્પિત એ તોય મોટા ક્ષેત્રમાં તેનો વૈચારિક પ્રચાર કર્યા વિના નાના ક્ષેત્રમાં તેનો પૂરતા પ્રમાણમાં અમલ કરાવવો અશક્ય હોય છે. માણસમાત્રમાં પોતાની જાતની સુધારણા કરવાની કે કદમાણુ સાધવાની બાબતમાં પણ એક જાતનું બાળસ, સુસ્તી કે ફીક્ષ હોય છે. કદાચ માણસ સમાજપ્રિય હોવાથી પણ બીજા જોડીદારો વિના એકલો આગળ પગલું ભરવા રાજી નહીં થતો હોય. કારણ ગમે તે હો, એટલું ખરું કે, કેઈ અમુક સુધારો જીવિને માન્ય થાય તોપણ બીજા લોકો જો તે સ્વીકારતા નથી, તો સેવક કે સુધારક “અમારા જ એકલાની પાછળ શું કામ પડે છે, અમે શું ગુનો કર્યો છે?” એવી જાતની ત્રાસની લાગણી લોકો વ્યક્ત કરે છે. બધા સૂઈ રહ્યા હોય ત્યારે હું જ એકલો જાગું એ મને ગમતું નથી. પ્રભાતિયાં જેમ બાળકૃષ્ણને “સારી દુનિયા ઊઠી છે, તું જ એકલો કેટલો વખત સૂઈ રહીશ?” એમ આજીજીપૂર્વક કહીને તેને ઉગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેવી જ રીતે સેવક પણ જો લોકોને, “બીજા લોકો પણ તમારી સાથે છે,” એવું આશ્વાસન આપી શકે તો તેનું કામ સરળ થાય.

જે કામમાં વિચારક્રાંતિ કરવાની જરૂર નથી હોતી, કાર્યની ઈજ્જતાની બાબતમાં એકવાક્યતા હોય છે, અને માત્ર કાર્ય વિષે લાગણી ધરાવનારા કાર્યકર્તાઓ મળવાનો જ સવાલ હોય છે, એવા સંજ્ઞાગોમાં માત્ર મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં તીવ્ર અને જીંડું કામ કરવું જ યોગ્ય હોય છે. દાખલા તરીકે, કેઈ રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હોય, અને તેના નિવારણનો ઉપાય કરનારા અને માંદાની માવજત કરનારા સેવકોની જરૂર હોય, એવે ઠેકાણે તમે કરી શકો તેટલી સેવા સેવા

લોકો તૈયાર જ હોય છે. આ કામ એવું છે કે અહીં અર્ધુર્ધુ કામ ક્યેં તેનો આગ્રે ઉપયોગ થતો નથી; રોગનું નિવારણ સંપૂર્ણપણે કરવામાં આવે તો જ તેનો ઉપયોગ હોય છે. ધરતીકંપ, રેલસંકટ, ઇત્યાદિ આપત્તિઓને પ્રસંગે પણ સંજગ કે અખંડ કામ સુલભ અને આવશ્યક પણ હોય છે. પણ એને બદલે ફરજિયાત મહત્ત્વ કેળવણીનો સવાલ લઈએ તો કેળવણીનું પ્રમાણ અને અભિરુચિ બધે સારી પેઠે વધેલાં ન હોય તો અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં ફરજિયાત કેળવણીની યોજના સફળ મહીં થાય.

આવી રીતે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં કરેલો પ્રચાર મર્યાદિત ક્ષેત્રના કામ માટે આધારભૂત થાય છે; જ્યારે એથી જીવકું, કોઈ પણ ચોક્કસ સ્થળે નક્કર કામ પ્રત્યક્ષ કરી બનાવ્યા વિના વિસ્તૃત પ્રચારમાં પણ જોર આવતું નથી. વિસ્તૃત પ્રચાર અને જીકું કે નક્કર કામ, કામની દૃષ્ટિ અને તદ્દનુસાર તેની સૃષ્ટિ, એ બંને એકબીજાને પોષક છે. ઝાડ વધે છે ત્યારે તેને તેનાં મુળિમાં તેમ જ ટોચ પરની કૂંપળો બંનેમાંથી પોષણ મળે છે. સેવકોએ પરિસ્થિતિ અને પોતપોતાની શક્તિ અને ગમાઅણુગમાનો વિચાર કરી તે અનુસાર કોઈ એક અથવા બંને દિશાએથી કામ કરવું.

ફંડ કે ફાલો : ધણુંખરાં જાહેર કામો માટે, એટલે કે સમાજના હિત માટે, અને સમાજની વતી કરવાનાં કામો માટે, પૈસાની જરૂર પડે છે; સેવકોના નિર્વાહને માટે પૈસાની જરૂર પડે છે, તેમ જ પ્રત્યક્ષ સેવાકાર્ય માટે પણ પડે છે. આ પૈસો શાળા કે ફંડને રૂપે લોકો પાસેથી બેગો કરવો પડે છે. સાર્વજનિક કામની જવાબદારી ઉઠાવનારા સેવકોના કાર્યક્રમમાં શાળો ઉધરાવવાના કામનું એક આવશ્યક અને મહત્ત્વનું સ્થાન હોય છે.

જેમાં મતપ્રચારની જરૂર નથી હોતી એવાં સંકટનિવારણ જેવાં કામો મોટા મોટા ધનિકો પાસેથી મહેસી સખાવતો કે

દેલુગીઓમાંથી અથવા સરકારી ગ્રાંટમાંથી ચલાવવાને હરકત નથી, જોકે આવાં કામોને માટે પણ મોટા લોભનો પૂરતો આશ્રય મળતો નથી તેથી ગરીબગુરખા પાસેથી નજીવી રકમો મેળવીને ફાળો ઉધરાવવાની જરૂર પડે છે સ્થૂમ સંશોધન, ઉચ્ચ નિદાન્યાસ વગેરે જેવા કામો સરકાર અથવા થોડાક ધનિકોની મદદથી જ ચલાવવાના હોય છે પરંતુ પ્રાથમિક કે પ્રૌઢ શિક્ષણ રેટિયાપ્રસાર જેવા બહુજનસમાજના હિતના કામો, તેમ જ હરિજનમેના, દલિતમેના, દારૂધી વગેરે જેવા મતપ્રચારના કામો તે જ પ્રમાણે કિસાનો ને મજૂરોની સવટના, હિંદુ સગમન અને મુસ્લિમ સગમન (આને જો છજ અથવા અમુક મર્યાદામાં છજ માનીએ તો) વગેરે જેવા સગમનના કામો અથવા મોટા પુરુષોના માનમાં અથવા સ્મારક તરફિ કરવાના કામો અથવા સર્વસ્પર્થી રાષ્ટ્રીય કાર્યો તથા દિલ્લચાલો માટે જોઈતું દ્રવ્ય સાવજનિક ફાળાને રૂપે એકઠું કરવાનું કામ આવશ્યક જ નહી, છજ પણ છે આવી રીતે ફાળો કે નિધિ એકઠું કરવો એ સેનામર્પનો જ એક આવશ્યક અને મહત્વનો કાર્યક્રમ બને છે તેથી તેની ચોચ પદ્ધતિ વિષે આકી થોડો વિચાર કરીએ

રાજીણૂશીના દાન જ લેવા ફાળો સેવકના નિર્વાહને માટે હોય કે કાર્યને અગેના ખર્ચ માટે હોય દાતાઓએ તે કાર્યપ્રમને કાગળે અથવા પોતાની રાજીણૂશીથી આપેનો હોવો જોઈએ, દાતાઓને તે જીનમ ન લાગવો જોઈએ સેવકની દષ્ટિ દ્રવ્યની સાથે જ આશીર્વાદ અને લોકમતનો ટેકો મેળવવાની હોવી જોઈએ ફાળાનો આકડો લોકમતની અનુકૂળતાનો નિર્દર્શક હોવો જોઈએ ફાળો ઉધરાવતી વખતે સેવકને લાગવગ ખુશામત, ફાસનામણી, ધાક કે દમદાગી, ગપગોગા, રસણ, વગેરે અનિષ્ટ પ્રકારોનો જરાવ ઉપયોગ ન રવો પૈસાની સાથે માણુમેના મન જીતવાની પણ દષ્ટિ રાખવી પૈસા તો બેગા કર્યા પણ દાતાઓના મન દુભાયા કે નિરક્ત જન્યા, એમ થાય તો સોનાના ઈંડા માટે એ ઈંડા મૂકનાગ મરઘીને જ મારી નાખના જેવું

થાય કાર્યની ઇજ્જતા, દાન આપવાનું કર્તવ્ય, કાર્યકર્તાઓની સચ્ચાર્ધ ને પ્રામાણિકપણું, તેમ જ કાર્યકુશળતા, આણુ કાર્યની સફળતા અને તેને લોકો તરફથી મળતો ટેકો, આ બધી વસ્તુઓ મથાર્થપણે સેવકે દાનાની આગળ રજૂ કરવી. કાર્યની ઇજ્જતાની સાથે જ ઉત્તરાવેલો ફાળો જેમના હાથમાં સોંપવામાં આવતો હોય તેમની સચ્ચાર્ધ, કળકળ, અને કાર્યકુશળતાનું પણ મહત્ત્વ હોય છે. તે જ પ્રમાણે આપણા દાનનો સદુપયોગ થવાનો હોય, કાર્ય સફળ થવા જેવું હોય, તેમ જ આપણા એકલા પર જ કેવળ ફાળો બોળે ન પડતાં આપણા અડોશીપડોશીઓ તથા વ્યવસાયબંધુઓ અને સમાનશીલ લોકો પણ એ ફાળામાં પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે મદદ આપતા હોય, તો દાતાને મદદ કરવામાં વિશેષ હિત્સાહ થાય છે. બીજાઓની સાથે તેમ જ બીજાઓની અરખામણીમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં પોતાના પર ફાળાનો બોળો પડે એવી દાતાની અપેક્ષા હોય તો તે સ્તુત્ય ન ગણાય તોય ખોટી કે વખોડવા જેવી પણ નથી. એટલા માટે બીજાઓએ ફાળામાં આપેલ મદદના સાચા આંકડા દાતાને જતાવવા, દેણુગીઓને પ્રમિદ્ધિ આપવી, અને વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાંના અથવા વર્ગમાંના કેટલાક લોકો પામેથી ફાળો ઉતરાવીને બીજાઓને જાણીજેઈને અથવા આજસને લીધે જ નહીં પણ વખતને અભાવે બાકાત રાખ્યા, એમ પણ ન થવા જેવું જોઈએ.

દાતા નાખુશીથી અથવા લાચારીથી આપી રહ્યો છે એમ દેખાય તો, અથવા ખોટા વામદા કરી આપવાનું ટાળવા માગે છે એમ જણાય તો, તેને ધીમે રહીને ફાળો આપવામાંથી મુક્તિ આપવી. પરંતુ અમુક કામનું જોઈએ તેટલું મહત્ત્વ ન લાગવાથી, બીજું ખર્ચ કરેલું હોવાથી, મેંવકે કંપી હોય એટલી દાતાની શક્તિ ન હોવાથી, અથવા બીજા કોઈ કારણે, અથવા કદાચ સેવકની કાર્ણમતા બાજત પૂરતો વિશ્વાસ ન હોવાને લીધે, દાતા સેવકની અપેક્ષા કરતાં ઓછું દાન આપતો હોય, તો સેવકે નારાજ થવાનું કારણ નથી તે જ પ્રમાણે નાનામાં નાની દેણુગીનો પણ અસ્વીકાર કરવાનો સેવકને હક નથી.

કાર્યને વિષે પોતાની નાપસંદગી વ્યક્ત કરીને 'કેવળ તમે આવ્યા છો એટલે' દાતા દેણગી આપતો હોય તો સેવકે એ દેણગીનો નમ્રતાથી, પણ સ્પષ્ટતાથી અસ્વીકાર કરવો જોઈએ. પરંતુ કાળાની અવસ્થા કરનારાઓની અથવા ફંડ ઉધરાવના આવેલા સેવકની પોતાની સચ્ચાઈ કે પ્રામાણિકપણા વિષે દાતા કીજીવટથી તપાસ કરે, અથવા શંકા વ્યક્ત કરે, તો સેવકે તેથી પોતાનું અપમાન ન માનતાં શંકા ખતાવનારની શંકા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; અને ખુદ પોતાની તેમ જ સંસ્થાની સચ્ચાઈ પુરવાર કરી આપવાની એ એક અમૂલ્ય તક છે એમ માનવું. ખીજા કામની ઉતાવળને કારણે દાતા જે સેવકને ફરી આવવાનું કહે, તો સેવકે એ એક અનિવાર્ય મુશ્કેલી છે એમ માનીને ચાલવું.

સંસ્થાના સેવકોની શક્તિનો અદ્ય અંશ જ નિધિસંગ્રહના કામમ વપરાય અને મોટાભાગ પ્રત્યક્ષ સેવાના કાર્ય માટે જાકી રહે, એ બધું જરૂરનું છે. ધન ભેગું કરવાના કામમાં જ સેવકને પોતાનાં તનમન હદ બહાર વાપરવા પડતાં હોય, તો પોતાના કાર્યની યોગ્યતામાં અથવા પદ્ધતિમાં ક્યાંક ભૂલ થાય છે એમ જાણીને સેવકે એ ભૂલ સુધારવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કાર્ય મૂળમાં જ અયોગ્ય હોય, અથવા યોગ્ય હોય તોય લોકોને આવરયક ન લાગતું હોય, ચાલુ સમય એ કાર્યને અનુકૂળ ન હોય, અથવા કાર્યકર્તામાં કોઈ દોષ હોય - સેવકે આ બધું જાણતો તપાસવી, આત્મસંશોધન કરવું અને યોગ્ય લાગે તો નિધિ સંગ્રહ પર ઓછો ભાર દઈને અનાયાસે મળી શકે તેટલી દ્રવ્યસહાય વાં જ પોતાનાં તનમનનો ઉપયોગ ઇષ્ટ કાર્ય માટે વધારે એકાગ્રતાથી કરવો.

આઠકતરી પદ્ધતિઓઃ નિધિસંગ્રહને નિમિત્તે તેમ જ નિધિ સંગ્રહની સાથે સાથે મતપ્રચાર અને લોકસંગ્રહ કરવાની સેવકે દ્વિ રાખવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિથી તેને કાર્ય માટે જોઈતા પૈસા તે કાર્યના તેમ જ તેના કાર્યકર્તાઓના નામે જ માગવા, એ નિધિ ભેગું કરવાની યોગ્ય રીત છે. નિધિ ભેગો કરવાની આઠકતરી પદ્ધતિઓ

સેનકે આશરે ન લેવો નિધિ ભેગો કરવાને માટે લોટરી કાઢવાની પદ્ધતિનો નિર્ધેધ અગાઉ કરવામાં આવ્યો જ છે નિધિ માટે ધર્માંદ નાટકના પ્રયોગો ગોપીને તે માટે ટિકિટો વેચીને નિધિ ભેગો કરવો એ ગીત પણ લોટરી જેટની નિઘ ન હોય તોય સેવાકાર્યને ન જળે એવી જ ગણાય આમાં નાન્યકળા કે રંગભૂમિને ઉતારી પાડનાનો અમારો હેતુ નથી, પણ મુખ્ય કામને આગળ વધારવા માટે ભગતી જ વસ્તુઓનો પુરસ્કાર કરવામાં જે વાકા રસ્તો લેવાય છે, તેની સામે અમારો આક્ષેપ છે વળી, આમ કરવામાં કાર્યનું મહત્ત્વ નાટક જેટલું નથી, એવી કાર્યકર્તાઓ પોતે કબૂલાત આપતા હોય એમ થાય છે, કારણ એ કાર્યને નાટકની દરમિયાનગીરી ને લાગ વગતી જરૂર પડે છે, અને પરિણામે કાર્યની હાનિ થાય છે અને લોકોને પણ ભળતો જ માર્ગ ગતાવ્યા જેવું થાય છે વધારામાં નાટક મહાળાને મોટેભાગે ‘ખર્ચ’ જેટલી ‘કહીને કેટલીક રકમ નાટકની જાપજમાથી આપવી પડે છે અને તેનું સન્માન કરવું પડે છે અને આખરે આટલી બધી મહેનત કરીને તથા અગ્રાપારેનું વ્યાપાર કરીને નિવિમા પણ જૂજ રકમનો જ ઉમેરો થાય છે

અમુક ચોક્કસ કાર્ય માટે વિશિષ્ટ કાર્યકર્તાઓને જોઈતો નિધિ તે કાર્યને અને તે જ કાર્યકર્તાઓને નામે ન માત્રા બહારના કોઈ મોટા આગેવાનના સન્માન કે સ્મારકને નામે ઉવરાવવો અને તેના માટે એ આગેવાનનાં પણ ખાસ ગુણગાન કરવા એમાં પણ અમુક અમે અપ્રામાણિકપણ રહેલું છે એ આગેવાનનો સત્કાર કે સ્મારક કરવાનું સતત્રપણે નહીં થયું હોય, તો એ આગેવાનને જે પ્રકારના જાહેર કાર્યમાં ખરેખર રસ હોય કે જે તેને ધણ લાગતું હોય એના કાર્યને રૂપે એ સન્માન કે સ્મારક થાય, એવો પ્રયત્ન કરવામાં કશું ખોટું નથી

ગમે તેની પાસેથી ઘન સેવું સેવકે ગમે તેવા માર્ગે ફાળો ઉધરાવવો નહીં, પણ દાતા પૈસા આપવા આવે તો તેણે કઈ રીતે તે

પ્રાપ્ત કર્યો છે તેની ચિંતિસા કરનાની પણ સેવકને માટે ખાસ જરૂર નથી સશયારૂપદ માર્ગે મેળવેયું ધન પણ દાતા પશ્ચાત્તાપ કે પ્રાયશ્ચિત્તની લાગણીથી સત્કાર્ય માટે આપવા માગતો હોય, તો તે ધન પવિત્ર જ છે, તેથી સેવકે કોઈ પણ દાતાએ સ્વેચ્છથી આપેલી દેણુગી લેનાની ના ન પાડવી, તેમ છતાં આમા પણ કેનાક અપનાદ જરૂર કરવા પડે ચોરીનો માય છે એમ જાણુના છતાં તે ખરીદવો એ જેમ ગુનો છે, તેની જ રીતે તે દાનમા લેવો એ પણ ગુનો જ છે એવી જ રીતે દાન આપવામા દાતાની પશ્ચાત્તાપની કે પ્રાયશ્ચિત્તની અથવા કાર્ય નિષેની પ્રેમની લાગણી હોવાને બદલે પોતાના કુષ્ટરૂપો પર ઢાકપિઠાડો કરવાનો અને તે અત્યાહતપણે ચાલુ રાખનાનો જ ધરાદો દેખાતો હોય, તો સેવકે દાતાને સમજાવનાનો પ્રયત્ન કરવો કોઈ પણ નિશિષ્ટ દાનનો કારણુ ખ્યા પિના અસ્વીકાર કરવાનો સસ્થાના સચાલકોને અધિકાર હોવો જોઈએ

ફક્ત મર્યાદા જોઈએ સસ્થાએ પોતાની કાર્યશક્તિને અનુસરીને પોતાના પ્રતિગ્રહને એટલે કે દાનસ્વીકારને મર્યાદા મૂકવી જોઈએ કાર્યની ભૂખ કરતા કે પચનશક્તિ કરતા વધારે દાન સ્વીકારવામા બધુ નથી સેવાકાર્યમા પણ અકરાતિયાપણુ બાધક જ હોય છે સેવકમા આત્મપાનિત્ર્યનુ અભિમાન ન હોવુ જોઈએ, તેમ છતાં તન અને મન ધન કરતા શ્રેષ્ઠ છે અને ધન એ બેના કલ્યામા રહે, એ મે ધનના તાગામા ન જાય, એટલી આત્મવિશ્વાસની ભાવના તેણે અવશ્ય રાખની જોઈએ, અને પ્રતિગ્રહની બામતમા લાગૂલચાનન વગેરે જેવી જ્ઞાનવૃત્તિ ન રાખતા ધીરોદાત્ત એવી કેસરીવૃત્તિ જ ધારણુ કરવી

સ્વાયો નિધિ જોઈએ તે કરતા વધારે નિધિસંગ્રહ જેમ નુકસાનકર્તા છે, તેની જ રીતે સ્થાયી નિધિ પણ કાર્યને મારક જ છે સસ્થાને કાયમી ફડ હોય અને તેના બ્યાજમાથી સસ્થાની પ્રવૃત્તિ ચાલે અથવા સસ્થાને લોકાશ્રય મળવાનો બંધ થાય તો એવે વખતે એ કાયમી ફડનો ઉપયોગ

કરી શકાય, એ માન્યતા બૂનભરેલી છે કાપમી ફડને લીધે સેવકમાં મુસ્તી અને બેપરવાઈ આવે છે અને મોટે ભાગે સંસ્થાનો પ્રમુખને મેગવરા માટે જવા પણ પેદા થાય છે ત્યાં સુધી કાર્યનું મંદસ્ત અને આચરણના લાગતી હોય અને પ્રાર્થનાઓ રિમારો પાત્ર હોય ત્યાં સુધી લોકો સંસ્થાને જરૂરી નાણાની મદદ આપ્યા કરશે અને જે સંસ્થાએ લોકોનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે, તેને જીવનાનો જ અવિકાર ન હોઈ શકે સ્થાયી ફડને લીધે સેવકની અગવડ થવાને મળે નામધારી મેનકો એ તરફ ખેંચાય છે, અને અનેક રીતે મિથ્યાચાર વધવા મંડે છે ગર્ભશ્રીમતાર્થ સમાગી માણુમની પણ અવનનિનું મારણ મને છે, તો પડી સેવકની તો વાત જ શી કરી?

૧૧

સેવકો બેઈએ છે

અહીં સુધી સેવાકાર્યનું અને સેવકની અર્થ, દષ્ટિ વૃત્તિ ધર્માર્થનું તાત્ત્વિક વિવેચન કર્યું મેના એક પવિત્ર વસ્તુ છે, પણ પવિત્ર વસ્તુઓ જ કનુષિત અને તેથી વળી વિશેષ હાનિકારક બનવાનો સંભવ હોય છે તેથી સેવામાર્ગના યાત્રીઓને તેમની આગળની યાત્રા બાબત કેન્દ્રીક સામાન્ય મૂલ્યનાઓ આપવાતા ઉદ્દેશથી આ વિવેચન કર્યું છે

આપણે હાથે કર્મક પણ દેશસેના લોકસેના થાય એવી સ્વાભાવિક અને નિષ્પાલસ છંદન ધરાવનારા અને જીવનાનો સર્વત્ર હોય છે પણ તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળતું નથી અને તેથી ' યથાલાગ જમ કાહી ઘડના, ઘડ કમ તેપુણ્ય ગાઠી પઢના (કોઈ પણ મામ સાગોપાગ પાર પડતું નથી અને તેથી જે કર્મ થાય છે તેનું ફળ કે પુણ્ય મળતું નથી) જેવી સ્થિતિ થાય છે આગળ ચાલનારાઓનો અનુભવ પાછળથી આવનારાઓને મળે એ જ માનવજાતિની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનું સાધન છે ઉપર કરેલું વિવેચન સંપૂર્ણ તો નથી જ કોઈ પણ ખામી

વીંટાથેલો, ગંગા, યમુના, સિંધુ, નર્મદા, ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી એ સાત નદીઓના પ્રવાહોથી સુસ્નાત, વિસ્તીર્ણ, પ્રાચીન, સમૃદ્ધ, આપણુ ચાલીસ કરોડ સ્ત્રીપુરુષોનો આ દેશ રામ અને કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર, બસવ અને નાનક, તુલસીદાસ અને કળીર, અશોક અને અકબર, શિવાજી અને પ્રતાપ, ચાંદબીબી અને અહલ્યાબાઈની ભૂમિ છે. વેદ-ઉપનિષદો જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વોત્તમ ગ્રંથો સૌથી પહેલાં અહીં જ નિર્માણ થયા. તાજમહાલ જેવી અગ્રેડ કળાકૃતિ આ જ ભૂમિમાં પેદા થઈ. દુનિયાના ધણીખરા ધર્મોને જન્મ અને બધાને આશ્રય આ જ ધર્મભૂમિએ આપ્યો છે. આ ભૂમિનો કલોકણ વીરોના લોહીથી અને મહાત્માઓના પાદસ્પર્શથી પુનિત થયેલો છે. આવી આ આપણી ધન્ય ભૂમિ છે અને આપણે તેનાં સંતાન છીએ.

આ ભૂમિનું આપણા ઉપર અપાર ઋણ છે, એની માટીમાંથી આપણા દેહ બન્યા છે, તેના અન્નથી પોષાય છે અને આખરે એના જ ઉદરમાં જવાના. સુખસગવડો, વિદ્યાકળા, સોખતસંગત એ જ આપણને પૂરાં પાડે છે. તેથી તેની, એટલે જ આપણા દેશબંધવોની, —હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, શીખ, જૈન વગેરે કરાચીથી ગૌહાટી અને પેશાવરથી રામેશ્વર સુધી વસતા ચાલીસ કરોડ ભાંડુઓની —સેવા કરવી એ જ આપણો અધિકાર અને એમાં જ આપણું જીવનસાક્ષ્ય છે. *

મેવા અનેક રીતે કરવાની જરૂર છે. સાચા સેવકોની જ જરૂર છે. હિન્દી પ્રજા આજે દરેક જાતનાં દુઃખોથી પીડાયેલી છે.

પરદાસ્ત : પહેલો સત્તા છે પરદાસ્તનો —આપણી ગુલામીનો. મુઝીબર અગ્રેજો સાત સમ્રાટની પેઠી પારથી અહીં આવીને આપણા ચાલીસ કરોડ લોકોને હાંકી રહ્યા છે. હિન્દુસ્તાનનું રાજ્યબધારણ કેવું હોય તે વિદ્યાવતની પાલમેન્ટ નક્કી કરે. બધી સત્તા, બધા અધિકાર —અખત્યાર પારકાના હાથમાં. તેઓ હુકમ કરે અને આપણે

ચૂપચાપ તેનો અમલ કરવાનો આપણે કોની સાથે મિત્રતા રાખવી, કોની સાથે યુદ્ધ કરવું, આપણા મિત્ર કોણ અને શત્રુ કોણ, કોની સાથે આપણે વેપાર કરીએ, દેવ કોની પામે માગીએ, ભાપા કઈ ખો-તીએ, કપડા કેવા પહેરીએ, કેવણી કઈ જાતની લઈએ—બધું તેઓ નક્કી કરી આપે! આપણને શું લાગે છે, શું ગમે છે કે શું નથી ગમતું, શું માન્ય છે, શું માફક આવે છે, એની કશી કિંમત નથી વેપાર, ઉદ્યોગ, આર્થિક વહેવાર, બધું પાગકાના હાથમાં

આપણા પોતાના દેશમાં આપણી આવી સ્થિતિ, તો પછી પરમુનમ્માં આપણો કોણ ભાન પૂછવાનું હતું? પેટને માટે પરદેશ સેરીએ તો ત્યાં જાણે ને પગલે અપમાન અને તિરસ્કાર સહન કરવાનું ભાગે આવે છે

ગાંધીજી સ્થા એ માણસના જીવનની પ્રમુખ સ્થા ગણાય એ જ દૂષિત થવાથી આપણું આખું સાધિક જીવન જ દૂષિત થયેલું છે ‘રાજા કાર્ત્ત્વ્ય કારણમ’—ડાહની સત્તા અપ્રતિહત ચાલે છે, પ્રેમની સત્તા માનવા કોઈ તૈયાર નથી બીકણ વૃત્તિ વની સ્વાભિમાન લુપ્ત થયું આપણી સાથે તોજડાઈથી વર્તે એને વિષે આપણા મનમાં ધાક અને આદરની લાગણી પે! થશે,—સ્વાભિમાનશૂન્ય માણસમાં ધાક ને બીતિ વિનાનો આદર હોઈ શકે છે કે કેમ એ વિષે શંકા જ છે—અને જે આપણી સાથે તોજડાઈથી નહીં વર્તે તે આપણને તુચ્છ લાગશે પરદાસ્ય એટલે સ્વકીય જનોની અવગણના અને પારમ આગમ શરણાગતિ, આપસમાં અણુનવાવ અને પારકાની આજ્ઞાનું પાલન પરદાસ્ય એટલે સ્વાર્થને માટે બહુદ્રોહ દાસ્ય એટલે પુરુષાર્થહીનતા, પરાવનબન, પાગકાને અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ, એટીપણું માનસિક દારિદ્ર્ય અને નિરાશાવાદ દાસ્ય એટલે મિથ્યાચાર, સામે હોય ત્યારે સાષ્ટાંગ પ્રણામ અને પીડ પાળા નિદા જીમનાને પૂજવાનું ને આયમતાનો કરો ભાવ નહીં દાસ્ય એટલે ચારિત્ર્ય ને શીનો લોપ, બીનિનું સામ્રાજ્ય અને પ્રેમ અને નીતિની પાપમાવી પરદાસ્ય એટલે માણસાઈનું રાજનામું

આથી ઊંચડું, સ્વરાજ્ય એટલે સ્વાવલંબન, પોતાના માથુમે પર અવલંબન, બંધુપ્રેમ, સંઘનિષ્ઠા, સ્વાગ્નિમાન અને આત્મવિશ્વાસ — એટલે જ ઈશ્વર પર વિશ્વાસ.

પારતંત્ર્યને કારણે દેશનું શોષણ થયું, વેપાર, ઉદ્યોગપ્રધા નાશ પામ્યા અને દેશ કંગાળ બન્યો એ તો ખરું જ; પણ એથીય વિશેષ દુઃખની વાત તો એ કે, આપણામાંની નામરિક્તાની ભાવના, આપણે પણ રાજ્યસંસ્થાના એક ઘટક છીએ, સરકાર આપણા સહકારથી જ ચાલે છે, સરકારનાં કૃત્યો માટે તેમ જ આપણી આસપાસ ચાલનારા સારાનરસા બનાવો માટે આપણે અમુક અંશે પણ જવાબદાર છીએ એનું જ્ઞાન, તે જ પ્રમાણે અનિષ્ટ વસ્તુઓનું નિવારણ કરવું આપણા હાથમાં છે એવી દ્વિંમત ને આત્મવિશ્વાસ આપણામાંથી નાશ પામ્યાં. આપણી નજર સામે કોઈ શુદ્ધ ગામના ગરીબ લોકોની પગવણી કરતો હોય તોપણ આપણે તો એમ જ કહીએ છીએ કે, એને માટે ઇલાજ કરવાનું કામ પોલીસ અને મેજિસ્ટ્રેટનું છે; સાચી સાક્ષી આપવાની જવાબદારી પણ આપણે સ્વીકારવા તૈયાર નથી હોતા.

ખરું જોનાં સરકારી નોકર એ જનતાનો નોકર છે, પરંતુ પારકી સત્તા નીચે તે પોતાને પ્રજાનો ભક્ષક અને પીડક સમજે છે અને પ્રજા પણ તેને તેવો જ સમજે છે. સરકારને લૂંટવી, તેને કુખાડવી, છેતરવી, ચાલાકીથી તેની આંખમાં ધૂળ નાખવી, એમાં લોકોને કશું અણુગતું લાગતું નથી; ઊંચડું, એમ કરવામાં મોટાઈ લાગે છે. ‘સરકારી ખર્ચનામાં પૈસા ભરવા’ એના જેવો નિંદ્ય બીજો એકે શું નથી! સરકારી નોકરીની જે દશા હોય છે તે જ પરપરાથી લોકલ બોર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેના કામની તેમ જ ખાનગી નોકરીની પણ થઈ છે. જેનો રોટલો ખાઈએ તેની (તેની હાજરીમાં) જય બોલાવવી — “જ્યાંની જ્યાંની પોલી ત્યાંની વાજવાની (ફક્ત ત્યાંના, સમોર) ટાલી” — અને તેની પીઠ પાછળ તેને ખાત્રમાં નાખવાની પેરવી કરવી, એ આજે શિક્ષાચાર થઈ પડ્યો છે. આખા રાષ્ટ્રનું

ચારિત્ર્ય જ બગડ્યું છે. લોર્ડ વિલિંગ્ટન મુંબઈના ગવર્નર હતા તે વખતે તેમણે ગાંધીજીને કહેલું કે હિંદી લોકોમાં ના કહેવાની હિંમત નથી. પરાધીન વૃત્તિનું જ આ પરિણામ છે.

આ જ પરાનુકૂલ વૃત્તિ આપણી કેળવણી, આપણી ભાષા, રીતરિવાજ, પહેરવેશ, અંદર અંદરના અણગમતાવ વગેરે બધામાં દેખાઈ આવે છે. પારતંત્ર્યને કારણે આપણું આર્થિક નુકસાન તો થયું જ છે, પણ આપણી દાનત બગડી એ વધારે ગંભીર સ્વરૂપનું નુકસાન થયું છે. અંગ્રેજો દુષ્ટ છે અથવા ખીજાઓના કરતાં વધુ લોભી છે, એટલા માટે આપણે તેમનું રાજ અહીં ન જોઈએ એવું નથી; પણ આપણે જ નાદાન ન રહીએ અને અંગ્રેજોના તેમ જ દુનિયાના બગડવાનું કારણ ન થઈએ એટલા માટે જ, આપણા, તેમના, તેમ જ દુનિયાના કલ્યાણને માટે, આપણે સ્વરાજ મેળવવું જોઈએ.

આ સ્વરાજ્ય કોઈની આપખુદ સત્તાવાળું નહીં પણ લોકશાહીવાળું હશે એ કહેવાની ભાએ જ જરૂર હોઈ શકે. કેવળ અંગ્રેજોનો કાબૂ દૂર થવાથી લોકશાહી સ્થાપન નહીં થાય. લોકશાહી એટલે બધાને સરખો અધિકાર; કોઈ પણ વ્યક્તિની, વર્ગની કે પ્રાંતની ખીજા પર જોડાકામી ન હોય, ખીજા તેવા આપણે અને આપણે તેવા ખીજા, એમ એકેએક નાગરિકને લાગવું જોઈએ.

આ ધ્યેય સત્ય અને ન્યાયનીતિની સાથે પૂરેપૂરું સંગત છે; અને તેથી જ તે સત્ય અને અહિંસાના માર્ગે — અને એ માર્ગે જ — પ્રાપ્ત કરવું શક્ય છે. રાજકારણમાં પણ દષ્ટિ પારમાર્થિક જ હોવી જોઈએ, એ અત્યાર સુધીના વિવેચન પરથી ખ્યાનમાં આવશે. દેશભક્તિ એટલે ગમે તેમ સામાજિક સ્વાર્થ સાધવાની વાત નથી. રાજકારણમાં સાચું, ખોટું, નીતિ, અનીતિ છતાંદિનો વિધિ-નિષેધ પાળવાની જરૂર નથી એમ કહેવું, એ સાર્વજનિક જીવનમાંથી નીતિને દેશવટેા આપવા બરાબર છે. અને એમ થતાં ગૃહજીવનમાંથી પણ નીતિને બકારો મળતાં વાર નહીં લાગે. પરંતુ પાણીની નીચાણ

તરફની ખેંચ એક વાર રોકી શકાય, પણ માનવ ભુદ્ધિની પરમાર્થ તરફની ખેંચ કદી પણ રોકી શકાય તેમ નથી.

આપણને જે સ્વરાજ્ય જોઈએ છે તે કેવળ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના કોઈ કાયદાથી કે હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેની સંધિથી કે કરારથી સિદ્ધ થવાનું નથી. એ સ્વરાજ વિભાગતમાંથી વિમાનમાં અહીં લઈ આવવાનું નથી, પણ અહીંની ભૂમિમાંથી જ એ જાગતું જોઈશે. તે માટે આપણે હિંદુસ્તાનનાં જ ગામડાંઓમાં લાંબા વખત સુધી અને અનેક રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કાયદા અથવા કરારનામું એ સ્વરાજ્ય-મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર છે એમ કહેવામાં માત્ર કશો વધો નથી.

આ પ્રવેશદ્વાર સુધી પહોંચવા માટે પણ આપણે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા પડશે. સ્વરાજની જેમને તમન્ના છે, સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની જેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, સ્વરાજનો જેઓ દિનરાત જાપ જપે છે, એવા સ્વરાજના લાખજો જોગીઓની જરૂર છે. ગમે ત્યારે દિલચાલના પૂરમાં તણાઈને એક વાર ડૂબકી ભારી લઈને પછી દેશને કાયમને માટે ભૂલી જતારા વીરોથી આ કામ પાર પડવાનું નથી.

શિક્ષણ અને સંગઠન : આમ-જનતાને રાજકીય કેળવણી આપવી જોઈએ; રાજકીય જીવનની આંદીચૂંટીઓ તેમને ઉઠેલી બતાવવી જોઈએ. આજ સુધી થયેલા પ્રયત્નોની, દેશના અનેક નાના મોટા રાજકીય પક્ષોની, તેમ જ તેમના કાર્યક્રમોની માહિતી તેમને આપવી જોઈએ. પરદેશી સત્તાના આધારસ્તંભ આપણે પોતે જ છીએ તેનું તેમ જ સ્વરાજની હજૂતાનું અને આવરયક્તાનું, સ્વરાજ સંપાદન કરવાની ફરજનું, તે પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનું, સત્ય અહિંસાના શ્રેષ્ઠત્વનું, કાર્યપદ્ધતિનું અને સામર્થ્યનું તેમને જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ. લોકશાહીનો અર્થ લોકશાહીના સહચારી ભાવો, હાલનું રાજ્યજાધારણ અને ગાંધી-દારભારની પદ્ધતિ, મતદારોની ફરજો, રાજકીય, સામાજિક, તથા આર્થિક સમતાની હજૂતા તેમ જ તેને અમલમાં મૂકવાના કાર્યક્રમો,

એકમીજ વચ્ચેના અલુમનાન દૂર કરીને સપથી ચાલવાની આવશ્યકતા વગેરે વસ્તુઓ લોકોને સમજાવવી જોઈએ

કેળવણી સાથે સગંત પણ કરવું જોઈએ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે સત્ય-અહિંસા સાથે સગત એના બધા ઉપાયો અજમાવીને મતલ પ્રયત્ન કરનારી વર્ગ-જાતિ-નિરપેક્ષ આખા હિંદુસ્તાનની એવી એક મહાન સંસ્થા જોઈએ એ સંસ્થા એ જ આપણી સરકાર એમ માનીને તેને વિષે રાજનિઝાની તથા આજ્ઞાપાલનની ભાવના નાગરિકોમાં નિર્માણ કરવી જોઈએ જોરાવર અને જુનમી એવા પગદેશી, મનાવળી, રાજાએ કપડાનીતિ અને શસ્ત્રાસ્ત્રને જોરે અસલ રાજની ગાદી પચાવી પાડીને તેને રક્ષાતો કરી મૂક્યો હોય તોય તેની રાજનિઝ પ્રજા પોતાના એ અભિપ્રિક્ત રાજને બેચકા નહીં થાય પરદેશી જોરાવર ગુડા આગળ માથું નમાવવું એ નામોશીભર્યું તો છે જ, પરંતુ એ ધૂણા ઉપજાવે એવો રાજદ્રોહ અને દેશદ્રોહ પણ કે તે જ પ્રમાણે નોકસમત એવી જે સ્વરાજ્ય-સંસ્થા આપણે સ્થાપન કરનાનો સકંપ કર્યો છે, “તે આપણી ભાતી રાજ્યસંસ્થા એ જ આપણો અભિપ્રિક્ત ગણ છે આપણી નિઠા એ રાજને અર્પણ કરેલી છે એ રાજને વનવાસમાંથી પાછો આણીને સિદાસન પર બેસાડના માટે પ્રજાને સગમિત કરનારી આપણી જે સ્વરાજ્યમાદાક્ષી સંસ્થા એ આપણા રાજનો સેનાપતિ છે આપણા સૈનિકોએ એ સેનાપતિની શિસ્તમાં રહીને તેના હુકમ તદ્દપરતાથી પાળના જોઈએ” આ ભાવનાને રાષ્ટ્ર-આપી કરના માટે આપણે સખ્યાનધ કાર્ય-મર્તાઓની જરૂર છે

રાષ્ટ્રનું ઘટ્તર પણ કેવળ પગદેશીઓને હાકી કાઢનાથી આપણું કામ પૂરું નહીં થાય આપણે આપણા રાજને વનમાંથી પાછો નાવનાનો નથી પણ જનમાંથી — જનતામાંથી — બોલો કરવાનો છે “રાષ્ટ્રીય સરકાર” સ્થાપન કરવા માટે પ્રથમ “હિન્દી રાષ્ટ્ર” તૈયાર થવું જોઈએ “સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન” નિર્માણ કરવા પહેલા પ્રથમ “હિંદુસ્તાન” નિર્માણ કરવો જોઈએ

આપણુ ગાંધીય જ્ઞાના જુ શિથિન અને હિન્નભિન્ન થયુ છે
 હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે અણુમનાન એ તો લક્ષ્યાનો જ એક દુમલો છે,
 પણ હિંદુ હિંદુ વચ્ચે અને મુસલમાન મુસલમાન વચ્ચે કાંઈ આંધા
 ઝગડા છે? બાબલુ-માબલેનર, સ્પૃશ્ય-અસ્પૃશ્ય, શિયા-સુન્ની, એટલા
 જ ન પણ મરાઠી-ગુજરાતી, આદ્ય-તામિલ, બંગાળી-બિહારી એમ
 જાતજાતના આગ્રઅરગા કાપને લીધે ગાંધીના ભાગના થવા બેઠા છે
 આ મધ્ય ભાગના સાર્ધાને એકજીવ, એકતાન, એકદિલ, એવો હિંદુસ્તાન
 આપણે નિર્માણ કરવો જોઈએ તુ બાબલુ, તુ મરાઠો, તુ મહાર,
 તુ તિગામત, તુ કાનડી, તુ કચ્છી, વગેરે અભિમાન છોડી દર્ધને
 “ હિન્દી, આખો હિંદુસ્તાન માગે, મારા ચાળીસ કરોડ ભાડુઓ
 છે,” એવુ ઉદાત્ત અભિમાન આપણા મનમાં ફસવુ જોઈએ એક-
 ખીજા વિષેનો અવિશ્વાસ કાઢી નાખવો જોઈએ અને પ્રેમ સાધવો
 જોઈએ હિંદુ મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, શીખ જૈન — બધાએ
 એકબીજાની ભાષા, નિષિ સાહિત્ય, ધર્મા, રીતરિવાજ વગેરેનો ગુણ
 પ્રાદ્ય દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ મનના સાકડાપણા સાથે જ
 અજ્ઞાન અને અપરિચય પણ એકબીજા વિષે અવિશ્વાસનુ કારણ મને
 છે એક બીજાનો ગુણપ્રાણી પરિચય થાય તો તેથી એકબીજાની
 સસ્કૃતિ તથા રીતરિવાજમાં રહેના સારા તત્ત્વોની આપણે ધરો અને
 સર્વ-ગુણ સપન્ન એવી સામુદાયિક સસ્કૃતિ નિર્માણ ધરો

એકબીજાના ધર્મોના અભ્યાસથી સર્વધર્મ-સમભાવ દઢ થશે
 “ આપણો પોતાનો તે જ ધર્મ બાકી મધ્ય અધર્મ આ ગાંડી
 અને અહિંતકારક માન્યતા દૂર થશે અને બીજા ધર્મો એ આપણા
 ધર્મની જ નવી કે જૂની આવૃત્તિઓ છે એ જ વક્તાના એક જ
 વિનય પરના જુદે જુદે પ્રસંગે આપેનાં ભાષણોમાં જેમ પ્રતિપાદન કે
 રજૂઆતની ભિન્નતા હોય છે પણ વિરોધ થી હોતો બિલકુલ એ
 ભિન્ન વ્યાખ્યાનો એકબીજાના પૂરક હોય છે, તેની જ રીતે ભિન્ન
 ધર્મો તે તે પરિસ્થિતિને અનુસરીને ભિન્ન રજૂઆત કરતા હોય તો

પણ તેમના પ્રતિપાદનના તત્વો એક જ હોય છે એ ધ્યાનમાં આવશે અને અન્ય ધર્મોના પડોશને લીધે વિપાદ ન થતા જીવદું તેમની સોમતથી આનંદ થતા માણશે.

આને માટે એકબીજાના ધર્મ, સાહિત્ય, કળા, વગેરેનો સદ્ભાવપૂર્વક અભ્યાસ કરીને પોતાને થતો વાલ બીજાઓને પણ વહેલી આપનારા સાહિત્યસેવકો અને કલોપાસકોની જરૂર છે.

આપણી સાર્વજનિક સત્ત્વાઓ શાળાઓ, છાત્રાલયો, વાચનાલયો, ધર્મશાળાઓ, અનાથાલયો, બોજનાલયો, ક્લબો, રમતગમતના મેદાનો, વગેરે બધા સ્થાનો બધા જ નાગરિકોને — રાષ્ટ્રીયોને માટે ખુલ્લા હોવા જોઈએ આપણે સાર્વજનિક જીવન એકરાષ્ટ્રીય હોવું જોઈએ એકબીજાને સહાય કરવાની વૃત્તિ દૃઢ થવી જોઈએ એમ કરવામાં આપણે બીજાને મદદ નથી કરતા પણ પોતાની જાતને જ મદદ કરીએ છીએ, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં આવવી જોઈએ ટૂંકમાં, આપણી અસ્મિતા રાષ્ટ્ર-વિસ્તૃત કે રાષ્ટ્ર-બ્યાપક થવી જોઈએ.

સામાજિક સમતા : આપણે દેશનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો છે. ગણતંત્ર કોઈ પણ અગ ઉપેક્ષિત, કુપ્રિત કે અણવિકસેલું ન રહેવું જોઈએ આને માટે પહેલી આવશ્યક વસ્તુ તો સામાજિક સમતા છે જન્મથી કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉચ્ચ કે નીચ નથી એ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય થવો જોઈએ, અને દરેકને જિયું માથું રાખીને ફરવાનો અને પોતપોતાની કર્તૃત્વશક્તિનો પૂરતો ઉપયોગ કરવાનો બીજાઓ જેટલો જ હક હોવો જોઈએ ‘હું જન્મે જ શ્રેષ્ઠ છું,’ એવી બડાશ કોઈ ન હાકે, તેવી જ રીતે ‘હું નીચ જ છું,’ એવી આત્મદોહી કંપના પણ કોઈના મનમાં દાખલ ન થવી જોઈએ જાતજાતની અસ્પૃશ્યતા તેમ જ ન્યાત-ન્યાત વચ્ચેની વિવિધ પ્રકારની ઉચ્ચનીચપણાની ભાવના પૂરેપૂરી નાબૂદ થવી જોઈએ.

પરધર્મના લોકોની ખામતમાં પણ આત્મ પાત્રિત્યની ભાવનાને ધારણે ઓછાવતા પ્રમાણમાં અસ્પૃશ્યતા રાખવામાં આવે છે એનો

પણ સમૂળગો નાશ થવો જોઈએ. જન્મમૂલક વિષમતા એ પાખંડ છે, એમાં માણસાર્થનું અપમાન છે, ઉચ્ચનીચ બન્નેના વિકાસમાં મોટા અંતરાય છે, સામાજિક તેમ જ રાજકીય સંગઠનના માર્ગમાં મોટું વિધ્ન છે, જે મુલકમાં પ્રવાસ કરતી વખતે આપણને કયાંય આદરાતિથ્ય, અથવા રહેવા પૂરતો આશરો મળતો નથી તે દેશ વિશે —

આનંદ કદ એસા । હા હિંદ દેશ માસા ॥

અથવા

અયિ માતૃભૂમિ તેરે । ચરણોમેં સિર તમાઝ ।

મન ઘોર દેહ તુલ પર બલિદાનમેં ચઢાઝ ॥

— આવી જાતના ભાવો હરિજનોનાં કે મુસલમાનોનાં અંતરમાં કેવી રીતે જોડી શકશે ?

આ સામાજિક સમતાની સ્થાપના માટે પણ સ્વરાજ્ય-સ્થાપના જેટલા જ પ્રયત્ન કરવા પડશે. અસ્પૃશ્યતા અને વિષમતાના અનેક પ્રકાર છે. બેટબધી, રોટીબધી, શાળાબધી, મંદિરબધી, હોટેલબધી, હજમ-ધોખી-બધી, ધધેખાની બધી, પહેરવેશની બધી, પકવાનની બધી, વગેરે અનેક જાતની બધીઓ છે, એ દરેકનો સુકિતપ્રયુક્તિથી સામનો કરવો પડશે. પરદેશી સત્તા સાથે ઝઘડવા કરતાં સમાજની સાથે ઝઘડવા માટે વધારે હિંમત, ધીરજ, સહનશક્તિ અને યોજનાતંત્રી જરૂર પડે છે.

આર્થિક સમાનતા : આર્થિક સમાનતા પણ એટલી જ મહત્વની છે. શારીરિક મહેનતનાં કામ કરનારાઓને, અને તેમાંથી મળીય કામો કરનારાઓને ભાગે સામાજિક હિંમતાની સાથે જ હિંમત અને દારિદ્ર પણ આવે છે. આ સ્થિતિ અન્યાય અને સામુદાયિક હિંમતની દૃષ્ટિથી હાનિકર્તા પણ છે. ખેડૂત, મજૂર, કુંભાર, ટેક, ભાંગી વગેરેના જેવા સમાજને ઉપયોગી અને આવશ્યક કામ કરનારા ઘટકોનું જુદિજીવી અને વગર મહેનતે બેસા બેસા ખાનારા વર્ગ તરફથી મોટા પ્રમાણમાં શોષણ થાય છે, એ વાત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. જમીનદાર અને કારખાનાદાર વર્ગ મજૂરો પાસે પૂરતી મજૂરી આપ્યા વિના કામ

કરાવે છે; વેપારીઓ છૂટક માલ ખરીદનાર ગ્રાહક પાસેથી વધુ નફો લે છે અને શાહુકારો પણ ગરીબો પાસેથી આકરું વ્યાજ લે છે. પેઢીઓ ને પેઢીઓ આર્થિક મુશ્કેલીમાં પસાર થવાથી આ શ્રમજીવી (કે શ્રમભૂમ્યા?) વર્ગો દૈવવાદી, અસ્પસંતોષી અને આકાંક્ષાહીન બન્યા છે. તેમને તેમના શ્રમનો બદલો વધારે પ્રમાણમાં મળે, તે જ પ્રમાણે સાંધ, નફો અને વ્યાજ સુસજ્જ અને એટલાં ઘટાડવા માટે હિલચાલ, સંગઠન, અને કાર્યક્રમ ઘડાવાં જોઈએ. દેશની કુલ સંપત્તિ કેવળ તેની સમાન વહેંચણી થવાથી પણ અનાયામે વૃદ્ધિ પામશે. કારણ, સંપત્તિ એટલે કેવળ રૂપિયા, આના, પાઈ જ નથી, અથવા ઉપભોગની વસ્તુઓ સુધ્ધાં નથી; પણ એ વસ્તુઓના ઉપભોગથી થનારી પ્રાણશક્તિની વૃદ્ધિ અથવા માનસિક સંતોષ એ સંપત્તિ છે. દસ લાડવા એક માણસને આપીએ અને દસ માણસને એક એક કરીને આપીએ તો બીજી રીતે અપાયેલા દસ લાડવાનું મૂલ્ય પહેલી રીતે અપાયેલા દસ લાડવાના મૂલ્ય કરતાં કેટલાય ગણું વધારે થશે. એ જ રીતે રાષ્ટ્રની કુલ સંપત્તિ એટલીને એટલી જ રહે તોપણ તેની સમાન વહેંચણી કરવાથી રાષ્ટ્રની પ્રાણશક્તિ અને સુખશાંતિમાં આપણે વધારો કરી શકીશું. આવો આ ફોગટનો અનાયાસે મળતો અને અચૂક ઉપાય છે.

અને રાષ્ટ્રદેહની કરોડને ટેકાણે રહેલા આ શ્રમિક વર્ગોનો સામાજિક દરજ્જો અને આર્થિક સ્થિતિ જો મુધરે તો તે સ્વાભિમાની, સમજણી, પ્રૌઢ અને શક્તિશાળી બનશે અને આખા રાષ્ટ્રની આખર વધારવામાં સહાયજૂત થશે. તેને એવી રીતે સમર્થ બનાવવા માટે સાચી દાઝવાળા સૈનિકોની જરૂર છે.

ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ : સમાન વહેંચણીની સાથે જ રાષ્ટ્રની ઉત્પાદન-શક્તિ વધારવા તરફ પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. દારિદ્ર એ આજે હિંદુસ્તાન સામેનો અત્યંત તાકીદનો પ્રશ્ન છે. ગમે તેવું રસકસ વિનાનું અન્ન હોગરીની કોથળી પૂરી ભરાય ત્યાં સુધી પેટમાં દાંસવું એને કંઈ પેટભર ભોજન ન કહેવાય; પણ જે આહારમાં ભાત, રોટલો,

દાળ, તેન, શાકભાજી, ફળ, દૂધ વી અથવા માસમગ્ધી મથાપ્રમાણુ
 દોષ અને જોના મેનનથી માણસ સશક્ત, નીરોગી અને દીર્ઘાયુ થાય
 એવો “સમતોલ આદાર” (મેનન્સડ ડાયેટ) એ જેમ્સર બોજન
 કટેનાય આવુ બોજન હિંદુસ્તાના કરોડો લોકોને ભાગે ક્યારેક જ
 આનંદુ હશે બદનના માટે ખીજી વસ્ત્ર ન હોવાને મરણે ગરિના
 અધારામા નમ અથવા નમપ્રાય સ્થિતિમા સ્નાન કરીને પાછુ પહેનાનુ
 જ ધોવા વિનાનુ વસ્ત્ર પહેરનારી સ્ત્રીઓ, અને હૃદય આઠનાનું
 નથી એટલા માટે શિયાળામા તાપણીની હૃદ મેગરી સૂતારા લોકો
 દેશમા કેટનાય છે સાત્ત્વિક આદારને અભાવે આપણા લોકોની
 આયુર્મયીદા બહુ ધી ગઈ છે, બાળમૃત્યુનુ પ્રમાણ બહુ વધ્યુ છે,
 રોગચાળાનો ફેનાવો થઈ રહ્યો છે અને ક્ષયરોગનો પ્રસાર તો બેહદ
 થયો છે આ બધી આપત્તિઓના નિવારણ માટે કેવળ આર્થિક
 સમતા પર આધાર રાખ્યે નહી આલે રાષ્ટ્રની ઉત્પાદનશક્તિ મની
 શકે તેની વધારવી જોઈએ સાથે જ આજસ અને સુસ્તી અગ્ન
 સતોરીપણ બેકારી અને નિરુદ્યોગીપણ આ બધાનું નિર્મૂલન થવુ
 જોઈએ એ જ પ્રમાણે હાન વપરાતા ઓળરોમા અને ઉલ્લોગોની
 પદ્ધતિમા સુધારા કરવા જોઈએ દેશમા કોઈપણ કામ વિનાનો ન
 રહે તેમ જ બૂખે ન મરે એ આપણુ લક્ષ્ય હોવુ જોઈએ

ખેતીના ધંધામા સુધારો થવો જોઈએ ગિયામણની યોગ્ય પસંદગી,
 ગામડી સેન્દ્રિય ખાતરોનો સમ્રહ અને સદુપયોગ ઓળરોમા સુધારો
 જમીનનું ધોવાણુ રોમ્બુ માયનગદની માવજત પાકના શત્રુઓનો સધ
 શક્તિથી નાશ કરવો વગેરે ઉપાયો વડે પેદાશ વધારવી જોઈએ
 ખેડૂતની સગવડ પ્રમાણે થઈ શકે એવા જોડધંધા પણ શરૂ કરવા
 જોઈએ અને નાશ પામના બેટલા ધંધા ટકાવી રાખવા જોઈએ
 ગામડી ઉલ્લોગધંધા અને ઓળરોમા સાદા અને સર્વસુલભ એવા સુધારા
 અને તેમજ દરન જોઈએ અખિન ભારત ચરખા સથે રેટિયાના
 મુનબ અને પૂરક ધંધાનું પુનર્જીવન કરીને હજારો ગામડાના સીપુરુષોને

પોતાની આવકમાં થોડોઘણો વધારો કરવાનું સાધન મેળવી આપ્યું છે. ગ્રામોદ્યોગ સંઘે પણ હાથકાગળ, સાબુ, તેલપાણી, ઘંટી, ઇત્યાદિ ઉદ્યોગોમાં નાનામોટા કેટલાય સુધારા કરીને એ ઉદ્યોગોને સંગઠિત કર્યા છે. આ સંસ્થા તરફથી અનેક બુદ્ધિમાન અને કુશળ કાર્યકર્તાઓએ પોતાની સંશોધક બુદ્ધિથી સુદૃઢ પ્રયોગો અને તપ કરીને તેમનો લાભ જનતાને મળા શકે એવી જોગવાઈ કરી છે. પરંતુ આ જ દિશામાં ખીજ અનેક પ્રયોગો થવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડાંની ઉદ્યમશીલતા અને કુશળતા વધારવાને માટે લાખો કળકળવાળા કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે.

ઉદ્ધારનું કાર્ય : સામાજિક અને આર્થિક અન્યાય નીચે કચડાયેલા વર્ગોને કેવળ હવે પછી ન્યાય આપવાથી આપણું દર્તન્ય પૂરું નહીં થાય. આજ સુધી થયેલી ઉપેક્ષાને લીધે તેમનું જે નુકસાન થયું છે તે ભરી કાઢવા માટે, એટલે કે તેમની વિશેષ પ્રગતિ ઝપાટાથી થાય અને તેઓ ખીજ વર્ગોની હરોળમાં આવે તે માટે, સરકારે અને ઉપેક્ષા વર્ગોએ ખાસ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. હરિજનો, પછાત વર્ગો અને આદિવાસીઓ તરફ સરકારનું તેમ જ સમાજસેવકોનું ધ્યાન ગયું છે એ આનંદની વાત છે. પરંતુ તેમના ઉદ્ધારનું કાર્ય કરવા માટે નિષ્ઠાવાળા સેવકોની બહુ મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. પ્રૌદશિક્ષણ, બાળ-શિક્ષણ, ઉદ્યોગશિક્ષણ, બાપદાદાથી ચાલતા આવેલા ધંધાની સુધારણા અને તેને માટે વધુ મહેનતાણુ મળે એવી વ્યવસ્થા, સામાજિક અને ધાર્મિક અનિષ્ટ રૂઢિઓનું નિવારણ, ચોખ્ખી અને વ્યવસ્થિત રહેણી, વ્યસનમાંથી મુક્તિ વગેરે સુધારા કરવા માટે તેમનામાં જઈને રહેનારા અને નિરપેક્ષ સેવા દ્વારા તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરનારા સેવકો જોઈએ છે.

સ્ત્રીઓનો આત્મવિકાસ : સ્ત્રીઓ એ પણ સમાજનું ઉપેક્ષા પામેલું અને અપમાનિત અંગ છે. સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો હલકો ગણવામાં આવ્યો છે. તેમને સ્વતંત્રતા નથી, તેમ જ પુરુષોના જેવા સમાન હકો

નથી. તેઓ જાણે પુરુષની દાસીઓ અથવા માલિકાની વસ્તુઓ હોય એવી રીતનો વર્તાર તેમની સાથે અનાદિ કાળથી રાખવામાં આવેલો છે. આજ સુધીના બધા ધર્મસંસ્થાપકોએ અને સુધારકોએ સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો સુધારવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, અને એ જ દિશામાં કામ કરવાને હજી ઘણું મોટું ક્ષેત્ર પડેલું છે. સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો પુરુષોના કરતાં કોઈ પણ રીતે ઊતરતો કે દલકો ન હોવો જોઈએ. અત્યારની વિષમતા તથા ઉપેક્ષાને લીધે સ્ત્રીઓ પર આવતી અનેક જાતની આપત્તિઓનું નિવારણ થવું જોઈએ; અને સ્ત્રીઓના આત્મવિશ્વાસને પૂરતો અવકાશ મળીને તેમના કર્તૃત્વનો રાહતે પૂરો લાભ મળે તેમ કરવું જોઈએ. આ કામને માટે સ્ત્રી-સેવિકાઓ જ જોટલી આગળ આવે તેટલું ધૃષ્ટ છે. પરંતુ પૂરતી સંખ્યામાં સેવિકાઓ નથી મળતી ત્યાં સુધી નિઃકલંક ચારિત્ર્યવાળા પુરુષ સેવકોનું જ તે કર્તવ્ય છે.

સાક્ષરતાપ્રસાર - અજ્ઞાન, વહેમ, મૂર્ખતાભરી રૂઢિઓ, વગેરે દૂર કરવાને માટે સુશિક્ષિત, કર્તૃત્વશાળી અને ખાસ કરીને કળકળવાળા કાર્યકર્તાઓએ ગામડાંઓમાં રહીને ત્યાંના લોકોનાં મુખદુઃખ સાથે એકરૂપ થઈને તેમની સાથે ઉન્નતિને પથે ચાલવાની આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ.

સાક્ષરતા : લખનાં વાંચનાં આવડતું એ બધી જાનતા સુધારાનો પાયો છે. આપણે જે દુનિયામાં રહીએ છીએ તેનું જ્ઞાન મેળવવાનું અને અજ્ઞાન અને અણધરતા દૂર કરવાનું સુલભ સાધન સાક્ષરતા છે. અત્યારના વિસ્તૃત અને જટિલ માનવી જીવનમાં તો જોને લખનાં વાંચનાં આવડતું નથી એ બહેરો ને મૂંગો જ ગણાય; જેવી રીતે મુખર્ધમા રહેનાર માણસને ટેલિફોન ન વાપરતાં આવડતો હોય તો તે બહેરો મૂંગો જ કહેવાય. માણસ વિદ્યા વડે શ્રેષ્ઠ બને છે, અને સાક્ષરતા એ વિદ્યાજર્નનો મૂળ આધાર કે પાયો છે. એટલા માટે જાનતાનું સુખજીવણ, બહુશ્રુતપણું, કૌશલ્ય અને કર્તૃત્વશક્તિ વધારવાને માટે

સાક્ષરતાપ્રસારની ઘણી જરૂર છે. આ પ્રસાર બાળકો અને પ્રૌઢો તેમ જ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બધામાં જ કરવો જોઈએ. દરેક ગામડામાં છોકરાછોકરીઓની નિશાળ અને પ્રૌઢ સાક્ષરતાવર્ગ હોવાં જોઈએ અને દેશની એકેએક વ્યક્તિને સાક્ષર બનાવવી જોઈએ. આ બહુ ખર્ચનું કામ છે. એ ખર્ચ દેશને પોસાય તેટલો આછો કરવાને માટે બની શકે તેટલી કરકસરવાળી યોજનાઓ ઘડવી જોઈએ, અને કેવળ પગાર માટે જ નહીં પણ સમાજસેવાની ભાવનાથી ભણાવવાનું કાર્ય કરવા માટે તૈયાર થાય એવા શિક્ષકો મળવા જોઈએ. શિક્ષણને પરિણામે ખેડૂતોનાં બાળકો જાતમહેનતની નફરત કરતાં ન શીખે અને પોતાનાં આનુવંશિક ધંધાઓ માટે નાલાયક ન બનતાં વધારે કુશળ અને એવું જ શિક્ષણનું ધ્યેય, શિક્ષકનું વર્તન અને શાળાનું આખું વાતાવરણ રહેવું જોઈએ. શાળાનાં સત્રો તેમ જ દૈનિક સમય-પત્રક એ ઉદ્યોગ ધંધો કરનારા ગરીબ લોકોનાં બાળકો માટે સળવડવાળાં હોય એવી રીતે ગોઠવવાં જોઈએ; અને ગામડાનું જીવન જેથી કરીને સમૃદ્ધ અને એવી જ જાતના પાક અને અભ્યાસક્રમ હોવા જોઈએ. આ બધા સુધારા દાખલ કરી શકાય તે માટે ચિંતન, પ્રયોગ, અને યોજના ઘડવાની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. પણ આટલું કર્યા પછી પણ સાક્ષરતાનો સાર્વત્રિક પ્રસાર કેવળ જાગૃત્તીથી નહિ કરી શકાય. તે માટે નિરક્ષર વર્ગમાં જ શિક્ષણ માટે ઉત્સુકતા પેદા થવી જોઈએ. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સમતા અને તેને લીધે દરેક હંધામાં ઊજળતું માણસાર્પના જ્ઞાનનું મોજું, જાગૃત સ્વાભિમાન, પોતાનો દરજ્જો વધારવાની અથવા પોતાના ઉચ્ચ દરજ્જા માટે લાયક બનવાની ઉત્કંઠા અને નવીન ઉચ્ચ જીવનનું આકર્ષણ આ બધામાંથી જ સાક્ષરતા માટે ઉત્સુકતા અને નિરક્ષરતા વિષે શરમ પેદા થશે.

તેવી જ રીતે સાક્ષરતા અથવા નિશાળનું શિક્ષણ એ શિક્ષણની કેવળ શરૂઆત છે. શાળાના શિક્ષણ ઉપરાંત ગામડાંના લોકો સમજી શકે એવી સહેલી શૈલીથી ત્રિવિધ વિષયોનું વિવેચન કરનારાં પુસ્તકો

અને પુસ્તિમયો છાપીને એ સસ્તી કિમતે લોકોને મળી શકે એવી વ્યવસ્થા કૃપી જોઈએ

માદાનો માવજત એવી રોગોનો—ખાસ કરીને રક્તપિત્ત અને ક્ષય જેવા પ્રાણુધાતક જ નહીં પણ સર્વસ્વ-વાતક રોગોનો—હિંદુસ્તાનમાં બેહદ દેવાનો થયો છે આવા રોગોનો બદલાવ તો તે રોગથી પીડાતા માણસોએ અથવા તેમના કુટુંબીજનોએ જ દેવળ ડરવાનો નથી, પણ ખીજાઓએ પોતાની સનામતી માટે પણ ડરવો જોઈએ આ રોગના દરદીઓને જીવ પાડીને ત્યાં તેમની ગણપૂર્વક સારવાર ડરવી જોઈએ એવો રીતે જાતન કે સારવાર ન થવાથી જ આ રોગો ઉપ શ્વરૂપ પકડે છે અને ફેલાય છે રક્તપીતિવાઓની અને ક્ષય રોગીઓની શુશ્રૂષા કરવી એ જોટલું ભૂતધ્યાનું અને ધીરજ તથા સહનશીયતાનું કામ છે તેટલું જ અમાજની દૃષ્ટિથી આત્મસરક્ષણનું છે હિંદુસ્તાનમાં આજ સુધી આ કામ પરદેશી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ જ કરતા આવ્યા છે, તે માટે તેમને જોટલા ધન્યવાદ આપીએ એટલા ઓછા, પરંતુ આ કામ બહુ જ મોટા પ્રમાણ પર થવાની જરૂર છે અને તેને માટે દેશમાંથી જ સેવકો અને સેવિકાઓ આગળ આવના જોઈએ

ગાઝાઓ ગાડપણ એ પણ ઘણી વાર દારિદ્ર્ય અને અપપોષણનું જ પરિણામ હોય છે ગાઝાનો ઉપચાર કરવા માટે જેસોની પદ્ધતિથી કેવળ ‘પાગલખાના’ ચલાવ્યે નહીં ચાલે પ્રેમથી, સહાનુભૂતિપૂર્વક અને મૃદુતાથી શુશ્રૂષા કરવાથી ગાઝા વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે જલદી સારા થઈ શકે ઈશુ ખ્રિસ્ત ગાઝાઓના શરીર પર હાથ ફેરવીને તેમને સાજા કરતો એવી જાતની કથાઓ પ્રચલિત છે, એ ઈશ્વરી અનતારના ચમત્કારો હતા એમ માનવાનું કારણ નથી, પ્રેમ અને વાત્સલ્યના એ ચમત્કારો હતા અમેરિકામાં ગાઝાની શુશ્રૂષા કરવા માટે પાગલખાનાને બદલે ‘કુટુંબો’ હોય છે અને તેમની ઉપયોગિતા અનુભવથી સિદ્ધ થઈ છે

પતિતપરાવર્તન આ પ્રશ્ન પણ ધણો મહત્વનો છે જેમને આપણે ગુનેગાર કહીએ છીએ અને જેલોમા પૂરી દર્ષિએ છીએ તથા જેમની પાસે સખત મજૂરી કરાવીએ છીએ તેઓ જન્મથી ગુનેગાર નથી હોતા ગુનો કરવા તરફ જન્મત કોઈનું વનથુ નથી હોતું એમ ન કહી શકાય, પણ એ બહુ જ ગિરલ હોય છે પણ પરિસ્થિતિનું દમાણુ સોમત, સસ્કારો, દુનિયામા દેખાતી કઠોરતા, સમાજે તેમના પર કરેના મુદ્દમ આઘાત બૂખમરો, કટાણો ને ચીડ તેમ જ એવા ખીજા કારણોને લઈને તેઓ ગુનો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમને સમાજના ગુનેગાર કહેવાને બદલે સમાજને જ તેમનો ગુનેગાર ગણવો કેટલેક અંશે યોગ્ય ગણાશે આવા ગુનેગારોમા પણ ધણા કોમળ મનના, દિનદાર વૃત્તિનાળા, અને અસાધારણ બુદ્ધિવાળા લોકો હોય છે, પણ સમાજ પોતાની જ અણઆગતને કારણે તેમની સેવાથી વંચિત થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેમને પોતાના શત્રુ બનાવે છે. આના લોકોની સાથે નિશેષ પ્રેમથી, આદરથી વિશ્વાસથી અને કોમળતાથી વર્તવું જોઈએ નાની ઉમરના ગુનેગારોની માનતમા આ દષ્ટિ હવે સરકાર પણ કબૂલ રાખે છે મોગી ઉમરના ગુનેગારોની બામનમા પણ એની સુધારણા થવાની જરૂર છે જેલોને ઇન્સ્પેક્ટોરો અથવા ગરુકુનોનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ જેલોમાથી બહાર પડનારા કેદીઓ પોતાની પગની જિંદગી પ્રામાણિકપણે કામ કરીને ગુજારી શકે તે માટે તેમને મદદ કરવાની જરૂર છે

પરંતુ સરકારની શક્તિને મર્યાદાઓ હોય છે સરકારના હેતુઓ ગમે તેટલા સારા હોય તોય આવા નાણુક કામ કેવળ પગારાથી લોકોને હાથે પાર પાડી શકાતા નથી તે માટે મિનસરકારી પરોપકારી સેવક-સંસ્થાઓની જરૂર હોય છે

એક યુરોપિયન મિશનરી બહેનની વાત છે ૧૯૧૮મા એ ગાંધીજીના સામરમતીના સત્યાગ્રહાશ્રમમા થોડા દિવસ રહેવા આવેની એ જ વખતે મદ્રાસ તરફનો એક હિન્દુ યુવક ધણુ આશ્રમમા રહેવા

આવેલો એક દિવસ કોઈને ખમર પડ્યા ન હતાં તે આશ્રમમાંથી ભાગી ગયો એ મિશનરી કુમારિકાનું મોનાનું ઘડિયાળ પણ તે જ વખતે ગુમ થયાનું તેને જણાઈ આવ્યું એટલે એ લુપ્તાનિયો જ એ ચોરીને ભાગી ગયો હશે એવી શકાને પૂરતું સ્થાન હતું તરત જ તે ખર્ચે એ જીવાનગી શોધ કરવા મદ્રાસ તરફ રવાના થઈ ચોરને પકડ્યા માટે શું? ના, ના, તે ઊકરને મળીને ‘ઘડિયાળ મે તને ભેટ આપ્યું છે એમ માન,’ એમ તેને કહેવા માટે! “પોતાની શીમતાર્પના વટને કારણે, અથવા ઘડિયાળ ખુલ્લું રાખીને જવાની ગફલતને કારણે, એ ઊકરને તે ઘડિયાળ ચોરવાનું મન થયું તેથી તેનું વધુ પતન પોતાને કારણે ન થાય” એટલા માટે જ! પછી પરિણામ શું આવ્યું તેની મને ખમર નથી, પરંતુ આની જાતનું અકૃત્રિમ વાત્સલ્ય શું ન કરી શકે?

‘પતિત સ્ત્રીઓ’ નો સવાલ તો જોને હૈયું છે એવા કોઈ પણ માણસના હૃદયને અસ્વસ્થ કરી મૂકે તેવા છે સ્ત્રીઓ બધી જ પાપથી પરુ છે એમ કહેવાનો અમારો હેતુ નથી તેઓ પણ માણસ જ છે અને માણસમાત્ર સ્ખનનને પાત્ર છે પરંતુ સમાજની જ એપરવાઈ, જીવન, અને ગૂંમગાવનારું વાતાવરણ ઇત્યાદિને લીધે કોઈ સ્ત્રી અવળે માર્ગે પગનું ભરે, તો તેના જ અગ્રેસર ભાગીદારને તદ્દન છૂટો મૂકી એને જ એકાદીને આખા જન્મભારની પતિત ગણવી એ નિર્દયતા ને અન્યાયની પરાકાષ્ઠા છે આવી કેટલીયે ‘પતિતાઓ’ના, વિધવાના અને કેવળ ‘જન્મ લીધા’ એટલા જ શુના સારુ દેહાત્યાસન ભોગવનારા અર્ધકોના શાપ આપણા સમાજને માથે હશે કાલુ જાણે!

વ્યસન-નિવૃત્તિ દારૂ, અફીણ, ગાંજો વગેરે જેવા વ્યસનો એ સમાજને લાગુ પડેલો એક મોટો રોગ છે, તેનું જો નિરાકરણ થાય તો માણસજાત ઘણી સુખી થશે દારિદ્ર્ય, શુના, રોગચાળા, ઇત્યાદિના નિવારણ માટે વ્યસન-નિવૃત્તિ એ એક ખૂબ અક્ષીર ઇલાજ છે સરકારના સહકાર વિના સંપૂર્ણ વ્યસનનબી શક્ય નથી, પણ સરકાર

પોતે પણ એટલી એ કામ નહીં કરી શકે કામદાથી દારૂમધી કરવા જેટલી સત્તા આપણા હાથમાં આવે ત્યાં સુધી, અને આવ્યા પછી પણ, કામદાની સાથે ઉપદેશ, પદ્ધતિ (પિકેટિંગ), મનોરંજનના સાત્વિક પ્રકારો ધ્યાનદિ ઉપાયો વડે આપણે દારૂમધી માટે કરીને પ્રમત્ત કરવો જોઈએ.

સર્વસાધારણ સુધારાની જોમ દારૂમધીનો સુધારો પણ દારૂ સામે કેળવ જોઈએ પોકારાથી સાધ્ય નહીં થાય. પગે યગેલો ફાટ્યો જોમ આખા શરીરભરના લોહીમા ઘસેલા વિકારનું પરિણામ હોય છે, તેની જ રીતે દારૂની તવણ એ પણ ગળ ઉપરાંત મહેનત અને તેને પરિણામે લાગતો થાક, ગંધામ, બંધિયાર અને બીજાણી જગ્યામાં રહેવું, દુનિયામાં મળી આવતી કઠોરતા અને તેમાંથી થતા માનસિક કલેશ, નિરાશા અથવા દુનિયા સ્થિતિ વગેરેનું પરિણામ હોય છે એટલે તે માટેની ઉપાયપોજના પણ એટલી જ વિવિધ અને વ્યાપક હોવી જોઈએ દાખના તરીકે આપ આપ મણ વગ્ગના અનાજના કે ખાડના કાચળા આખો દિવસ ઉપાડીને એ ત્રણ રૂપિયા કમાનાર મજૂરોને સાગ પડ્યે તેમાંથી અર્ધી કમાણી દારૂના પીગમાં વાપરી નાખ્યા વિના બીજો ઉપાય હોતો નથી મજૂરોનો દારૂ જો બંધ કરવો હોય, તો બગાળી (પાકા) મણથી વધારે વગ્ગના કાચળાની કામદાથી બંધી કરવી જોઈએ

અપદાલ્લામો આધગા તેમ જ બહેરામૂગાંની કેળવણીની ખામતમાં પણ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ જ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. આધગાઓ તેમ જ બહેરામૂગાઓ દેખી કે સાલણી શક્તા ન હોય તોય તેમની બીજી ઇદ્રિયો અને શુદ્ધિ વિશેષ તીવ્ર હોય છે તેમનો જો વિકાસ સાધી શકાય, તો તેઓ સમાજના સ્વાવલંબી અને ઉપયોગી ધટક બની શકે

મિલ્તારીઓ. લિખારીઓનો પ્રશ્ન પણ ઘણો કઠણ પણ સાથે જ ઘણો મદત્વનો છે. સાધુઓ, કહીરો, વગેરે સાથે દિ દરતાનમાં ૧૯૫૮

લાખ માગનારા છે એમ કહેવાય છે । એમાંથી જેઓ ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠાવાળા હોય તેમને આણું જોખમકારક છે ! જેઓ દુશ્મણ કે લૂલાપાંગળા હોય અથવા મહારોગ જેવા વ્યાધિથી પીડાયેલા હોય તેમને ધેરધેર રખડવાની જરૂર ન રાખતાં, અને મહારોગીઓને તો રખડવા ન દેતાં, તેમની પોતાને ટેકાણે સુખસગોપનની વ્યવસ્થા થાય એ યોગ્ય છે. પરંતુ જેઓ સાળતાજી અથવા કોઈને કોઈ કામ કરવાની લાયકાતવાળા હોય, તેમને માટે જિહ્વાની બધી થવી જોઈએ; અને પોતપોતાની લાયકાત કે શક્તિ અનુસાર તેમને કામ પૂરું પાડીને તે બદલ મહેનતાણું આપવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

અજ્ઞાન, દૈન્ય, દારિદ્ર્ય, વ્યસનો, અણુખનાવ, પરતંત્રતા, ઇત્યાદિનું નિવારણ થાય, હિંદુસ્તાનના એકેએક વતનીની સુખ શક્તિઓનો વિકાસ થાય અને એની રીતે સુખી, સુખણ, સમૃદ્ધ, સુશીલ, સમર્થ બનેલો હિંદુસ્તાન પોતાનું કલ્યાણ સાધીને દુનિયાની પ્રગતિને ખૂબ સદાયબૂત બને, એટલા માટે અનેક દિશામાં જે પ્રયત્ન થવા જોઈએ તેમાંના કેટલાક મહત્વના પ્રકારોનો અહીં સુધી ટૂંકાણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. સેવક પ્રત્યક્ષ કામ કરતો થયા પછી બીજા કેટલાય પ્રકારો એને સજાતા જશે કેટલાંય વિસ્તૃત ક્ષેત્રો સેવકોની રાહ જોતાં ચારેકેર પ્રસરેલાં છે, તેની કંઈક કલ્પના આપવાનો જ અમારો ઉદ્દેશ હતો.

સેવાશીલ સંસાર : આ કાર્યને માટે જોટલા નિઃસંગ સેવકો આગળ આવશે તેટલા જોઈએ જ છે. પરંતુ નિઃસંગ સેવા એટલે બધું જ એમાં આવી ગયું એમ નથી; અથવા નિઃસંગ થયા વિના સેવા કરી જ ન શકાય એમ પણ નથી. આપણને સંસારી સેવકો પણ જોઈએ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ જ સમાજની શક્તિનો કોદાર છે. એ આશ્રમ જ સેવાશીલ બનવો જોઈએ. બધા પોતપોતાનો સંસાર સેવાભાવથી અને દેશહિત તરફ નજર રાખીને ચલાવે, પોતપોતાના સ્વાર્થને દેશહિતાનુયતી અને દેશહિતને અધીન બનાવે, દેશનું જેથી હિત થાય એવા જ ઉદ્યોગ-ધંધા અને વેપાર કરે, દેશવિદ્વાતક ધંધા અને કામો વગેરે કરે.

સંસારી માણસને પણ ખીજને ઉપયોગી થવાના, સંકટ સમયે વહારે ધાવાના, અન્યાય સાથે ઝડપવાના પ્રયત્નો દરઘડી આવે છે. એવે પ્રસંગે તેણે પોતાનું કર્તવ્ય કરવા કદી ચૂકવું નહીં.

માનાપ ખાળકોમાં દેશભક્તિનો રસ જગાડી તેની કેળવણી આપે; શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને કેવળ અભ્યાસમાં નિપ્ણાત બનાવીને સતોષ ન માનતા તેઓ સમાજના આરિઅસંપન્ન, સુખશુ, કળકળવાળા, કર્તવ્ય-તત્પર અને કર્તૃત્વશાળી ઘટક બને એવી કેળવણી આપે; લેખકો, કવિઓ, યંત્રશાસ્ત્રજ્ઞો, વંદ્યો અને ડોક્ટરો પોતપોતાની સેવા આમજનતા સુધી-સમાજના છેવટના થર સુધી-કેવી રીતે પહોંચે તેના કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરે. સરકારી નોકરોએ પણ જનતા જ પોતાનો સાચો શેઠ છે, તેમ જ પોતાના હાથ નીચેના નોકરોના પણ પોતે સ્વામી નથી, સેવક જ છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ આખું વાતાવરણ આવી રીતે કર્તવ્યતત્પર, સેવાશીલ અને રાષ્ટ્રનિઠ બન્યા વિના કોઈ પણ દેશનો અબુદ્ધ થતો નથી.

સેવકસત્ત્વાઓ જોઈએ છે: દેશમેવા કરવા માટે સેવકોએ પોતે વ્યક્તિગત રીતે આગળ વધવું જોઈએ એ સાચું છે, છતાં આવા સેવકોને આધાર મળે તે માટે તેમ જ તેમની યોજના અને તેમનું માર્ગદર્શન કરવા માટે સેવાસંસ્થાઓની પણ જરૂર છે કારણ કવિવર રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ “આજ જો કોઈ જીવાનને કંઈએ કે, ‘જા અને સમાજસેવાને પોતાનું જીવન અર્પણ કર’, તો એ મૃત્યુશયમાં પડે હું કયું કામ કરું, કોને આધારે કરું? હું શું ખાઉં, કયા રહું? એવા અનેક મત્રાલો એ જીવાનની સામે ઊભા થશે પોતાના કાર્યની યોજના ઘડવી કોઈ એક વ્યક્તિ માટે મુશ્કેલ છે, તેને માટે સગાન જોઈએ; એકાદ આશ્રમ જેવી સંસ્થા જોઈએ” (સ્વદેશી સમાજ) વળી તેઓ લખે છે, “આવે વખતે કોઈ મધ્યવર્તી આશ્રમ જેવી સંસ્થાની બહુ જ જરૂર હોય છે એ મધ્યવર્તી શક્તિની આસપાસ બધાનું એકીકરણ થવું જોઈએ. ત્યાં વિચારકો વિચારો આપશે, શ્રમ

કરનારા શ્રમ કરશે, ઉદાર દાતાઓની દેણગીઓ કે સખાવતો ત્યાં આવશે. ઠેંગવણી, સાહિત્ય, કળા, ઉદ્યોગધંધા, આપણા કલ્યાણનાં બધાં કાર્યો એ મુખ્ય કેન્દ્રની આસપાસ ઊભાં થશે. અને જે રામરાત્ન્ય નિર્માણ કરવા માટે દેશભક્તો તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે, તે રામરાત્ન્ય નિર્માણ થવામાં એ કેન્દ્ર તરફથી મદદ થશે. "

આવી સંસ્થાઓ અથવા આશ્રમો જિલ્લાદીક હોવા જોઈએ; જિલ્લાસંસ્થાઓનું એકીકરણ કરનારી પ્રાંતિક સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ; અને તેમનું પણ એકીકરણ કરનારી અખિલ ભારતીય સંસ્થા હોવી જોઈએ.

स्वयंसेवको षण जोईजे : ધંધાધરી લોકો પોતપોતાનો ધંધો દેશનું દિત ખ્યાલમાં રાખીને કરે એ તો જરૂરનું છે જ; પણ તે હિપરાંત તેમણે પોતાનો નવરાશના સમયમાં પોતપોતાની અભિરુચિ અને પરિસ્થિતિની જરૂરિયાત પ્રમાણે કોઈ પણ જાહેર કાર્યમાં નિયમિતપણે ભાગ લેવો જોઈએ. પોતાની નોકરી અથવા ધંધો જેટલી જવાબદારીના બાનધી, નિષ્ઠાથી અને શિસ્તથી આપણે કરીએ છીએ, એટલી જ જવાબદારીથી, નિષ્ઠાથી, શિસ્તથી અને કર્તવ્યશુદ્ધિથી એ નિર્વેતન કામ પણ આપણે કરવું જોઈએ. 'સર્વસંગપરિત્યાગ' ન કરી શકાય—અને બધા જ એ કરે તો ચાલે પણ 'નહીં'—તોય પોતપોતાનો મુખ્ય અથવા ગુજરાનનો ધંધો કરીને પણ વખત કાઢીને અનેક જાતનાં દેશોપયોગી કામ કરી શકાય તેમ છે. એને માટે હઠ સંકેપ જોઈએ અને યોજકતા પણ જોઈએ.

નિયમિત દ્રવ્યદાન : દેશસેવાનો એક બીજો પ્રકાર પણ છે, જે દ્રવ્યદાનનો. સેવાકાર્ય માટે તેમ જ સેવકના નિર્વાહને માટે દ્રવ્યની જરૂર હોય જ છે. પૈસાદાર લોકો પોતાને પસંદ હોય તે કાર્યને અને કાર્યકર્તાને નિયમિતપણે કર્તવ્યશુદ્ધિથી રૈસા પૂરા પાડે તોય ધણું કશું કહેવાય. પોતાના અંગત ધરસંસારની જેમ દેશનો સંસાર કે કારખાત

પણ આપણે શિર છે. જોલેજમાં ભણતા પોતાના છોકરાઓને કે ભાંડુઓને આપણે દર મહિને પૈસા મોકલીએ છીએ, તેની જ રીતે અમુક કાર્યકર્તા એ પણ આપણો ભાઈ જ છે, અથવા આપણા પ્રતિનિધિ તરીકે જ આપણે એને કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યમાં રોક્યો છે, સરકારી દેશકાર્ય માટે જેમ આપણે સ્વેચ્છાએ કે પરાણે કર આપીએ છીએ તેવી જ રીતે મિનસરકારી દેશકાર્ય માટે પણ સ્વેચ્છાથી કર આપવો આવશ્યક છે, બાવી ભાવનાથી પોતાની કમાણીનો કે ઊપજનો અમુક હિસ્સો કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યને—એ હિસ્સો આપણો છે જ નહીં, એ કાર્યનો જ છે એની દૃઢ ભાવનાથી—અર્પણ કરવો એ દેશમેવાનો એક નક્કર અને મહત્વનો પ્રકાર છે એમાં મુદ્દવ શંકા નથી.

મિશનરીઓનું શિષ્યસ્ત્વ. આધુનિક જમાનામાં આપણા દેશમાં જે અનેક સેવાકાર્યો ચાલુ છે તેમની સંસ્થાપના મિશનરી લોકોએ કરી છે એ કૃતરાનાપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ. મોટી મોટી કોલેજો અને કેળવણી સંસ્થાઓ, આધુનિક સાધનોથી તુલ્યનિજત એની ઇન્સ્પિતાસો, અનાયાસથી વગેરે તેમણે જ શરૂ કર્યા અને તેઓ જ ચલાવી રહ્યા છે. રક્તપીતિયાઓની સારવાર અને અંધ તેમ જ બહેરામૂગાની કેળવણી તેમણે જ શરૂ કર્યાંનું અમે અગાઉ કહી ગયા જ છીએ. છાપખાનાં પ્રથમ તેમણે જ કાઢ્યા હોયોગધધાઓમા અનેક સુધારાઓ તેમણે આપણને શીખવ્યા દુકાળરાહતનું કામ તેમણે અનેક પ્રસંગોએ કર્યું છે. હરિજનો, આદિવાસીઓ, વગેરેના ઉદ્ધારનું કાર્ય તેમણે જ શરૂ કર્યું અને હજી પણ તેઓ તે મોટા પ્રમાણ પર ચલાવી રહ્યા છે. * સ્ત્રીકેળવણીનો પાયો પણ તેમણે જ નાખ્યો.

મિશનરીઓની જેમ જ ગોરા લોકોએ કાઢેલી અને આખી દુનિયામાં ચલાવેલી મુક્તિ ફોજ (સર્વેશન આર્મી), બાલવીર (બોયસ્કાઉટ), રેડક્રોસ વગેરે જેવી જગદ્વ્યાપી સંસ્થાઓની શાખાઓ અને પેટા શાખાઓ હિન્દુસ્તાનમા પણ ફેલાયેલી છે, એ તેમનો આપણા પર ભારે ઉપકાર

છે અને તે બદલ આપણે તેમનો પાકે માનવો ધટે. સેવાકાર્યમાં આપણે સંકુચિત દેશાભિમાનને વચ્ચે ન આણવું ધટે. તેમ છતાં આ બધાં કાર્યો તેમ જ બીજાં પણ અનેક કાર્યો આપણે પોતે જ કરીએ એ શોભે. સમાજસેવાની બાજતમાં આપણે ગોરા સોફા પાસેથી ધડા લેવો ધટે.

પરંપરાગત સેવાવૃત્તિ : આપણામાં કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાં સેવાવૃત્તિનો ખૂબ વિકાસ થયેલો દેખાય છે. આપણી અવિભક્ત કુટુંબપદ્ધતિ એ તો સેવાવૃત્તિનો જ પરિપાક છે. અપત્તસગોપન, માતાપિતાની સેવા, બંધુમેમ, પાતિવ્રત્ય, એ ઉત્કટ સેવાવૃત્તિના જ નમૂનાઓ છે. એટલું જ નહીં, પણ ફોર્સ, કાફી, મારી, સાળી, ભાણી, ભત્રીજા જેવાં સર્ગા-વહાલાંને ધર્મ (એરિટી) નો નહીં પણ હકનો આશ્રય આપણી કુટુંબ-પદ્ધતિમાં મળેલો; અને હજી પણ ઘણા કુટુંબોમાં મળે છે. અતિથિસેવા એ પણ ગૃહસ્થનું આવશ્યક કર્તવ્ય હતું. દાનધર્મની જવાબદારી પણ દરેક ગૃહસ્થની હતી. આપણા ધરગથ્ય ગૃહસ્થજીવનમાં આ અગ્રી સૃષ્ટીય અને સંપ્રદાયીય છે, એમાં જરાય શંકા નથી. માણસ જન્મ પામે છે ત્યારે દેવોનું, પિતરોનું, ઋષિઓનું તેમ જ સમાજનું ઋણ લઈને જ જન્મે છે; અથવા 'ગૃહસ્થે દેવપરા, પિતૃપરા, ભૂતપરા, મનુષ્યપરા અને બ્રહ્મપરા, આ પંચ મહાયજો નિત્ય કરવા ભોધે એ, આ ઠરપનાઓમાં પણ સેવાધર્મ જ પ્રતિબિંબિત થયેલો છે.

આપણી વર્તુલવસ્થા પણ એકબીજાની સેવા અને સહકારને ધોરણે જ રચાયેલી હતી. બ્રાહ્મણ એ નિઃસંગ સમાજમેવક હતો, તેથી બ્રાહ્મણને આપણું દાન સહેજે જ આપ્યા સમાજને અને સમાજકાર્યને પહોંચવું હતું. વૈશ્ય 'સંસારી સેવક' અને દાનિય 'સ્વયંસેવક' હતો એમ પણ કહી શકાય. જૂના વખતના રસ્તા, ઘાટ કે આરા, તળાવ, ધર્મશાળાઓ, મંદિરો, વગેરે બાંધવાં, વડ કે પીપળા માટે ચખૂતરો બાંધવો, દુધાદિ દાનધર્મના પ્રકારો બધી માનવ

જાતિને માટે જ નહીં પણ દેર, પશુપક્ષીઓ વગેરે બધાને ઉપયોગી હોતા; તેથી આર્થિક વિષમતાનું મૂળમાં જ અથવા તે જ્યાં પેદા થતી ત્યાં જ નિરસન થતુ. એ જમાનામાં શૂદ્રોને માત્ર સમાજ બહારના ગણવામાં આવતા, એમ દેખાય છે.

પણ હવે જમાનો પલટાયો છે. જૂની કુટુંબપદ્ધતિ શિથિલ અને હિન્નભિન્ન થઈ છે અને વર્ણવ્યવસ્થાનો પૂરેપૂરો ભોપ થયો છે. લોકશાહીના ચાલુ જમાનામાં સ્ત્રીશૂદ્રો સાથે બધા જ લોકો કેવળ નામમાત્રે કરીને નહીં પણ ખરેખર ‘રાજશ્રિયા વિરાજિત’ થયા છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું આપણે અનેક બાબતોમાં અનુકરણ કરીએ છીએ. સામાજિક જવાબદારીઓનું ભાન અને સામાજિક જીવનપદ્ધતિના નિર્માતા હવે આપણે પોતે જ છીએ એવો આત્મવિશ્વાસ રાખવાનું આપણે આપણા રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી શીખી લેવું જોઈએ.

સ્વર્ગને પૃથ્વી પર લાવો: આપણામાં સ્વાર્થત્યાગની અથવા પરમાર્થવૃત્તિની ઊણપ છે એમ નથી. પણ આપણામાં જે સ્વાર્થ-સાધનાથી કંટાળી જાય છે, તે સીધો વિરક્ત બનીને ઈશ્વરભજન-પરલોક શોધન-કરવા મંડી પડે છે. ઉપનિષદશરોએ આપણને ‘ઈશા વાસ્યમિદ સર્વં યત્કિન્ચ જગત્યા જગત્’ — આ આખું જગત ઈશ્વરે વ્યાપેલું છે, એવો સદેશ આપ્યો. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પણ જનો ઘોરલા દેવ તો ઘોરલાસે (પરમેશ્વર માણસોમાં જ ગુપ્ત રીતે સંતાપેલો છે) અને “નારાયણ બસે વિદ્વં ૧. ત્યાંની સેવા કરીત જાવી ૧ ત્યાંનારણે તોપવાવી ૧ કોણી તરી કાયા ૧” (નારાયણ એટલે કે પરમેશ્વર આખા વિશ્વમાં રહેલો છે, તેની સેવા-ઉપાસના કરતા રહેવું. તેટલા માટે કોઈ પણ દેહધારીને સંતોષ આપવો.) એવો ઉપદેશ કર્યો છે. તેમ છતાં આવા છૂટાછવાયા ઉપદેશની આપણા સામાજિક જીવન પર જોઈએ તેવી અસર થયેલી દેખાતી નથી. આપણો ઈશ્વર દુનિયાથી અળગો જ રહી ગયો અને આપણું સ્વર્ગ

સૂર્ય—ચંદ્ર—તારાઓની પેલી પાર કોઈ અદ્વાત સ્થળે સંતાયેલુ રહ્યું છે. સ્વર્ગને પૃથ્વી પર લાવનારા અને પરમેશ્વરને આખી સૃષ્ટિમાં સંચાર કરાવનારા કર્મયોગનો બોધ આપણે આત્મસાત કરવાની જરૂર છે.

ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત, પ્રાપ્ય વરાગ્નિબોધત ।

હોકો, જાગો, મોઢાઓનું માર્ગદર્શન મેળવીને સુશુદ્ધ, જ્ઞાનવાન થાઓ

શ્રી રેવાભાઈ પટેલ સમારકમાળા

૧. શ્રી યોગવાસિષ્ઠ : સપા. ગોપાળદાસ જ્ઞાનાર્થ પટેલ કિ. ૩ ૪-૦-૦
અદ્વૈત વેદાંતના સુપ્રસિદ્ધ લોકમયનો સળંગ ધ્યાનનુવાદ. મૂળના લગભગ પાંચમા ભાગ જેટલા કદમાં. અથવા વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરતા શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈના આમુખ સાથે.
૨. કળા એટલે શું? : [ટોલ્સ્ટોય ફ્રમ 'What is Art ?]
ભાષાતરકાર શ્રી મગનભાઈ પ્રબુદાસ દેસાઈ કિ. ૩ ૩-૮-૦
કળા ઉપરનો ટોલ્સ્ટોયનો આ નિબંધ તેમના ચોડાક આર્થ ગણાતા ગ્રંથોમાંનો એક છે. પુસ્તકની દલીલ સમજાવતો ઉપોદ્દ્યાત, મૂળમાં આવતા નામોની પરિચયસૂચિ, તથા વિસ્તૃત વિષયસૂચિ સાથે.
૩. ગૌતમબુદ્ધ : અનુ. ગોપાળદાસ જ્ઞાનાર્થ પટેલ કિ. ૩ ૧-૮-૦
બ્રિટિશ એકેડેમીની 'માસ્ટર માર્કન્ડ' (મહા પ્રજ્ઞ) વ્યાખ્યાન માળામાં શ્રી રાધાકૃષ્ણને આપેલા વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ. આ વ્યાખ્યાનને 'એક મહા પ્રજ્ઞે બીજા એક મહા પ્રજ્ઞ વિષે આપેલું વ્યાખ્યાન' કહીને વર્ણવવામાં આર્થ્ય છે. શ્રી રાધાકૃષ્ણનો દ્વ. જીવનપરિચય, તથા ઉપયોગી ટિપ્પણો સાથે.
૪. મુંડકોપનિષદ : સપા. શ્રી મગનભાઈ પ્રબુદાસ દેસાઈ કિ. ૩ ૨-૦-૦
ઉપનિષદોમાં 'સર્વાંગસુદર અને પરિપૂર્ણ' ગણાતા આ ઉપનિષદમાં આર્યોના જ્ઞાનની અને સાધનાની આખી વિચારણા એક વ્યાપમાં અને ભારે કાવ્યમયતાથી રચી દાવા છે. મૂળ શ્લોક સાથે તેનો મહાર્થ, તેનો અન્વય, તેનું ભાષાતર, દલીલની સળગસૂત્રતા પ્રગટ કરતું વિસ્તૃત વિવેચન, પં.સૂચિ — એવા ઉપયોગી અંગો સહિત ઉપનિષદ સાહિત્યની માહિતી આપતા ઉપોદ્દ્યાત સહિત.
૫. શ્રીમદ્ભાગવત : સપા. ગોપાળદાસ જ્ઞાનાર્થ પટેલ કિ. ૩ ૩-૮-૦
મૂળના પાંચમા ભાગ જેટલા કદમાં મૂળ અથવા ધ્યાનનુવાદ શ્રીમદ્ ભાગવત અને ભાગવતધર્મ વિષેનો વિસ્તૃત ઉપોદ્દ્યાત, પરિશિષ્ટો તથા વિરોધનામોની સૂચિ સાથે.

૬. પ્રાચીન સાહિત્ય : [શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કૃત] કિં. ૩. ૧-૦-૦

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો મોપેરો વારસો શ્રી. રવીન્દ્રનાથે આ નિબંધોમાં પોતાની અનોખી દ્રષ્ટિ નિરૂપી છે. મૂળ બંગાળી ઉપરથી સ્વં મહાદેવશર્મા અને શ્રી. નરહરિશર્મા પરીએ કરેલા અનુવાદની નવી આગતિ.

૭. સુખમની : [શીખગુરુ અર્નુનદેવ]

અનુવાદક : શ્રી. મગનશર્મા પ્રમુખાર્થ દેસાઈ કિં. ૩. ૨-૦-૦

સુપ્રસિદ્ધ બ્રજ-વિદ્વાન સાધુ વસવાળી કહે છે કે, 'ભગવદ્ગીતા અને સુખમની એ બે એવાં પુસ્તકો છે કે જેમને દરેક હિંદી નવયુવાને અવશ્ય બાંધવાં જોઈએ.' રાજ પાઠ કરવાના મથ તરીકે શીખધર્મમાં ઉપયોગમાં લેવાતા એ શક્તિશાળીનો પદ્યાનુવાદ. શીખધર્મ અને ગુરુ અર્નુનદેવનું અસ્તિત્વ નિરૂપતા વિસ્તૃત ઉપોદ્યાત સાથે.

૮. હસ્તામના સુવર્ણયુગ : ચૂનીલાલ પુરુષોત્તમદાસ બારોડા કિં. ૩. ૧-૪-૦

હસ્તામના સરથાવક હજારેક મહા મહા પેગંબર, તથા તેમની પાછળ તેમનું જગત્કાર્ય આગળ ચલાવનાર ચાર પ્રતાપી ખતીશઓની ઓળખ આપતી લેખમાળા હસ્તામના મુખ્ય પ્રવર્તકોના ધર્મજીવનની મૂળ ભાવના દ્વારા તે ધર્મની સારી ઓળખ પામવા માટે ઉપયોગી.

૯. યોગ એટલે શું? : [યોગસૂત્રના સમાધિપાઠનું વિવેચન]

સપાં શ્રી. મગનશર્મા પ્રમુખાર્થ દેસાઈ કિં. ૩. ૩-૪-૦

પાતંજલિ યોગસૂત્રના ચાર પાદોમાં આ પ્રથમ પાદ આખા મથનું મુખ્ય પાદ છે, અને તેમાં યોગવસ્તુનું સજગ નિરૂપણ આવી જાય છે. આ અનુવાદમાં પરંપરાથી ચાલી આવતી પ્રણાલિને જ અનુસરવાને બદલે એક સજગસૂત્ર તથા સમજી શકાય તેવો અર્થ કરાયો છે, તથા આ વિષયની આસપાસ જોખી થતી આવેલી ગૂઢતામાં અવસાપણે આટલો ગંધા વિના, યોગવિદ્યા રૂપી આપણા મહામૂલા વારસાને સુસંગત રત્ન કરવામાં આવ્યો છે. યોગતત્ત્વ વિષે વિસ્તૃત ઐતિહાસિક ઉપોદ્યાત સહિત.